

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Центр стратегічної аналітики та міжнародних студій

Грубінко А.В., Мартинов А.Ю.

**Європейський Союз після Brexit:
продовження історії**

Монографія

Тернопіль-Київ, 2021

WESTERN UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY
Center for Strategic Analysis and International Studies

Hrubinko A.V., Martynov A.Yu.

**The European Union after Brexit:
a continuation of history**

Monograph

Ternopil-Kyiv, 2021

УДК 327.913(4)(410)(051)

ББК 63.3(0)6

Г 90

Рецензенти:

Віднянський С.В., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України;

Машевський О.П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Західноукраїнського національного університету
(протокол № 9 від 26 травня 2021 р.)*

Грубінко А.В.

Г 90 Європейський Союз після Brexit: продовження історії Моногр. / А.В. Грубінко, А.Ю. Мартинов. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2021. 258 с.

ISBN 978-617-7793-70-9

У монографії досліджено вплив виходу Великої Британії з ЄС на сучасний етап розвитку європейської інтеграції. 24 грудня 2020 року підписано угоду між Великою Британією та Європейським Союзом про умови виходу країни з ЄС. Історія європейської інтеграції та британської європейської долі тривають. Авторами подано оцінки різними політичними силами Брексіту (Brexit), тлумачення його впливу на розвиток Євросоюзу. Особливу увагу приділено впливу Брексіту на зовнішню політику ЄС та військово-політичну інтеграцію. Розглянуто проблеми, ризики та перспективи його розширення, в тому числі за рахунок Туреччини та України. Висвітлено проблеми реакції ЄС та його держав-членів на виклики пандемії коронавірусу, розробки і реалізації політики екологічної модернізації економіки. Історія європейської інтеграції триває як діалектичний процес взаємодії європейських оптимістів і скептиків, лібералів і консерваторів, соціал-демократів та лібертаріанців.

УДК 327.913(4)(410)(051)

ББК 63.3(0)6

ISBN 978-617-7793-70-9

© Грубінко А.В., 2021

© Мартинов А.Ю., 2021

© ФОП Осадца Ю.В., 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС НАВКОЛО СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ	28
1.1. Брексит у дзеркалі історіографії.....	28
1.2. Історіографічний огляд актуальних проблем розвитку ЄС.....	50
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ.....	86
2.1. Військово-політична інтеграція після Брекситу.....	86
2.2. Брексит і Спільна зовнішня політика ЄС	106
2.3. Нові кордони та обрії європейської інтеграції	125
РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ.....	135
3.1. Імперативи розширення Євросоюзу	135
3.2. Україна і ЄС після Брекситу	154
3.3. Євросоюз на початку 2020-х років.....	183
ВИСНОВКИ	239

ВСТУП

Історія виходу Великої Британії з Європейського Союзу набуває сенсу тоді, коли маємо можливість через певний час побачити наслідки цієї події. Англія воювала переважно за кордоном. Тому їй мало що заважало збирати щорічні врожаї та вести торгівлю вовною. Європа часто занурювалась в хаос. Навіть громадянська війна та диктатура Кромвелля завершилися актом про віротерпимість та Білль про права. Погляд Британії на світ був морським, глобальним та комерційним. Шарль Монтеск'є захоплювався британським розподілом владних повноважень, завдяки чому суверен не може нікому завдати істотної шкоди. Французька революція та наполеонівські війни 1789-1815 рр. зупинили промислову революцію по знекровленій Європі, але не у Британії, де визначальними суспільними інститутами ставали фабрики і залізниці. Британська політична культура довела, що реформи в конституційних рамках можна проводити без громадських заворушень. Британія завжди вважала Росію надто великою, надто амбітною й надто автократичною.

Традиційно Британія позиціонувалась як чесний арбітр у європейських справах, а утворена в 1904 р. Антанта перетворила Лондон на прихильника однієї зі сторін, зруйнувавши європейський баланс сил. На початку Першої світової війни британський міністр закордонних справ Едвард Грей пророчо зазначив, що «по всій Європі гаснуть ліхтарі, наше покоління не побачить, як вони спалахнуть знову». Європа в 1914 р. виявилась інституційно неспроможною зберегти мир. Перша світова війна, яку Герберт Веллс називав «війною, яка мала покласти край усім війнам», негативно позначилась на статусі Британської імперії.

Після ста років боротьби Ірландія в 1921 році здобула незалежність. Лише шестеро, переважно протестантських графств на північному сході залишились у складі Сполученого Королівства. Попри це, британські консерватори закликали уникати авантюри і виконувати обов'язки удома й за кордоном. Однак Велика Британія

вже не могла виступати в ролі європейського кредитора останньої інстанції.

Друга світова війна стала спробою Гітлера перемогти Британську імперію. У відповідь У. Черчилль в Атлантичній Хартії мовчазно погодився на демонтаж Британської імперії в обмін на втручання США у ще один європейський конфлікт. США двічі послали своїх солдат за океан не для того, щоб захищати європейський імперіалізм. Президент США Д. Ейзенхауер під час Суецької кризи 1956 року переконливо довів, що Вашингтон буде категорично проти, якщо європейці спробують замінити антикомуністичну війну на неоімперіалістичні війни.

На початку 1960-х років британський прем'єр-міністр Гарольд Макміллан стверджував, що перебуваючи поза межами Європейського Економічного Співтовариства, Велика Британія ризикує втратити політичний вплив і здатність претендувати на статус світової держави. У 1986 році ЄЕС ухвалив Єдиний європейський акт, який поставив мету передачі суверенітету на наднаціональний рівень. Це стало своєрідною кульмінацією британської відданості загальноєвропейським справам. Але Маргарет Тетчер була проти перетворення майбутнього Європейського Союзу на державу без нації. На думку М. Тетчер, вона не для того успішно обмежила функції держави всередині Британії, щоб побачити, як їх нав'язують на європейському рівні, як з'являється нова європейська наддержава, що керуватиме усіма з Брюсселя. У 2002 році євро замінило національні валюти. Але злиття з найбільш розвиненими економіками Євросоюзу вимагало радикальних економічних змін у слабкіших країнах, до яких ці країни були неготовими. Не маючи запобіжного клапану внутрішньої девальвації та інших фінансових інструментів, слабші економіки країн ЄС отримали суворе обмеження суверенітету.

Здавалося, що ЄС вже достатньо багатий, аби захищати себе. Але було незрозуміло, хто і як охоронятиме дедалі ширші кордони демократичної Європи, яка сповзала у режим балансування на грані конфлікту. На референдумі 23 червня 2016 року за вихід з ЄС

голосували британці з глибоких провінцій, селяни та особи похилого віку, які сподівались таким чином відновити контроль над своїм політичним і соціальним способом життя. Від факту виходу Великої Британії з ЄС неможливо відмахнутися. Її економіка посідала друге місце в ЄС після ФРН і забезпечувала 20% бюджету Європейського Союзу.

Процес європейської інтеграції можна розглядати як результат складної взаємодії модерних і постмодерних тенденцій розвитку. Швейцарський історик Якоб Буркхардт описав шість характеристик суспільного розвитку: «1) культура, обумовлена впливом держави, 2) держава, обумовлена впливом культури, 3) культура, обумовлена впливом релігії, 4) релігія, обумовлена впливом культури, 5) держава, обумовлена впливом релігії, 6) релігія, обумовлена впливом держави»¹. Кожна з цих характеристик залучена до процесу розвитку європейської держави, адже ідентифікують Європу як унікальну локальну цивілізацію. Східна межа Європи ніколи не була сталою, вона визначалася практикою війн. Франція, Німеччина та їхні безпосередні сусіди упродовж більшої частини європейської історії були в її центрі та систематично докладали зусилля заради створення об'єднаної європейської політичної структури.

Колишній помічник президента Європейської Ради Германа ван Ромпея нідерландський дипломат Луук ван Мідделаар запропонував ідею розгляду процесу європейської інтеграції як діалектичної взаємодії Європи держав, Європи громадян і Європи інституцій, за якими знаходяться концепти конфедералізму, федералізму і функціоналізму. «Поступово виникли три гібриди, які визначають наше сьогоденне мислення: наднаціональний підхід – інституції та громадяни, міжурядовий підхід – інституції та держави, конституційний підхід – держави та громадяни»².

Проявом процесу об'єднання Європи та перших спроб Спільної зовнішньої та оборонної політики можна вважати Хрестові походи. Можна знайти аналогії між Орденем тамплієрів та «Французьким

¹ Буркхардт Я. Размышления о всемирной истории. М., 2013. с.78.

² Мідделаар Л. Перехід до Європи. Як континент став союзом. К., 2018. с.72.

іноземним легіоном»³. Орден Храму перетворився на інструмент боротьби західного християнського світу проти ісламу. Однак невдачі хрестових походів часто обумовлювалися гострими суперечками між їхніми учасниками. Суперечка між венеціанцями та генуезцями у 1256 р. за монастир Святого Себастьяна у Акрі привела до збройного конфлікту. Тамплієри та тевтони підтримали венеціанців, а госпітальєри виступили на боці генуезців. Венеціанці постачали Бейбарсу метали та будівельний ліс для створення штурмових машин, а генуезці – рабів для поповнення загонів мамлюків. Жорстка боротьба за гегемонію в Європі, яка часто перетворювалася на справжню європейську «громадянську війну», опосередковано стимулювала ідеї єднання Європи.

Європейська ідея у середньовічній Європі ґрунтувалася на ідеї консолідації заради внутрішнього миру та протистояння турецькій загрозі. Священик П'єр Дюбуа (1255-1321) пропонував спільно карати порушників миру в Європі. Чех Георгій Подебрад (1420-1471) вважав, що Європа повинна бути федеральною державою. Натомість Себастьян Мюнстер (1489-1552) закликав до створення загальноєвропейської універсальної монархії⁴. Однак боротьба за гегемонію в Європі провокувала внутрішні конфлікти. Лише Вестфальський мир 1648 р. дав можливість побудувати систему балансу інтересів національних держав у Європі. Такі роздуми, скоріше за все, будуть спекулятивним модернізаторським підходом до історії. Однак, до подібних аналогій можна ставитися й інакше. Адже, наприклад, «релігійні війни епохи сприяли зменшенню суто релігійного елементу та поступовій секуляризації всього європейського життя»⁵. Французький філософ Т.-С. Жюфруа (1796-1842) у «Роздумах щодо філософії історії» розробив підходи до геополітики та протистояння локальних цивілізацій. Зокрема, він пов'язував переваги європейської цивілізації з її внутрішньою різноманітністю. Німці терпляче збирають факти, французи

³ Руд П. Тамплиеры. М., 2007. с.47.

⁴ Gehler M. Europa. Von der Utopie zum Euro. Frankfurt am Mein, 2002. с.42.

⁵ Кенигсбергер Г. Европа раннего нового времени 1500-1789. М., 2006. с.129.

популяризують ідеї, англійці як нація практиків втілює ідеї у життя. Головною його ідеєю було об'єднання Європи заради боротьби за світову гегемонію⁶.

Французька модерна революція 1789-1814 рр., з одного боку, повернула Європу на шлях розвитку національного суверенітету, а з іншого, сприяла поширенню універсалістських космополітичних ідей. У дев'ятнадцятому столітті розвиваються уявлення про Європу як цивілізаційну єдність. Домінантою стала ідея «євроцентризму», яка опиралася на тодішню європейську гегемонію у міжнародних відносинах. Досить часто європейсько-центричне бачення світового історичного процесу зберігається.

Філософ Просвітництва Імануїл Кант у праці «До вічного миру» (1795) закликав до створення федеративної Європи республіканських держав. Головною її метою мав бути захист інтересів та прав людини. Це має бути «союз народів», а не «держави народів»⁷. Однак, прогноз І. Канта повністю не справдився. Держави члени Євросоюзу – Велика Британія, Бельгія, Іспанія, Данія, Люксембург, Нідерланди, Швеція, тобто 7 з 27 держав Євросоюзу є конституційними монархіями. Після наполеонівських війн на Віденському конгресі 1815 р. було здійснено першу кодифікацію дипломатичного права та модернізовано європейську систему міжнародних відносин.

У середині ХІХ ст. на хвилі революційного піднесення 1848-1849 рр. французький письменник Віктор Гюго (1802-1885) першим висунув ідею створення «Сполучених Штатів Європи»⁸. Але Перша світова війна показала, що європейські кордони залишаються лабільними та підвладними силовим впливам. «Рівновага сил, – як зазначає Г. Кіссінджер, – охороняла свободу окремих держав, але не зберігала мир у Європі»⁹. Спробою поділу Європи на сфери впливу можна вважати ідею Фрідріха Науманна (1860-1919) щодо створення «Серединної Європи» під німецьким домінуванням. Однак, «Європа

⁶ *Ионов И.Н.* Теория цивилизации от античности до конца XX века. СПб., 2002. с.189.

⁷ *Pfetsch F.* Die Europäische Union: Geschichte, Institutionen, Prozesse. München, 1997. с.102.

⁸ *Gehler M.* Europa. Von der Utopie zum Euro. Frankfurt am Mein, 2002. с.30.

⁹ *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997. с.146.

після Першої світової війни, – пише Г. Кіссінджер, – так і не повернула собі становище світового лідера»¹⁰.

Отже, проблема Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу нерозривно пов'язана з історією процесу європейської інтеграції. Французький дипломат Жюль Камбон ще у 1925 р. прогнозував «утворення під егідою Ліги Націй Сполучених Штатів Європи...Вже зараз висувається припущення, що інтереси європейських держав можуть співпадати з інтересами решти світу»¹¹. Адже саме завдяки розв'язанню гострих протиріч Європа традиційно рухається вперед до нових сфер співпраці. Таку ж позицію займав австрійський граф Ріхард Куденхов-Калергі, який у 1923 р. висунув ідею створення «Сполучених Штатів Європи»¹². Його ідею 5 вересня 1929 р. розвинув французький голова уряду А. Бріан, який у травні 1930 р. запропонував меморандум щодо організації системи федерації європейських держав. Зокрема, мала відбутися інституціоналізація європейського співробітництва як важливої передумови зміцнення європейської безпеки¹³.

У міжвоєнний період ідеї Г. Штреземана та А. Бріана більше нагадували утопію, ніж реалістичний план погодження німецько-французької зовнішньополітичної стратегії заради формування європейської єдності. Хоча не слід забувати, що у травні 1930 р. у «Меморандумі про організацію режиму федеративного європейського союзу» вперше були використані такі поняття як «спільний ринок», «митний союз», «рух товарів, капіталів та громадян», «спільнота європейських народів»¹⁴. Однак подолання «Великої депресії» вимагало протекціоністської політики національних держав.

Загалом європейська «громадянська війна» 1914-1945 рр. послабила можливості Європи як світового центру впливу. Після другої світової війни минув час класичних імперій, коли народ-

¹⁰ Кіссінджер Г. Дипломатія. М., 1997. с.15.

¹¹ Камбон Ж. Дипломат. М., 2002. с.102.

¹² Ziegerhofer-Pretenthaler A. Botschafter Europas. Richard-Nikolaus Coudenchove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien, 2004. с.186.

¹³ Europa. Ereignisse und Entwicklungen seit 1945. Neuausgabe das ganze Europa. Zeitgeschichte, Staaten, Perspektiven. Freiburg im Breisgau, 1999. с.46.

¹⁴ Конейка В. Европейский Союз: основание и этапы становления. К., 2001. с.64.

гегемон прямо експлуатував народи васали. Метрополіям стало не вигідно володіти колоніями, де панувала низька продуктивність праці, але їхню соціальну сферу доводилося виводити на рівень метрополії. Виступаючи 16 вересня 1946 р. у Цюріхському університеті, У. Черчилль попередив: «Якщо ми хочемо створити Сполучені Штати Європи, ми повинні починати зараз»¹⁵. Фактично британський лідер пропонував створити «Сполучені Штати Європи» як насамперед антирадянський та частково антиамериканський проект, який мав складатися з декількох конфедерацій – скандинавської, дунайської, балканської та декількох інших, які мали бути союзними щодо британців.

У грудні 1946 р. в Парижі засновано «Союз європейських федералістів». Знаття грифу «таємно» з документів Національного архіву США дало можливість підтвердити факт фінансування «Європейського руху» «Американським комітетом за об'єднану Європу». Його головою був В. Донован, причетний до створення ЦРУ. Віце-головою був А. Даллес. Фінансування відбувалося за рахунок фінансових груп, пов'язаних з урядом США¹⁶.

Важливе значення для реалізації зазначеної амбітної програми мав «план Маршалла», який перетворив Західну Європу на союзника США. З метою його реалізації 12 липня 1947 р. було створено Організацію європейського економічного співробітництва. Американські ділові кола, робітники та фермери були не менше європейців зацікавлені у реалізації плану Маршалла. Він нейтралізував загрозу післявоєнної фінансової кризи, запуслав виробництво на мирні рейки з одночасним уникненням масового безробіття. Інвестиції США у Європу дали можливість європейцям купувати американські товари й підняли добробут населення. У військово-політичній сфері Західна Європа опинилася під протекторатом США, ставши важливою частиною євроатлантичного центру в біполярній системі.

¹⁵ Девис Н. История Европы. М., 2007. с.791.

¹⁶ Europa. Ereignisse und Entwicklungen seit 1945. Neuausgabe das ganze Europa. Zeitgeschichte, Staaten, Perspektiven. Freiburg im Breisgau, 1999. с.40.

У свою чергу британський дипломат Г. Нікольсон зауважив, що дипломатія ставала захисницею моралі, коли знаходилася на службі у переважаючої сили. Однак здавалося, що спільні цінності тоді слабо об'єднували. Відкрити нову перспективу 9 травня 1950 р. спробував французький міністр закордонних справ Р. Шуман (1886-1963). Він у спеціальній декларації наголошував, що «Європа не буде створена миттєво, відповідно до єдиного плану. Вона буде побудована через конкретні досягнення, які спочатку створять солідарність де-факто». Найчастіше мотиви початку європейської інтеграції пов'язуються із пошуками безпеки через механізми політичного та економічного співробітництва. Європейська інтеграція в цей час розглядалася як складова зовнішньополітичної стратегії національних західно-європейських держав.

«Народи тільки тоді підпорядковують спільному благу свої індивідуальні інтереси та претензії, коли перебувають перед спільною для всіх загрозою»¹⁷. За умов розпалу Корейської війни, коли США були занепокоєні послабленням західноєвропейської оборони, 24 жовтня 1950 р. міністр оборони Франції Рене Плевен запропонував створити Європейське оборонне співтовариство (ЄОС). В грудні 1950 р. було консолідовано військові структури Західноєвропейського союзу та НАТО. Мотивом став дисбаланс військових сил у Європі за умов Корейської війни.

Отже, 9 травня 1950 р. Роберт Шуман (1886-1963) висунув пропозицію створити Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Відповідний Договір було підписано 18 квітня 1951 р. у Парижі. Він набув чинності 23 липня 1952 року. Державами-засновницями ЄОВС стали Бельгія, Нідерланди, Люксембург, ФРН, Франція, Італія. Причому стаття 38 Паризького договору закликала до створення наддержавного політичного органу урядування ЄОВС¹⁸. Одним із завдань було встановлення контролю інтеграційних наднаціональних структур над процесом ремілітаризації Західної Німеччини. Європейська армія мала складатися з однорідних національних

¹⁷ Нікольсон Г. Дипломатія. М., 2006. с.140.

¹⁸ Дайнен Д. Все прочее союз. Курс европейской интеграции. М., 2006. с.39.

угруповань з 13 тис. військових, об'єднаних у 43 дивізії, із них 14 французьких, по 12 італійських і німецьких і 5 від країн Бенілюксу. Жодних інших національних військових формувань, окрім жандармерії для підтримання внутрішнього порядку, країнам-учасникам мати не дозволялося¹⁹. Для того часу це була надто радикальна ідея. Треба було, аби з'явилися стратегічні інтереси, які потрібно було захищати. Поки що це був проект європейських еліт, від якого були відсторонені народи.

30 квітня 1954 р. Національні збори Франції проголосували проти створення «Європейського оборонного співтовариства». Крах амбіційних прагнень до європейської політичної інтеграції привів до розуміння необхідності поступово просувати інтеграційний процес передусім в економічній сфері. Упродовж 1950-х рр. парламентська асамблея Європейського об'єднання вугілля і сталі сприяла пропаганді ідеї поглиблення процесу європейської інтеграції.

Еволюційну модель поступової, не обмеженої апріорними концепціями інтеграції на шляху до європейської єдності часто називають «методом Жанна Монне». Він пропонував брати до уваги усвідомлені інтереси та розуміти, що чи не половина економічного успіху залежить від психології. Після створення Європейського об'єднання вугілля і сталі не вигідно стало «бомбувати» свої підприємства навіть на чужій території. Німецька дослідниця Клаудія Беккер-Дьорінг доводить, що витoki Спільної зовнішньої політики Євросоюзу слід шукати саме у діяльності Європейського об'єднання вугілля і сталі у 1952-1960 роках²⁰.

27 березня 1957 р. підписано Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства, яке перетворилося на суб'єкт міжнародних економічних відносин. Плани щодо створення спільного ринку та реалізації ідеї Європейської спільноти з атомної енергії (як способу розв'язання низки енергетичних проблем) були зафіксовані у договорах про створення Європейського Економічного

¹⁹ Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997. с.158.

²⁰ Becker-Döring C. Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960. Die Anfänge einer europäischen Außenpolitik? Stuttgart, 2003. с.85.

Співтовариства та Євратому». Зокрема, статті 239-231 Римського договору 1957 р. фіксували умови встановлення відносин Європейського Економічного Співтовариства з іншими міжнародними структурами. Але не було сформульовано кінцевої мети процесу політичної інтеграції²¹.

Окремий складний сегмент зовнішньополітичних проблем ЄЕС становили питання вступу нових держав-членів. У липні 1959 р. Туреччина запропонувала угоду про асоціацію. Утім постала проблема геноциду вірмен у 1915 році. Лише у 1963 р. Туреччина стала асоційованим членом ЄЕС²².

Нарешті у 1960 р. Велика Британія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція уклали Договір про заснування Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). Пізніше учасниками об'єднання стали Ісландія, Ліхтенштейн, Фінляндія. Лише починаючи з 1992 р. Норвегія, Ліхтенштейн, Ісландія, Швейцарія стали учасниками Європейського Економічного Співтовариства, а Швейцарія уклала з ЄС низку секторальних угод. У 1961 р. ЄЕС уклало угоду про асоціацію з Грецією. Після приходу до влади у Греції в 1967 р. військових, ЄЕС призупинив виконання умов угоди про асоціацію на час до відновлення демократії. 15 липня 1974 р. грецькі військові розпочали авантюру на Кіпрі. Внаслідок фактичної підтримки НАТО турецької сторони, Греція повернулася до структур НАТО лише у жовтні 1980 року. Але вже 12 червня 1975 р. уряд Греції звернувся з заявою на вступ до ЄЕС.

У 1963 р. ФРН та Франція домовилися координувати прийняття важливих рішень у сфері зовнішньої політики. Німецько-французьке ядро мало амбіції перетворити Західну Європу на світову потугу не лише в торговельних та економічних питаннях, а й у політиці та безпеці. Водночас дебати в європейських структурах щодо актуальних міжнародних проблем опосередковано свідчили про тенденцію формування спільної зовнішньої політики. Зокрема,

²¹ *Knipping F.* Rom, 25.März 1957. Die Einigung Europas. München, 2004. с.37.

²² *Барановский В.Г.* Европейское сообщество в системе международных отношений. М., 1986. с.90.

1965 р. були зрівняні статуси послів при національних державах та при «Європейських Співтовариствах».

Після того, як Ш. Де Голль у 1966 р. домогся визнання права національного вето, бельгійський міністр закордонних справ П. Армелъ восени 1968 р. запропонував запровадити в межах Західноєвропейського союзу інституційне співробітництво з питань зовнішньої політики, оборони, технологій та валютних питань. Це давало би можливість налагоджувати співпрацю з Великою Британією в обхід вето Ш. Де Голля.

У свою чергу Велика Британія з метою збільшення європейського внеску у функціонування НАТО, особливо за умов провальної війни США у В'єтнамі, в листопаді 1968 р. запропонувала утворити Європейську групу НАТО. Натомість у форматі Європейського Економічного Співтовариства в грудні 1969 р. було започатковано процес створення спеціальних механізмів зовнішньополітичного погодження позицій. «Нова східна політика», яку проводила на початку 1970-х рр. ФРН, вмотивувала потребу обміну інформацією з питань зовнішньої політики, які становили взаємний інтерес.

27 жовтня 1970 р. опубліковано «Люксембурзьку доповідь» Етьєна Давіньйона щодо створення механізму регулярних міжурядових консультацій і постійного обміну інформацією з питань зовнішньої політики. Вона стала першим спільним документом, прийнятим у форматі політичного співробітництва. Перша зустріч міністрів закордонних справ країн Європейського Економічного Співтовариства відбулася 19 листопада 1970 р. та була присвячена близькосхідним проблемам. Друга доповідь Е. Давіньйона 23 липня 1973 р. передбачала, що в питаннях зовнішньої політики кожна країна-учасниця не буде виробляти остаточного рішення без попередніх консультацій з партнерами. Але країни учасниці не зобов'язувалися мати спільну позицію. Водночас запроваджувалася практика співробітництва посольств і місій держав ЄЕС, їхніх представників у міжнародних організаціях та делегацій на міжнародних конференціях²³. Це було важливо в процесі роботи

²³ Копейка В. Европейский Союз: основание и этапы становления. К., 2001. С. 165.

«Наради з безпеки та співробітництва в Європі». На відміну від Франції, Велика Британія не була у захваті від цих ініціатив. Утім, на референдумі 5 червня 1975 р. більшість британців висловилися за збереження членства в Європейському Економічному Співтоваристві.

1 січня 1973 р. до «Шістки» засновників приєдналися Велика Британія, Ірландія, Данія. Поява в «Європейських Співтовариствах» Великої Британії перекреслила сподівання на німецько-французьке домінування. Колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен слушно зазначає, що «британський європеїзм полягає лише в участі у тих проектах, які відповідають британським інтересам»²⁴. Зрештою, у 1973 р. міністри закордонних справ Європейського Економічного Співтовариства прийняли «Документ про європейську ідентичність». Зокрема, проголошувалося, що вона спирається на історичний спадок та спільні інтереси. Жискар д'Естен згадує, як він в грудні 1974 р. переконав канцлера ФРН Г. Шмідта у потребі регулярних зустрічей глав виконавчої влади країн європейської спільноти. Адже «тоді політичне співробітництво стало би природним продовженням переговорів»²⁵.

Починаючи з 1974 р., регулярними стали неофіційні зустрічі міністрів закордонних справ. У національних міністерствах закордонних справ вводилися посади «європейських кореспондентів», функції яких полягали у погодженні позицій. Тодішній державний секретар США Г. Кіссінджер іронічно запитував, який номер телефону має особа, яка відповідає за спільну зовнішню політику. Тривалий час це питання не мало логічної відповіді. За результатами арабсько-ізраїльської війни 1973 р. участь західноєвропейських країн у складі «багатонаціональних сил» стала першим прикладом військової присутності «Європейських Співтовариств» за географічними межами Європи. У липні 1974 р. одним з перших розглядалося питання інтервенції Туреччини на Кіпрі, який є геополітичним стиком між Європою, Близьким Сходом та Північною Африкою. Лише у 1978 р. було підписано угоду про асоціацію з

²⁴ Жискар д'Естен В. Власть и жизнь. М., 1990. С. 117.

²⁵ Жискар д'Естен В. Власть и жизнь. М., 1990. С. 94.

грецькою часиною Кіпру. Однак ситуація ще більше загострилася після проголошення 15 листопада 1983 року. Турецької республіки Північного Кіпру. Середземноморська політика ЄЕС інтенсивно трансформувалася. Після закриття 31 березня 1979 р. британської військової бази на Мальті ця країна 14 березня 1981 р. заявила про свій нейтралітет. Тоді щойно закінчилася суперечка Мальти з Лівією за спірний шельф. Мальта стала мостом між Європейськими Співтовариствами та арабським світом.

Аналізуючи історію становлення СЗОП, неможливо не побачити, що часто головним завданням спільних декларацій було приховування факту відсутності спільної позиції. Втім, західноєвропейські країни активно погоджували позиції в процесі переговорів у форматі Наради з безпеки та співробітництва в Європі». Водночас ЄЕС відмовлявся вести на рівних діалог з Радою Економічної Взаємодопомоги, де домінував СРСР. ЄЕС віддавав перевагу підписанню угод про співпрацю окремо з кожною країною учасницею РЕВ з метою послаблення їхньої залежності від Москви.

У 1975 р. доповідь Лео Тіндемманса запропонувала поглиблення політичної співпраці. У цьому документі констатувалося, що процес європейської інтеграції не може вважатися завершеним, допоки не буде сформовано Спільну зовнішню та оборонну політику. Однак, наприклад, пропозицію з доповіді Л. Тіндемманса про створення Європейського агентства озброєнь вдалося частково реалізувати лише у 2003 році.

Черговим свідченням зміцнення позицій ЄЕС на міжнародній арені став факт встановлення у липні 1975 р. офіційних зв'язків між Європейським Співтовариством та Китаєм. На початку 1980-х рр. 120 країн акредитували представництва при Європейському Співтоваристві²⁶. Водночас бундесканцлер Гельмут Шмідт у вересні 1976 р., коментуючи пропозицію Франції домогтися більшої незалежності Європи від США, зазначив, що «ФРН завжди віддасть перевагу зв'язкам зі США навіть за рахунок європейської єдності»²⁷.

²⁶ Копейка В. Европейский Союз: основание и этапы становления. К., 2001. с.208.

²⁷ Ильин Ю.Д. История и право Европейского Союза. Харьков, 1998. с.207.

У 1977 р. Суд Європейських Співтовариств» прийняв рішення про повноваження Європейського Співтовариства вести міжнародні переговори від імені всіх членів²⁸. Нарешті у 1978 р. були розпочаті переговори про співпрацю між Європейськими Співтовариствами та Радою Економічної Взаємодопомоги. Черговим успіхом європейських федералістів стало створення європейської валютної системи та проведення 7-10 червня 1979 р. перших виборів до Європейського парламенту. Так було поєднано логіку розвитку економічних та політичних аспектів процесу європейської інтеграції. Однак упродовж 1980-х рр. з'явилися нові приводи для ускладнення процесу погодження спільної зовнішньої політики ЄЕС.

У 1980 р. в Туреччині відбувся військовий переворот. Невизначеність ситуації у Східному Середземномор'ї змусило ЄЕС прийняти політичне рішення про вступ 1 січня 1981 р. православної Греція, яка наділила Європейське Економічне Співтовариство комплексом протиріч з Туреччиною. На той час Європейські Співтовариства не спромоглися погодити питання спільних санкцій щодо Іраку та Ірану, які вели більш активні бойові дії. Черговий вузол протиріч був пов'язаний з британсько-аргентинською війною за Фолклендські (Мальвінські) острови (1982). У 1983 р. Велика Британія ледь не застосувала силу в процесі вирішення рибальської суперечки з Данією.

Лише на початку 1980-х рр. СРСР припинив висувати заперечення проти присутності на міжнародних конференціях делегацій Європейської Спільноти в статусі спостерігачів. Нарешті «Штутгартська урочиста декларація про Європейський Союз» (1983) поставила завдання створення передумов для Спільної зовнішньої та оборонної політики. Однак лише у грудні 1985 р. на люксембурзькій зустрічі було погоджено інструменти вироблення спільної позиції з міжнародних проблем. Ставилася мета координації дій, але відсутність юридичної основи для такого курсу робила більш ймовірною ситуацію, коли спільна позиція могла й не з'явитися.

²⁸ Арон Р. Мир і війна між націями. К., 2000. с.117.

Погодження не мали обов'язкового характеру та залежали від доброї волі держав-членів.

1 січня 1986 р. членами ЄЕС стали Португалія та Іспанія. Чергове розширення спільноти ускладнило прийняття спільних рішень. Неспівпадіння інтересів далось взнаки як у «внутрішніх» питаннях розвитку процесу європейської інтеграції, так й з важливих зовнішньополітичних проблем. Дедалі потужнішим ставала взаємозалежність між зовнішньою та внутрішньою політикою. Однак до того часу те, що кожний національний уряд розумів під спільною зовнішньою політикою, визначалося переважно національними інтересами. Не було єдиного центру прийняття зовнішньополітичних рішень у форматі Європейської Спільноти.

Водночас представницькі функції в форматі «Європейського політичного співробітництва» покладалися на країну, яка головує в «Європейських Співтовариствах». У середині 1980-х «Європейські Співтовариства» мали дипломатичні відносини зі 132 країнами світу. Незабаром після вторгнення радянських військ до Афганістану (1979) переговори про встановлення офіційних зв'язків між Європейським Економічним Співтовариством та СРСР були перервані та відновилися тільки у 1985 році.

Єдиний європейський акт 1986 р. вперше вводить поняття «Спільна зовнішня та оборонна політика». Завдяки цьому політичну співпрацю було поставлено на власну договірну основу, необмежену правовими нормами установчих договорів. Крім того, Єдиний європейський акт увів нові положення про регулювання внутрішнього ринку, заснував Суд першої інстанції Європейських Спільнот та розширив їхні повноваження, зокрема, у сфері наукових досліджень і технологій, захисту довкілля та розвитку економіки. Було вирішено створити постійний Секретаріат системи міжурядових консультацій з питань зовнішньої політики. Однак криза у Перській затоці 2 серпня 1990 – 23 лютого 1991 р. засвідчила відсутність серйозних повноважень та інструментів ЄЕС у сфері зовнішньої політики та безпеки. Рішення приймалися на рівні національного керівництва.

Розпад Югославії та неготовність до цього ЄЕС засвідчив беспорядність об'єднаної Європи перед ризиками та викликами безпеці й стабільності. Поворотним моментом у створенні постмодерної моделі Європейського Союзу став Маастрихтський договір 1992 року. Його п'ятий розділ зобов'язує держави-члени активно і відкрито підтримувати зовнішню політику і політику безпеки Євросоюзу «в дусі лояльності та взаємодопомоги»²⁹. Таким чином, ширшим стало й поле проблем спільного погодження щодо питань зовнішньої політики. У системі міжнародних правових відносин функцію представництва «Європейських Спільнот» здійснює Європейська Комісія. Європейська Рада виконує важливі функції у сфері зовнішніх відносин, тобто забезпечує участь в укладанні міжнародних договорів та запровадженні ембарго.

Також відбувалися зміни в структурі органів, які займали питаннями спільної зовнішньої політики. Спочатку існував єдиний Генеральний директорат Європейської Комісії у справах зовнішніх зв'язків. Перша Комісія Ж.Делора (1985-1990) мала 3 комісарів, що відповідали за цей сектор: Віллі де Клер (Нідерланди) у справі зовнішніх відносин і торгівлі, Клод Шейсон (Франція) у зв'язках із Середземномор'ям та між Північчю та Півднем і Лоренцо Наталі (Італія) у справі співпраці та розвитку. Друга Комісія Делора (1990-1994) відрізнялася від першої, оскільки були розділені компетенції у сфері зовнішніх відносин між Гансом Ван Ден Броком (Нідерланди), відповідальним за зовнішні політичні зв'язки, та Леоном Бріттенем (Велика Британія), якому було доручено зовнішньоекономічні зв'язки, внаслідок чого виникли проблеми координування їхньої діяльності.

Європейська Комісія під головуванням Ж.Сантера (1994-1999) ввела нові зміни, вдаючись до процесу розподілу за географічним та секторальним типами. Було призначено п'ять комісарів, які займалися сферою зовнішніх відносин: Леон Бріттен (Велика Британія) був відповідальний за зв'язки з розвиненими країнами та зовнішні

²⁹ *Gillingham J. European Integration. 1950-2003. Superstate or New Market Economy? Cambridge, 2003. с.113.*

економічні зв'язки, Мануель Марін (Іспанія) займався Середземномор'ям, Середнім Сходом, Латинською Америкою, Азією та зв'язками Північ-Південь. В свою чергу Ганс Ван Ден Брок (Нідерланди) займався розвитком відносин з країнами Центральної та Східної Європи, новими незалежними країнами-вихідцями з колишнього СРСР, Монголією, Туреччиною, Кіпром, Мальтою, а також спільною зовнішньою політикою та безпекою. Крім них, Джо де Деус Пінхейро (Португалія) відповідав за угоди з країнами, що розвиваються, Емма Боніно (Італія) займалася роботою гуманітарного центру.

Натомість Європейська Комісія на чолі Романо Проді (1999-2004) призначила чотирьох комісарів, що відповідали за шість сфер: Кріс Патен (Велика Британія) займався справами загального координування зовнішніх зносин, СЗБП та разом з Полом Нільсоном (Данія) керував службою з гуманітарних справ. Пол Нільсон одночасно керував справами розвитку, Паскаль Ламі (Франція) відповідав за торговельну політику, Гюнтер Ферхойген (ФРН) керував процесом розширення³⁰.

У складі Європейської Комісії на чолі з Жозе Мануелем Баррозу (2004-2009) з листопада 2007 р. питаннями розширення Євросоюзу опікувався представник Фінляндії Олі Рен, проблемами розвитку та гуманітарної допомоги бельгієць Луї Мішель, зовнішніми відносинами та європейською політикою сусідства опікувалася представниця Австрії Беніта Ферреро-Вальднер. Треба зазначити, що прискорення процесу європейської інтеграції стало можливим завдяки радикальним змінам у Європі.

3 жовтня 1990 р. Східна Німеччина як складова частина ФРН інтегрувалася до Євросоюзу. Радник президента США Дж.Буша старшого з питань національної безпеки Б.Скоукрофт визнавав, «якби єдина Німеччина опинилася за межами НАТО, США були би за межами Європи»³¹. Тому радянський проект згоди на зникнення НДР

³⁰ Гоци С. Европейская комиссия: процессы принятия решений и исполнение полномочий. М., 2007. С. 115.

³¹ Буш Дж. Мир стал другим. М., 2004. с.200.

в обмін на нейтральний статус Німеччини був приречений на провал. Водночас стрімке завершення процесу вирішення німецького питання стимулювало прискорення європейської інтеграції. Говорячи про це, слід наголосити також на значенні процесу глобалізації. Яскравим прикладом глобалізації на регіональному рівні став сам Європейський Союз. Адже в ньому громадяни держав-членів не лише споживають схожі продукти, а й отримують інформацію з однакових джерел, мають близькі уявлення про щастя або нещастя, обирають однакові розваги. Отже, як бачимо, сучасну глобалізацію стимулювали не лише «імперські» амбіції США, хоча після розпаду СРСР витоки цього процесу можна шукати саме в Америці.

Сучасна національна державність як дитя модерну почала переживати кризу після 1945 року. За доби «холодної війни», коли Європа була поділена територіально та ідеологічно, національна державність послабилася ще більше. Але вирішальний удар по національній державності нанесли транснаціональні корпорації. За доби постмодерну саме вони творять феномен глобалізації. В Європейському Союзі на зміну компаніям, які виробляють певний товар у межах однієї країни, прийшли великі корпорації, капітал яких не обмежений державними кордонами. Вони зосередили в своїх руках суттєву владу та капітал і стали впливовими гравцями на міжнародній арені. За цих обставин «традиційні» національні держави поступово поступаються впливом міжнаціональним об'єднанням.

Символічно, що основні завдання Спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу визначаються у категоріях неореалістичної теорії міжнародних відносин, тобто через поняття національних інтересів, які полягають у зміцненні безпеки, незалежності, економічного добробуту. Звичайно, свої корективи вносить процес глобалізації, який змінив зміст та сенс зазначених понять.

У Євросоюзі триває запекла конкуренція між принципом наддержавного підходу та державного суверенітету, зокрема, й у процесі визначення сфери компетенції у проведенні Спільної зовнішньої та оборонної політики. Зазвичай імперіалістична політика

ґрунтується не на національних інтересах, а на інтересах впливу і здійснюється за допомоги збройного насильства, економічної та культурної експансії. У випадку Євросоюзу маємо справу з «постмодерною» політикою», яка спирається не на військовий, а на економічний та культурний вплив.

Німецький історик Дітер Лангевіше слушно зазначає, що «ми є свідками народження нової Європи, однак і вона все ще складається з націй та національних держав, а національні ідентичності не так легко звести до єдиного європейського знаменника»³². Однак і за цих обставин європейська інтеграція залишається переважно проектом еліт. Поки що зарано вести мову про сформоване європейське громадянське суспільство, яке свідомо віддавало би перевагу європейському наднаціональному проекту перед «рідними» національними державними структура. Але, незважаючи на це, на початку 90-х років ХХ століття проект Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу перетворився з утопії на реальність. Інша справа, що він мав бути удосконалений структурно-функціонально та процесуально. Наприклад, «папський представник при Європейському Союзі є єдиним у своїй категорії, який має титул нунція, що дає підстави вважати, що Святий Престол ставиться до Європейського Союзу як до особливого конфедеративного утворення»³³.

Зміцнення європейської єдності неможливе без стабільної системи європейської безпеки. Європейський Союз доклав чимало зусиль, аби 21 березня 1995 р. у Парижі 52 країни-члени ОБСЄ підписали Пакт стабільності, який передбачав проведення заходів, спрямованих на упередження етнічних та територіальних конфліктів у Центральній та Східній Європі. Зазначена угода стала важливим елементом Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Водночас справді поворотним моментом в процесі її реалізації можна вважати формування Монетарного союзу ЄС. 15-16 грудня 1995 р. на

³² Лангевіше Д. *Нация, национализм, национальное государство в Германии и в Европе*. М., 2008. С. 5.

³³ Зонова Т.В. *Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы*. М., 2000. с.150.

Мадридському саміті прийнято рішення назвати спільну європейську грошову одиницю євро.

30 червня 1998 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу Європейський Центральний банк. Нарешті 1 січня 1999 р. було створено монетарний союз, від членства в якому відмовилися Велика Британія, Данія, Швеція. Водночас Х.Солана з набуттям 1 квітня 1999 р. чинності Амстердамським договором (1997) став верховним представником Євросоюзу у питаннях Спільної зовнішньої та оборонної політики. Окрім Х. Солани (Іспанія) за зовнішні справи політики сусідства відповідала Беніта Ферреро-Вальднер (Австрія), розширенням Євросоюзу займався Олі Рен (Фінляндія), а торговельною політикою займався Пітер Мендельсон (Велика Британія).

Карл Великий, Наполеон, Гітлер намагалися об'єднати Європу силою зброї. Учасники Конституційного Конвенту, який розпочав роботу у 2004 р., сподівалися зробити це шариковими ручками. Однак Європейський Союз залишався Янусом, будучи з одного боку міжнародною організацією, а з іншого праобразом федеральної держави. Це відлякує від вступу до Євросоюзу членів Європейської асоціації вільної торгівлі – Швейцарію та Норвегію.

Випробуванням для Євросоюзу стало найбільше розширення 1 травня 2004 р. відразу на десять нових країн та вступ 1 січня 2007 р. Болгарії та Румунії. Внаслідок всього цього перманентна конституційно-політична криза, в якій опинилися інститути Євросоюзу, перешкоджає його реальному перетворенню на глобального гравця. За головування Франції 22-23 липня 2008 р. в Брюсселі відбулося засідання Ради з спільних справ та міжнародних відносин Європейського Союзу. Тоді було погоджено спільну позицію щодо України до саміту 9 вересня 2008 р. Спеціальний посланець на Близькому Сході Т.Блер доповів про складну ситуацію в регіоні. Було на британську вимогу розглянуто питання санкцій проти Зімбабве. Окрім того, учасники зустрічі підтримали рішення Сербії про видачу Р.Караджича Гаазькому трибуналу. Х. Солана доповів про переговори з Іраном. Зустріч засвідчила, що ЄС спирається на

політичний реалізм у міжнародних відносинах, намагаючись зберегти новий глобальний баланс сил. Восени 2008 р. з початком світової фінансово-економічної кризи частішими стали звинувачення на адресу Європейського Союзу в тому, що він проводить політику вільної торгівлі в середині свого Спільного ринку, закриваючи його для товарів ззовні. За цих обставин ключовим для ЄС стало питання захисту своїх економічних інтересів.

Загалом в історії процесу європейської інтеграції дієвим залишається принцип: чим більше зусиль витрачено на реалізацію певного проекту, тим важче від нього відмовитися, навіть якщо подальші зусилля виглядають ще складнішими. 12 грудня 2008 р. на саміті ЄС погоджено, що наприкінці жовтня 2009 р. в Ірландії мав відбутися другий референдум у спробі ратифікації Лісабонського договору. У випадку втрати суспільної підтримки європейські скептики очікували на поглиблення кризи спільної європейської системи влади. Однак цілком зруйнувати ЄС світова фінансова криза навряд чи спроможна.

Європейський Союз продовжує пошук стратегічної концепції розвитку. Зберігається вплив концепції Ш. де Голля, який вбачав модель Європи як «Європу батьківщин». Важливою функцією процесу європейської інтеграції залишається запобігання етнічним та регіональним конфліктам, передусім між державами-членами Європейського Союзу. Тепер мова йде про «Європу націй», а не «націю Європи»³⁴. «Стандартизувати» зовнішню політику держав-членів Євросоюзу навряд чи коли-небудь буде можливо.

7 червня 2009 р. відбулися вибори нового складу Європейського парламенту. Вони залишаються менш важливими, ніж будь-які вибори до національного парламенту країни-члена Євросоюзу. Європейським оптимістам залишається сподіватися, що спільні геополітичні інтереси залишатимуться потужною інтеграційною силою. Зрештою, для Європи «історичним розв'язанням є федерація,

³⁴ *Burger R. Kontinentalverschmelzung? Die europäische Frage und die Zukunft der EU // Merkur. 2003. Heft3. c.187.*

цивілізований чи добровільний варіант імперії»³⁵. Досвід розвитку процесу європейської інтеграції зафіксував наступні головні інтеграційно-політичні стратегії: а) федеративна спільнота, б) лінійне розширення та співпраця «Союзу європейських народів», в) подвійна стратегія: розширення і поглиблення інтеграції, г) гнучкість і диференціація «Європи націй», д) створення інтеграційного ядра Європи та стратегія багатьох швидкостей в процесі європейської інтеграції, ж) міжурядова стратегія співпраці, з) секторальна інтеграція, і) директорат великих держав, к) Європа гнучкої географії, або концентричних кіл. Британський прем'єр-міністр Тереза Мей, яка після негативного голосування з питання ратифікації угоди про умови виходу Великої Британії з Євросоюзу дивом витримала вотум недовіри уряду, повинна представити палаті громад чіткий план «Б». Меню, з якого можливо обирати варіанти подальших дій, насправді є дуже «дієтичним». Ідею повторного референдуму Тереза Мей послідовно заперечувала. Отримання її урядом вотуму довіри виключило реалізацію сценарію проведення позачергових парламентських виборів, за результатом яких можливо було б провести новий референдум. Однак найгірше для Британії те, що єдина можливість, пов'язана із переглядом угоди про умови виходу заперечується Євросоюзом. Брюссель пропонував Лондону також обмежений алгоритм можливих дій: по-перше, взагалі відмовитися від виходу, по-друге, вийти без угоди, але цей варіант для обох сторін є «аварійним» і найгіршим із не прогнозованими негативними наслідками, по-третє, відкласти кінцеву дату початку виходу (нагадаємо, що це 29 березня 2019 року) та повернутися за стіл переговорів. Із зазначених варіантів дій лише третій виглядає реалістично. Але насправді й він був непростим. Передусім тому, що Ірландія категорично відмовилася підписувати з Великою Британією окрему угоду про режим ірландсько-британського кордону після виходу Британії з Євросоюзу.

22 січня 2019 року у давній столиці Карла Великого прикордонному місті Аахен бундесканцлер Ангела Меркель і

³⁵ Арон Р. Мир і війна між націями. К., 2000. с.146.

французький президент Емануель Макрон підписали Договір, який символічно замінив історичний Єлисейський договір, який 22 січня 1963 року був підписаний канцлером Конрадом Аденауером і президентом Шарлем де Голлем. Зазначений договір не лише став надійним правовим фундаментом німецько-французького співробітництва, а й сприяв новій якості європейської інтеграції. Коментуючи потребу підписання нового Аахенського договору, німецькі і французькі політики наголошували на важливості консолідації двох країн за умов поглиблення кризових явищ, пов'язаних із переглядом президентом США Дональдом Трампом багатосторонніх угод, посиленням гонки ракетних озброєнь між США і Росією, незрозумілими наслідками виходу Великої Британії з ЄС. Не в останню чергу особисті мотиви Меркель і Макрона за цих обставин відігравали помітну роль. Бундесканцлер після того, як вона поступилася лідерством у Християнсько-демократичному союзі Аннігрет Крамп-Карренбауер, стикалася із закликами достроково залишити посаду. Натомість Емануель Макрон на фоні протестів «жовтих жилетів» фактично втратив свій політичний капітал довіри. За цих особистих політичних обставин Аахенський договір потрібен, аби змінити політичний порядок денний. Правда, реакція на його «європейський оптимізм» вже стала жорсткою у колах європейських скептиків як у Франції, так і у ФРН. Зокрема, у Франції «Національне об'єднання» на чолі з Марін Ле Пен вимагає виходу країни з ЄС, а партія «Альтернатива для Німеччини» на своєму з'їзді включила до своєї програми положення про референдум щодо виходу ФРН з ЄС. Натомість Аахенський договір пропонує ФРН і Франції зосередитись на розбудові федералістського проекту Євросоюзу. Правди ніде діти, навіть деякі члени Монетарного союзу, такі як Австрія, виступають проти передбаченого договором спільного бюджету для зони євро. Зрештою, вихід Великої Британії з Євросоюзу відбувся на інституційному рівні. Європейські цінності залишаються спільними для Великої Британії та ЄС, угода про умови виходу зафіксувала спільні нормативні правила. Спільним залишається історичний наратив, адже Велика Британія має спільне минуле з Європою.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС НАВКОЛО СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

1.1. Брексит у дзеркалі історіографії

На початку ХХІ ст. система міжнародних відносин переживає черговий період трансформацій, які несуть особливі виклики і загрози. Світова спільнота перебуває на етапі перегрупування сил, пов'язаних з остаточним переходом до поліполярності, кризою новітньої системи безпеки, дезінтеграційними процесами, занепадом ліберальних цінностей, що супроводжуються новим і найменш прогнозованим етапом технологічної революції. Вказані тенденції безпосередньо проявляються на регіональному рівні, насамперед в Європі, де безпрецедентний інтеграційний проект у формі Європейського Союзу переживає непрості часи. Його головна проблема водночас тривіальна та фундаментальна – криза довіри громадян до наднаціональних інституцій і відцентрові тенденції в його управлінні внаслідок невдачі формування єдиної європейської ідентичності, що першими використовують популісти з когорти т. зв. «евроскептиків» у політикумах держав-членів. Системна криза ЄС очікувано однією з перших знайшла відгук серед громадськості Великої Британії.

Упродовж кількох років в широкому міжнародному дискурсі не зменшується увага до Brexit³⁶ – історично унікального процесу виходу Великої Британії зі складу ЄС, що трапляється уперше у понад піввіковій історії цього інтеграційного об'єднання. Унікальність Brexit зумовлена вагою Великої Британії в міжнародних відносинах і масштабами євроінтеграції, що переносить проблему її виходу з ЄС

³⁶ Термін «Brexit» («Брексит») утворений злиттям двох англійських слів: прикметника «British» («британський») та іменника «exit» («вихід»). Набув особливого поширення завдяки британській пресі після референдуму 23 червня 2016 року, хоча виник раніше.

на глобальний рівень. За рівнем суспільно-політичної напруги Brexit можна зарахувати до провідних подій в історії Великої Британії, Європи і світу першої чверті XXI ст.

Специфіка Brexit зумовлена історично особливим статусом Великої Британії в європейських інтеграційних процесах. Його формування відбувалося у перші десятиліття після Другої світової війни, упродовж складного періоду вступу держави в європейські об'єднання (1973 р.), а концептуальне завершення цей статус отримав у період урядування М. Тетчер (1979-1990 рр.), що згодом підтвердили своєю політикою її наступники. Тому аналіз процесу Brexit потребує дослідження історії становлення позиції суспільства і провідних політичних партій Великої Британії з питань європейської інтеграції у другій пол. XX – на поч. XXI ст.

Незважаючи на солідну історіографію історії участі Великої Британії в європейській інтеграції, суспільно-політичні аспекти цієї проблеми привертають дещо меншу увагу дослідників і закономірно відзначаються нерівномірністю представлення у працях зарубіжних та українських вчених. У західній історіографії виділимо роботи С. Джорджа, Дж. Стефена, Г. Воллеса, Д. Рейнольдса³⁷. В публікаціях Ч. Гранта і К. Гіффорда розкрито природу британського євроскептицизму³⁸. Значну увагу британські історики приділили періоду правління урядів Т. Блера (1997-2007 рр.), зокрема О. Даддов і Дж. Гаскарт³⁹. Окремі публікації стосуються європейської політики урядів Д. Кемерона (2010-2016 рр.) і причин Brexit⁴⁰. Серед публікацій дослідників Брексит, для яких характерний комплексний підхід до

³⁷ George S. Britain and European Integration since 1945. Oxford-Cambridge, 1995. 132 p.; Stephen G. An Awkward Partner. Britain in the European Community. Third edition. Oxford, 1998. 312 p.; Wallace H. The UK: 40 Years of EU Membership. *Journal of Contemporary European Research*. 2012. Volume 8. Issue 4, pp. 531-546; Reynolds D. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th century. London, 2013. 378 p.

³⁸ Grant Ch. Why is Britain Eurosceptic? *Center for European Reform. Essays*. December 2008. 8 p.; Gifford C. The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness. *Parliamentary Affairs*. 2010. 63. pp. 321-338.

³⁹ British Foreign Policy. *The New Labour Years* / ed. by O. Daddow and J. Gaskarth. London, 2011. 304 p.

⁴⁰ Hughes K. Britain and the EU – a sorry tale of collapsing influence and dishonest debate. 21 Nov 2014. URL: <http://www.friendsofeurope.org/future-europe/britain-eu-sorry-tale-collapsing-influence-dishonest-debate> (дата звернення: 24.07.2019); Oliver T. A European Union without the United Kingdom. The geopolitics of a British exit from the EU. *LSE Ideas. Strategic update 16.1*. February 2016. 21 p.

дослідження причин, викликів і загроз, породжених виходом Великої Британії з ЄС, виділимо праці західних вчених Т. Олівера⁴¹, П. Вілсона⁴², колективну монографію за редакцією С. Гріна і Дж. Лейбл⁴³. Дослідники С. Джонстон⁴⁴, Р. Вайтмен⁴⁵, автори Дж. Блек, А. Холл, К. Кокс, М. Кеппе, У. Сілверстен⁴⁶ надали історичні і прогностичні оцінки впливу Брексит на розвиток Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Дослідники Т. Олівер і М. Вільямс⁴⁷, В. Ріс⁴⁸ запропонували власні критичні міркування щодо значення виходу Великої Британії з ЄС для відносин ЄС-США та американсько-британських відносин. Відзначимо працю Р. Хааса⁴⁹. Серед численних аналітичних публікацій представників західних «мозкових центрів» згадаємо статтю М. Чалмерза щодо перспектив британської зовнішньої політики⁵⁰. Комплексний аналіз наслідків, проблем і перспектив, породжених процесом Брексит, подали Т. Олівер і Велш⁵¹, Дж. Гаскарт і Н. Лангдон⁵².

Серед значного нарративу російських британістів візначимо праці С. Перегудова, Н. Капітонової, М. Ліпкіна, С. Очканова, А. Валусьова, І. Яньшиної⁵³. Л. Кузьмічова і Д. Брункевіч розглядають партійні

⁴¹ *Oliver T.* A European Union without the United Kingdom. The geopolitics of a British exit from the EU. *LSE Ideas*. Strategic update 16.1. February 2016. 21 p.

⁴² *Wilson P., Oliver T.* The international consequences of Brexit: an English School analysis. *Journal of European Integration*. 2019. Vol. 41, Issue 8. pp. 1009-1025.

⁴³ *The European Union after Brexit.* Editors: Scott L. Greer and Janet Laible. Manchester: Manchester University Press, 2020. 232 p.

⁴⁴ *Johnston S.* The EU's CSDP: an (objective) UK perspective. *European Geostrategy*. 2016. 27 March. URL: <http://www.europeangeostrategy.org/?s=UK> (дата звернення: 14.04.2020)

⁴⁵ *Whitman R. G.* The UK and EU Foreign, Security and Defence Policy after Brexit: Integrated, Associated or Detached? *National Institute Economic Review*. Volume 238. November 2016. pp. 43-50.

⁴⁶ *Black J., Hall A., Cox K., Keppel M., Silfversten E.* Defence and security after Brexit. Understanding the possible implications of the UK's decision to leave the EU Compendium report. Published by the RAND Corporation, Santa Monica, Calif., and Cambridge, UK, 2017. 203 p.

⁴⁷ *Oliver T., Williams M. J.* Special relationships in flux: Brexit and the future of the US-EU and US-UK relationships. *International Affairs*. 2016. 92:3. pp. 547-567.

⁴⁸ *Rees W.* America, Brexit and the security of Europe. *British Journal of Politics and International Relations*. 2017. 19 (3). pp. 558-572.

⁴⁹ Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / пер. з англ. М. М. Климчук. Київ: Основи, 2019. 376 с.

⁵⁰ *Chalmers M.* UK Foreign and Security Policy after Brexit. *RUSI Briefing Paper*, January 2017. 10 p.

⁵¹ *Oliver T., Walshe G.* Making a More European Britain. The Political, Economic and Societal Impacts of Brexit. Brussels: Wilfried Martens Centre for European Studies. 2020. 52 p.

⁵² *Gaskarth J. & Langdon N.* The dilemma of Brexit: hard choices in the narrow context of British foreign policy traditions. *British Politics*. 2021. Vol. 16. P. 170-186.

⁵³ *Перегудов С.П.* Тэтчер и тэтчеризм. М: Наука, 1996. 301 с.; *Капитанова Н.К.* Приоритеты внешней политики Великобритании в период правления консерваторов, 1979-1997 гг.: дис. ... докт. ист. наук:

підходи консерваторів і лейбористів до євроінтеграції⁵⁴. Для дослідження причин Brexit значну цінність становлять доповіді Інституту Європи РАН⁵⁵. Відзначимо публікації про передумови і ранній період Брексит Ал. Громико та Е. Ананьєвої⁵⁶, Е. Лазаревої і А. Берстенєвої⁵⁷.

Хоча українська історіографія поступається зарубіжній інтенсивністю наукових розробок проблем новітньої історії Великої Британії, вітчизняні фахівці сформували основу для подальших досліджень. Насамперед відзначимо напрацювання співробітників Інституту історії України НАНУ. Зокрема, окремі розділи монографії С. Віднянського та А. Мартинова присвячені ідеологам новітньої зовнішньої політики Великої Британії У. Черчіллю і М. Тетчер⁵⁸. Вчені в біографічних нарисах подали історичний аналіз концептуальних засад і практики зовнішньої політики урядів Великої Британії у повоєнний період. В монографії А. Мартинова знаходимо авторські міркування щодо ролі Великої Британії в європейській інтеграції⁵⁹. Серед напрацювань представників інших наукових центрів виділимо комплексні публікації британістів Н. Яковенко, О.Неприцького, Т. Гогунської, Л. Ямпольської, В. Крушинського,

07.00.03. М., 1999. 599 с.; Великобритания: эпоха реформ / под ред. Ал.А. Громько. М.: Весь Мир, 2007. 536 с.; *Девшиев И.Б.* Особенности политики Великобритании в отношении европейской интеграции. 1945-1990-е гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03. М., 2008. – 29 с.; *Липкин М.А.* Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957-1974 гг.). СПб: Алетейя, 2009. 240 с.; *Очканов С.А.* Роль Великобритании в развитии внешнеполитической и военно-политической интеграции в Западной Европе (1979-1990 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Томск, 2011. – 222 с.; *Валуев А.В.* К 40-летию вступления Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии в Европейские Сообщества. *Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева.* 2012. Вып. №1(9). С. 144-155; *Яньшина И.В.* Политика Великобритании в вопросе европейской интеграции в свете Лиссабонских соглашений (2007–2011): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.15. М., 2013. 29 с.; *Дилеммы Британии: поиск путей развития* / под ред. Ал.А. Громько. М.: Весь Мир, 2014. 480 с.;

⁵⁴ *Кузьмичева Л.О.* Великобритания и европейская интеграция: подход британских лейбористов (1988 – 2001 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. М., 2005. 213 с.; *Брункевич Д.В.* Консервативная партия Великобритании и Европейский Союз в 1990-2004 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Ярославль, 2005. 304 с.

⁵⁵ *Ход, итоги и последствия всеобщих парламентских выборов 2015 г. в Великобритании* / под ред. Е.В. Ананьевой. – М.: Ин-т Европы РАН, 2015. – 148 с.

⁵⁶ *Дилеммы Британии: поиск путей развития* / под ред. Ал.А. Громько, Е.В. Ананьевой. Москва: Весь Мир, 2014. 480 с.

⁵⁷ *Лазарева Е. В., Берстенева А.А.* Великобритания в ЕС: вступление, отступление, Брексит. *Вестник Томского государственного университета.* 2018. № 435. С. 127-134.

⁵⁸ *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. 2-ге вид., доп. Київ: Києво-Могилянська Акад., 2011. 395 с.

⁵⁹ *Мартинов А.Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті р.р. XX ст. – 10-ті р.р. XXI ст.). Погляд з України: монографія. К.: Інститут історії України НАН, 2009. 262 с.

А. Грубінка⁶⁰. Дослідники Н. Лемак та О. Черевко представили публікації щодо європейської політики уряду консерваторів на чолі з Е. Хітом, в яких, серед іншого, розкрито історію вступу Великої Британії до Європейських Співтоварств⁶¹. Дисертація О. Романової відображає результати компаративного аналізу підходів керівництва Великої Британії, Франції і Німеччини до розвитку зовнішньої та оборонної політики ЄС⁶². І. Черінько на прикладі історії розширення ЄС показав особливості європейської політики британських урядів⁶³. Дослідження І. Нечаюк, присвячене феномену євроскептицизму⁶⁴. Стаття В. Копійки містить аналіз принципів британської європейської політики⁶⁵. Непересічною є публікація В. Ціватого і Л. Чекаленко, яка містить аналіз передумов Brexit⁶⁶. Одну з нечисленних наукових публікацій з практичних проблем перебігу процесу Брексіт представив С. Рудько⁶⁷. В історіографії небагато публікацій, в яких зроблено спробу ґрунтовно дослідити вплив виходу Великої Британії

⁶⁰ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія. К.: Науковий світ, 2003. 227 с.; Неприцький О.А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2003. 230 с.; Гогунська Т.О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М.Тетчер на європейському та американському напрямках (1979–1990 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – Одеса, 2003. 20 с.; Ямпольська Л.М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973–1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2004. 23 с.; Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. К., 2004. 471 с.; Грубінка А.В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.): монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2017. 640 с.; Hrubinko A. Ukraine in the Foreign Policy of the United Kingdom in the Context of European Integration (1991 – 2019) // East European Historical Bulletin / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2020. – Issue 14. – pp. 153-164; Грубінка А. Шлях до брексіту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесах європейської інтеграції. *Український історичний журнал*. 2019. №6. С. 126 – 141.

⁶¹ Лемак Н., Черевко О. Внутрішня політика британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970–1974 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 356-376; Черевко О.С. Євроінтеграційна діяльність британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970-1973). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Всесвітня історія очима українських істориків»* (Київ, 8 грудня 2011 р.). К., 2012. С. 253-261.

⁶² Романова О.В. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини і Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Одеса, 2008. 181 с.

⁶³ Черінько І.П. Політика Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (1997–2010 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2012. 17 с.

⁶⁴ Нечаюк І.О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2013. 20 с.

⁶⁵ Копійка В.В. Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2001. Вип.5. С. 169-176.

⁶⁶ Ціватий В., Чекаленко Л. Втеча «троянського коня». *Зовнішні справи*. 2016. № 7. С. 17-21.

⁶⁷ Рудько С. О. Питання ірландського кордону на першому етапі Brexit. *Політичне життя*. 2018. №2. С. 140-145.

з ЄС на Україну. У цьому контексті привертає увагу праця А. Кизима⁶⁸. Незважаючи на наявність інтересу у вітчизняних дослідників до вказаної проблематики, констатуємо недостатній рівень вивчення історичних чинників відносин Великої Британії з ЄС, що призвели до процесу Brexit.

В історіографії наявна думка про те, що Європейський континент став предметом пильної уваги Великої Британії лише у другій половині ХХ ст.⁶⁹. Європа займала важливе місце у зовнішній політиці британських урядів, але виключна орієнтація на проект європейського об'єднання не відповідав статусу цієї держави у міжнародних відносинах. На думку А. Тойнбі, в контексті політичної ізоляваності країна була в історії Заходу чимось на зразок «alter orbis» («другої землі»)⁷⁰. Водночас її не варто перебільшувати, адже Велика Британія ніколи не мала змоги нехтувати відносинами з континентальними державами чи ухилятися від конфліктів в Європі, які порушували баланс сил. Доктрина «блискучої ізоляції» не заважала її урядам вступати у тимчасові союзи. Така стратегія зовнішньої політики відповідала принципу, проголошеному Г. Пальмерстоном у Палаті громад 1 березня 1848 р.: «У нас немає ні вічних союзників, ні постійних ворогів, але постійні і вічні наші інтереси, і захищати їх – наш обов'язок»⁷¹.

Перша світова війна засвідчила провал довоєнної системи міжнародних відносин. Післявоєнна руйнація ряду європейських імперій, широкі пацифістські настрої породили в частини прогресивного політикуму та інтелектуалів надії на відродження і можливість практичного впровадження ідеї європейського єднання. У міжвоєнний період ідеї європейської єдності набули певного поширення в середовищі різних політичних угруповань та

⁶⁸ Кузун А. The Opportunities of a British Exit for Ukraine. January 16, 2020. URL: <https://www.promoteukraine.org/the-opportunities-of-a-british-exit-for-ukraine> (дата звернення: 08.05.2020).

⁶⁹ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія. К.: Науковий світ, 2003. С. 33.

⁷⁰ Тойнбі А. Постыжение истории. Часть первая. Поле исторического исследования. Библиотека Гумер – история. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_02.php (дата звернення: 12.09.2020).

⁷¹ Виноградов В.Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии. Новая и новейшая история. 2006. №5. С. 186.

інтелігенції. Серед найбільш відомих прихильників панєвропейського руху у Великій Британії був У. Черчилль, який висловлював думку про необхідність створення європейської федерації («Сполучені Штати Європи»). При цьому його погляди не розходилися з урядовою політикою. На думку У. Черчилля, європейська федерація в силу імперського статусу Великої Британії мала створюватися без неї. У 1930 р. у статті в «Saturday Evening Post» він сформулював ключові принципи новітньої європейської політики Великої Британії такими словами: «Ми з Європою, але не належимо до неї. Ми пов'язані, але не піддані ризикові. Ми зацікавлені й асоційовані, але не поглинуті»⁷².

Належність Великої Британії до когорти провідних антифашистських союзників надавала їй керівництву додаткові аргументи для обґрунтування глобальної ролі королівства та унеможлиблювала приєднання до організації регіонального рівня на правах рядового члена. Британці загалом прихильно ставилися до ідеї об'єднаної Європи, але не бачили свого місця в ній. Свідченням цьому стали найбільш відомі історичні виступи У. Черчилля в Фултоні (5 березня 1946 р.) і Цюриху (19 вересня 1946 р.). Європейське об'єднання мало стати одним із засобів протистояння поширенню комунізму в регіональному масштабі. Однак у визначеній новій глобальній системі безпеки місця для автономної європейської військово-політичної системи не було. У словах У. Черчилля було чимало суперечностей, які відображали традиційну амбівалентність ставлення політичної еліти Великої Британії до європейської політики.

У повоєнний період визначилася концептуальна лінія британського політикуму щодо європейської інтеграції, спрямована на стримування чи обмеження процесів континентального об'єднання. Зокрема, британська делегація на чолі з У. Черчиллем на Конгресі Європи громадських рухів за європейське об'єднання (Гаага, травень 1948 р.) не підтримала французьку пропозицію про формування наднаціональних інституцій. Як наслідок, замість

⁷² Цитата: Larres K. Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy. *Journal of European Integration History*. 1996. Vol.2. Num.1. p. 15.

попередніх закликів до створення Європейської федерації створено міжнародну організацію – Раду Європи, як не мала інтеграційних повноважень⁷³. Після повернення до влади у жовтні 1951 р. У. Черчилль відмовився брати участь у формуванні Європейського оборонного і політичного союзів.

Відзначимо континуїтет європейської політики провідних політичних партій Великої Британії. Британське керівництво обрало роль спостерігача. Про небажання політичної еліти визнавати реалії міжнародних відносин і змінювати зовнішньополітичні пріоритети свідчить Маніфест Консервативної партії на виборах 1950 р., у якому зазначено, що Велика Британія повинна продовжувати розвивати союз із Західною Європою, але «на першому плані Британської державності стоїть нагальне завдання розширення єдності, сили і прогресу Британської імперії та Співдружності»⁷⁴.

Хоча питання членства Великої Британії в ЄЕС, створеного у березні 1957 р., не стояло, консерватори проводили політику прилаштування інтеграційного об'єднання до своїх інтересів: зведення європейської інтеграції до міждержавної співпраці; посилення впливу США на європейську політику з метою зміцнення позицій Великої Британії; збереження імперських торгових преференцій. Метою створеної у 1960 р. Європейської асоціації вільної торгівлі була реалізація британських економічних і політичних амбіцій як альтернативи ЄЕС. Однак її діяльність не мала успіху.

З кінця 1950-х рр. на верхівці політичної влади Великої Британії розпочалася системна переорієнтація на європейський напрям зовнішньої політики. Досягнення «Спільного ринку» швидко переважили інтереси більшості держав Західної Європи, а погіршення відносин з ЄЕС посилювало ізоляцію держави в регіоні. Важливим фактором залучення Великої Британії до євроінтеграції стала позиція

⁷³ The Council of Europe. August 17, 1949. Strasbourg. *The Churchill Centre*. URL: <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/111-the-council-of-europe> (дата звернення: 19.07.2020).

⁷⁴ 1950 Conservative Party General Election Manifesto. This is the Road: The Conservative and Unionist Part. URL: <http://www.conservativemanifesto.com/1950/1950-conservative-manifesto.shtml> (дата звернення: 20.07.2020).

США. Американська адміністрація Дж. Кеннеді підтримала регіональну інтеграцію на базі ЄЕС⁷⁵. Тому в Лондоні почали шукати шляхи зближення з ЄЕС.

З початком процесу вступу до ЄЕС в політичних колах Великої Британії розпочався внутрішньопартійний розкол. Особливо гостро питання розмежування на «єврооптимістів» і «євроскептиків» стояло в Лейбористській партії. Лейбористи виступили проти вступу Великої Британії до ЄЕС. У 1962 році їх лідер Х. Гейтскелл назвав перспективу приєднання до ЄЕС «зрадою тисячолітньої історії країни»⁷⁶. Складні процеси європейського усвідомлення відбувалися також в рядах консерваторів. Ще у 1958 році Г. Макміллан назвав створений в рамках ЄЕС «Спільний ринок» «континентальною блокадою». Однак саме консерваторам судилося увійти в історію як політичній силі, яка відіграла головну роль у вступі Великої Британії до ЄЕС.

Першою ще з 1950-х років офіційно заявила про підтримку вступу Великої Британії до Європейських Співтовариств Ліберальна партія. Однак другорядні ролі в політиці країни на фоні парламентської гегемонії консерваторів і лейбористів нівелювали голос цієї єдиної послідовної проєвропейської політичної сили.

Подвійне вето де Голля щодо заявки на вступ Великої Британії до ЄЕС у 1963 і 1967 роках не зупинило, а навпаки активізувало бажання Великої Британії стати членом ЄЕС. Правляча у 1970-1974 рр. Консервативна партія привела Велику Британію до цього. Однак приєднання до євроінтеграції породило дилему – підвищення міжнародного авторитету держави та одночасно фактичну відмову від самостійної ролі у світовій політиці. Глибину розколу в рядах провідних парламентських партій показало голосування в Палаті громад 13 липня 1972 р. щодо Білля про Європейські Співтовариства, внаслідок якого 301 депутат проголосував «за» і 284 – «проти»⁷⁷.

⁷⁵ Childs D. Britain Since 1945: A Political History. Fifth edition. London and New York, 2001. pp. 93-94.

⁷⁶ Мамсеев В.М. Британская дипломатическая служба. М.: Междунар. отношения, 1984. С. 44.

⁷⁷ Commons Sitting of 13 July 1972. European Communities Bill. Order for Third Reading read // Hansard – House of Commons debates. *House of Commons Historic Hansard for debates from 1803-2005*. HC Deb 13 July 1972. Series 5. Vol. 840. p. 1984.

З набуттям членства в ЄЕС утвердилася особлива позиція Великої Британії в європейській інтеграції. Правлячі кола країни виробили специфічну тактику балансування між внутрішніми і зовнішніми інтересами держави та інтересами в Співтовариствах. Як показує історичний досвід, така своєрідна тактика приносила сумнівні результати. Формальне приєднання держави до ЄЕС, на думку Н. Яковенко, означало «зміну політичної тактики держави при дотриманні нею усталених стратегічних орієнтирів»⁷⁸. Суспільство відзначалося високим рівнем недовіри до євроінституцій. Британська еліта сподівалася на реформування Європейських Співтовариств на свій лад.

Специфіка подальшої європейської політики Великої Британії і стратегія участі в процесах європейської інтеграції дозволили закріпити за країною статус лідера євроскептицизму. Формування його сутнісного наповнення відбувалося від початку 1960-х рр. у процесі дискусії навколо подання заявки про членство Великої Британії в ЄЕС. Уперше публічно термін «євроскептицизм» згаданий в газеті «The Times» у 1986 р. для означення політики М.Тетчер і поширився в широкому політичному дискурсі на початку 1990-х років⁷⁹. У широкому значенні євроскептиками називають противників об'єднаної Європи, на протигагу єврооптимістам. Євроскептицизм як європейське явище поступово оформився в ідейно-політичний рух, політичну течію, яка має надпартійний вимір. У період правління лейбористів (1974-1979 рр.) євроскептицизм перейшов на рівень практичної державної політики і призвів до першого в історії країни референдуму про перебування в ЄЕС (5 червня 1975 р.). Тоді громадяни більшістю у 67% підтвердили членство держави в ЄЕС. Однак проблем у відносинах сторін не поменшало.

У період урядування М. Тетчер (1979 – 1990 рр.) набули завершеності концептуальні підходи британського політикуму до євроінтеграції. Сама М. Тетчер, посівши посаду глави Консервативної

⁷⁸ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія. К.: Науковий світ, 2003. С. 54.

⁷⁹ Див.: Нечаюк І.О. «Євроскептицизм» у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.02. К., 2013. 20 с.

партії в лютому 1975 р., була поміркованим єврооптимістом. Під час виступу у січні 1976 р. вона заявила, що «будь-які кроки в напрямі більш тісного Європейського Союзу повинні бути ретельно продуманими»⁸⁰. Глава уряду ніколи не приховувала, що її бачення Європейських Співтовариств співпадає з рівнем «Спільного ринку». Тому консерватори закріпили практику вибірково-секторальної інтеграції. Британський уряд гальмував поглиблення співпраці в інституційній, валютно-фінансовій, соціальній, гуманітарній, військово-політичній сферах. «Бюджетні війни» з партнерами по ЄЕС виділяли королівство серед держав-членів. На відміну від галузей соціально-економічної євроінтеграції, консерватори послідовно підтримували поміркований розвиток механізму координації зовнішньої політики держав-членів ЄЕС, його розширення. Маргарет Тетчер підписала Єдиний європейський акт 1986 р, який вперше увів до правового поля ЄЕС механізм Європейського політичного співробітництва і поширив його на сферу безпеки. Уряд займав позицію «атлантичного» євроскептицизму. У промові в Коледжі Європи (Брюгге) 20 вересня 1988 р. М. Тетчер відкинула ідею оборони Європи за межами НАТО⁸¹.

На рубежі 70-80-х рр. ХХ ст. в опозиційній Лейбористській партії загострилася боротьба щодо особливостей розвитку зовнішньої політики держави. У 1983 р. напередодні загальних виборів до парламенту у партії заявили, що у разі перемоги ініціюватимуть вихід країни з ЄЕС⁸². Водночас, незважаючи на жорстку і непоступливу політику, Консервативна партія на чолі з М. Тетчер ніколи не ставила питання про вихід Великої Британії з об'єднання. Тоді консерватори засудили наміри лейбористів ініціювати вихід держави з ЄЕС,

⁸⁰ Margaret Thatcher. Speech at Kensington Town Hall («Britain Awake») (The Iron Lady). 1976 January, 19 Monday // Margaret Thatcher Foundation. Thatcher Archive: speaking text. URL: <http://www.margaretthatcher.org/document/102939> (дата звернення: 27.07.2020).

⁸¹ Margaret Thatcher. Speech to the College of Europe («The Bruges Speech»). 1988 September, 20 Tuesday // Margaret Thatcher Foundation. 1979-90: Prime Minister Speeches. – Thatcher Archive. URL: <http://www.margaretthatcher.org/document/107332> (дата звернення: 27.07.2020).

⁸² The New Hope for Britain. The Labour Party: 1983 / Political Science Resources. 2007. URL: <http://www.politicsresources.net/area/uk/man/lab83.htm> (дата звернення: 20.07.2020).

назвавши їх «фатальним кроком у бік ізоляції»⁸³. Наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. розпочався відхід лейбористів від соціалістичних постулатів, що дозволило здійснити переорієнтацію партії на підтримку членства в ЄЕС.

Розкол в Кабінеті міністрів і Консервативній партії внаслідок неоднозначної політики М.Тетчер щодо ЄЕС, який зрештою став причиною її відставки 28 листопада 1990 р., підтвердив відсутність у правлячої еліти позитивної стратегії європейської політики держави, неготовність до прогресу євроінтеграції. Національна еліта не запропонувала суспільству єдиного підходу до трактування необхідності участі Великої Британії в регіональному об'єднанні. При вступі Великої Британії до ЄЕС переважало його механістичне (неемоційне), утилітарне обґрунтування⁸⁴. Тому громадяни Великої Британії навіть у відносно стабільні роки її відносин з ЄЕС виявляли нестійкі настрої щодо оцінки вигод від членства⁸⁵.

Всесвітньо відомі британські часописи, пов'язані з провідними політичними партіями та групами впливу, стали потужним засобом державно-політичної еліти для формування суспільних настроїв. Більшість популярних видань перебували на євроскептичних позиціях. Як зазначає Ч.Грант, часописи «The Times» і «Daily Telegraph» майже ніколи не друкували матеріали, прихильні до ЄЕС/ЄС⁸⁶. Ряд згаданих видань від середини 1980-х рр. належать медіамагнату Р. Мердоку, який відомий негативним ставленням до євроінтеграції. Ці та інші видання («The Sun», «Daily Mail», «The Sunday Times» тощо) внесли негативний вклад у культивування відповідних суспільних настроїв щодо євроінтеграції.

Серед суспільних верств проєвропейські позиції найперше поширилися серед ділової еліти. Політичні і фінансові кола Великої Британії у перші повоєнні роки виступили проти об'єднання з континентальними державами, остерігаючись втрати економічної

⁸³ 1983 Conservative Party General Election Manifesto. Foreward – The Challenge of Our Times. URL: <http://www.conservativemanifesto.com/1983/1983-conservative-manifesto.shtml> (дата звернення: 27.07.2020).

⁸⁴ Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях. К.: Київський ун-т, 2011. С. 51.

⁸⁵ Wallace H. The UK: 40 Years of EU Membership // Journal of Contemporary European Research. 2012. Volume 8. Issue 4. p. 545.

⁸⁶ Grant Ch. Why is Britain Eurosceptic? London, December 2008. p. 3.

незалежності і ліквідації торгових преференцій з державами Співдружності націй. Однак успіхи економічної інтеграції у 1950-х – 1960-х рр. змусили фінансово-промислові кола серйозно поставитися до можливостей «Спільного ринку».

У розвиненому громадянському суспільстві та структурованому політикумі Великої Британії ключові політичні позиції часто формувалися за межами політичних партій у середовищі т.зв. «груп впливу» чи «лоббі», учасники яких належать до різних суспільних прошарків (політики, наукова і творча інтелігенція, робітники, фермери, навіть домогосподарки). За ставленням до євроінтеграції їх теж можна поділити на єврооптимістів і євроскептиків. На етапі вступу до ЄЕС серед найвпливовіших проєвропейських груп впливу були «Рух за Європу», «Британська рада європейського руху», «Компанія за «Спільний ринок». Серед євроскептиків бул «Ліга проти «Спільного ринку», «Союз проти «Спільного ринку»⁸⁷, а з кінця 1980-х років – «Група Брюгге».

Важливу роль у процесі включення Великої Британії до євроінтеграції відіграли дипломати. Дипломатичний корпус, пов'язаний з монополіями, орієнтованими на неєвропейські ринки, недооцінював темпи і значення регіональної інтеграції. Чиновники дипломатичної служби вищого рангу переважно займали консервативні позиції і чинили прихований спротив новаціям у зовнішній політиці. Однак з приходом до влади уряду Е.Хіта у 1970 р. кращі сили британської дипломатичної служби спрямували на приєднання держави до ЄЕС⁸⁸. Про це свідчить той факт, що з перших років членства в ЄЕС і надалі керівництво Форін офісу направляло на службу в його структури дипломатів і політиків найвищого рангу. Наприклад, у 1972 р. уряд призначив на посаду першого представника в Комісію ЄЕС К.Соумса, який обіймав посаду посла у Франції і провів велику роботу для досягнення успішного результату подання третьої заявки на вступ Великої Британії до ЄЕС⁸⁹. Високий рівень

⁸⁷ Липкин М.А. Британия в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957-1974 гг.). СПб., 2009. С. 178.

⁸⁸ Див.: Owen D. Face the Future. Oxford, 1981. 345 p.

⁸⁹ Грубінко А.В. Формування зовнішньополітичного виміру європейської інтеграції у 40 – 80-х роках ХХ ст. *Європейські історичні студії*. 2020. №15. С. 19.

британської дипломатії було відзначено в ЄЕС, коли у 1973 р. К. Соумс обійняв посаду віце-президента Комісії ЄЕС. З вересня 1977 по січень 1981 рр. Головою Комісії ЄЕС був відомий лейборист, єврооптиміст Р. Дженкінс.

У 1980-х рр. курс урядів М.Тетчер на посилення «особливих відносин» з США, збільшення вкладу Великої Британії в НАТО і відновлення глобальних претензій Лондона дещо змістили пріоритети дипломатичного корпусу з європейського напрямку зовнішньої політики. Спостерігався конфлікт між волонтаристським стилем керівництва глави уряду і Форін офісом. Еволюція поглядів М. Тетчер до крайнього євроскептицизму стала свідченням кризи європейської політики Великої Британії. Наприкінці 1980-х рр. в британському суспільно-політичному дискурсі спостерігалось дві протилежні тенденції – критика системи функціонування ЄЕС та водночас посилення проєвропейських настроїв. Як наслідок Велика Британія виявилася неготовою стати регіональним лідером, віддавши ініціативу франко-німецькому «тандему».

У наступні два десятиліття (1990-2000-і рр.) спостерігався континуїтет стратегічних засад участі Великої Британії в європейській інтеграції. На концептуальному рівні в умовах обмеженої участі країни в соціально-економічній інтеграції результати політико-правової фіксації відносно нових для об'єднання сфер зовнішньої та безпекової політики і політики юстиції та правосуддя в його установчих договорах цілком вписувалися в загальну британську стратегію вибірково-секторальної інтеграції і міждержавної кооперації. Амбівалентність британського політикуму у ставленні до євроінтеграції призвела до того, що уряд стали заручником боротьби в рядах Консервативної партії. Рух консерваторів до крайнього євроскептицизму призвів до загострення відносин з ЄС і втрати партією влади на десятиліття.

Унікальний історичний шанс подолати імідж Великої Британії як «незручного партнера» в ЄС випав уряду Т. Блера (1997-2007 рр.), який у період першої каденції (1997-2001 рр.) мав значну суспільну популярність. Лейбористи здійснили спробу замінити крайній

евроскептицизм консерваторів на прагматичний єврооптимізм з метою зайняти провідні позиції в регіональній політиці. Однак намагання відшукати баланс в рамках традиційної дихотомії ЄС-США зазнало невдачі. Перманентні дії уряду у фарватері міжнародних амбіцій США (згадати хоча б війну в Іраку 2003 р.) призвели до різкого падіння популярності особисто Т.Блера, підриву довіри до Великої Британії як партнера в ЄС. Не відзначалася послідовністю політика уряду щодо євроінтеграції, яка переважно мала популістський характер. Втрата довіри більшості суспільства, посилення інтеграційних процесів в Європі, пов'язаних із спробою прийняття Конституції для Об'єднаної Європи 2004 р., удар по міжнародному іміджу Великої Британії сприяли посиленню євроскептицизму, уособленням якого стали сервативна партія та антиєвропейська Партія незалежності Сполученого Королівства (UKIP). Саме в програмі UKIP уперше пролунала вимога виходу Великої Британії з ЄС. На цьому фоні прем'єрство Г. Брауна (2007–2010 рр.) стало переходом до нового етапу історії участі держави в євроінтеграції.

Європейська політика урядів Т. Блера не сприяла популяризації участі королівства в ЄС серед широкої громадськості. Згідно даних Єврокомісії, рівень підтримки членства Великої Британії в ЄС серед її громадян у показниках 1997 р. і 2006 р. залишався на рівні 36% – найнижчий показник серед держав-членів⁹⁰. Уряд лейбористів спробував вийти за рамки традиційного сприйняття британцями ЄС як загрози, але йому це не вдалося.

Посилення євроскептицизму в лавах лейбористів і непримітне правління уряду Г.Брауна у сфері зовнішньої політики нівелювали значення навіть такої історичної події, як укладення 13 грудня 2007 р. Лісабонського договору ЄС. Саме критика його підписання лейбористами була в центрі уваги під час переможної для консерваторів виборчої кампанії 2010 року, а вимога перегляду умов

⁹⁰ Eurobarometer. Public opinion in the European Union. October 1997. Report number 47. Brussels, 1997. p. 6; Eurobarometer 66. Public opinion in the European Union. Autumn 2006. National Report. United Kingdom. Brussels, 2006. p. 6.

договору стала початком безпрецедентного перегляду результатів членства королівства в ЄС, що переріс у Brexit.

Гасло «повернути владу з Брюсселя до Британії» стало основою політичної філософії і практики консерваторів. Антиєвропейські настрої в суспільстві на фоні кризових явищ в ЄС, які преса подавала як причини негараздів в країні, підживлювалися популістськими гаслами лідерів консерваторів та UKIP. Зрештою внутрішньопартійний тиск і загроза втрати влади після виборів 2015 р. змусили прем'єр-міністра Д.Кемерона (2010-2016 рр.) піти на поступки крайнім євроскептикам і підіграти суспільним настроям, гарантувавши проведення референдуму про членство в ЄС.

Популістська антиєвропейська політика урядової більшості консерваторів⁹¹ призвела до поглиблення суспільної напруги і розколу з питань євроінтеграції. Згідно даних «Gallup» на червень 2013 р. 56% населення Великої Британії не погоджувалося з політикою ЄС. Приблизно стільки ж висловили готовність проголосувати за вихід держави з його складу⁹². У наступні роки дані громадської думки щодо членства держави в ЄС чи виходу з нього перебували на рівні близько 50%. Статистика свідчить не лише про несприйняття британським суспільством євроінтеграції, а й про відданість історичним стереотипам, неефективну роботу уряду з підвищення впливу держави в Європі і належного інформування населення.

Прагнучи закріпити свої позиції в політиці, Д. Кемерон, який попередньо нищівно критикував ЄС, але перед референдумом 23 червня 2016 р. активно агітував за збереження членства Великої Британії, зрештою зазнав поразки і був змушений піти у відставку. Референдум спричинив більш негативні наслідки, ніж очікувалося. Невдача діяльності уряду Т. Мей (2016-2019 рр.) щодо укладення угоди з ЄС через відсутність достатньої підтримки в парламенті,

⁹¹ У 2010–2015 рр. Кабінет Міністрів сформувала коаліція консерваторів і ліберальних демократів.

⁹² Британці хочуть вийти з ЄС, Меркель є найбільш популярним політиком Європи, – соціологи. *i-Press.ua*. 05.06.2013. URL: http://ipress.ua/news/brytantsi_hochut_viyty_z_yes_a_merkel_ie_naybilsh_populyarnym_politykom_yevropy__sotsiology_21178.html (дата звернення: 2.09.2020).

вимушене чергове відтермінування початку Brexit урядом Б. Джонсона на 2020 р. свідчать, що місцевий політиком не докінця усвідомив сутність цих наслідків. Початок виведення іноземного капіталу з країни, зниження темпів економічного розвитку, посилення напруги у взаєминах суб'єктів Сполученого Королівства (насамперед проєвропейська позиція Шотландії), навіть поширення практики відмови від британського громадянства, які тягнуть за собою втрати для міжнародного іміджу держави, спричинили політичну кризу і позачергові парламентські вибори 12 грудня 2019 р.

Взаємини Великої Британії з Європейськими Співтовариствами ніколи не були простими. Референдум 23 червня 2016 р. щодо членства в ЄС був уже другим в історії країни. Під час першого референдуму 5 червня 1975 р., незважаючи на критичне ставлення громадян і політичної еліти до євроінтеграції, перемогла виважена позиція. Стратегічне завдання другого, як і Brexit загалом – спроба відновлення впливу Великої Британії на глобальному рівні внаслідок скасування інтеграційних обмежень і повернення до статусу учасника «Спільного ринку» другої пол. XX ст., що з огляду на міжнародні реалії виглядає проблематично. Рівень глобалізації, зокрема, європейської інтеграції, у 1970-ті і 2010-ті рр. є непорівняним, а сучасні внутрішні і міжнародні обставини не дають реальних підстав для повернення Великій Британії колишнього світового впливу. Якщо на момент вступу до ЄЕС у 1973 р. понад 50% експорту Великої Британії припадало на членів Британської Співдружності націй, то сьогодні близько половини її експорту припадає на держави ЄС. За умови Brexit без угоди королівство ризикує втратити навіть торгові преференції у відносинах з ЄС. Велика Британія втратить голос як один з провідних суб'єктів зовнішньої і безпекової політики ЄС, що може підвести підсумок під її історичними амбіціями як світової держави. Адже перспективи стати самостійним гравцем в міжнародній політиці для Великої Британії є нереальними.

Унаслідок завершення Brexit реальною є загроза розколу де-юре унітарної держави, адже проти виходу королівства з ЄС у 2016 р. проголосували мешканці Шотландії і Північної Ірландії. Всупереч

суспільним очікуванням, Brexit може стати хрестоматійним прикладом новітнього міжнародного ізоляціонізму і нехтування об'єктивними умовами глобалізації на угоду короткостроковим політичним інтересам.

Brexit, незважаючи на його незавершений стан, уже викликав початок серйозних змін в системі міжнародних відносин, які матимуть далекосяжні наслідки. Відбувається порушення балансу взаємодії в рамках т.зв. «великої трійки» провідних держав ЄС – ФРН - Франція - Велика Британія та в системі відносин членів об'єднання загалом. Це не зовсім задовольняє Францію, яка опинилася перед реальністю посилення ФРН, а тому активізувала боротьбу за першість в ЄС. Такі зміни також не відповідають інтересам нових держав-членів і т.зв. «малих» держав ЄС, які розглядали Велику Британію як гаранта згаданого балансу. Для України ці зміни небажані у зв'язку з подальшим посиленням німецько-французького впливу на регіон Центрально-Східної Європи, який асоціюється з лояльно-прагматичним ставленням до російської експансії на пострадянському просторі. Непрості відносини Лондона і Москви, провідні позиції ФРН у східній політиці ЄС вилучили Велику Британію з кола переговорників щодо врегулювання російсько-українського конфлікту («Нормандський формат»). Велика Британія у зовнішній політиці традиційно зробила ставку на роль головного союзника США в Європі і провідні позиції в НАТО. Однак сумнівна готовність США надалі нести основний тягар фінансування Альянсу, об'єктивне зменшення ролі американсько-британських відносин для Вашингтона роблять міжнародні позиції Великої Британії вразливими. Brexit має негативні наслідки для міжнародних позицій України, адже посилив відверто проросійські і лояльні до політики Кремля сили в ЄС.

Процес Brexit відчув вплив російського чинника, який від середини 2000-х рр. у різній мірі присутній в суспільно-політичному та економічному житті усієї Європи. Цей вплив реалізується шляхом проникнення російського капіталу, мережі постачання енергоресурсів, формування лобістських груп, розбудови системи розвідки, що стала невід'ємним атрибутом режиму В. Путіна.

Незважаючи на стійке наростання напруги у відносинах Великої Британії і Росії з кінця 2003 р., сліди Кремля у фінансово-економічних та політичних процесах у цій країні набувають усе більшої публічності і доказової бази. Енергетична незалежність від Москви і підтримка Вашингтона дозволила Лондону зайняти критичну позицію щодо Росії. Лондон використовував багатосторонню дипломатію для привернення уваги європейських партнерів до російського авторитаризму. Британський уряд став одним з ініціаторів накладення санкцій ЄС на РФ за агресію проти України. Водночас у зовнішній політиці Великої Британії щодо Росії наявні елементи політики подвійних стандартів. Зокрема, Комітет з контролю за експортом зброї Палати громад у липні 2014 р. оприлюднив інформацію, що у розпал війни на сході України продовжувала діяти 251 ліцензія на експорт в Росію британських озброєнь на суму 225 млн. дол.⁹³. Того ж року британські ЗМІ вперше оприлюднили інформацію про факти фінансування виборчої кампанії Консервативної партії однією з британських фірм, керівництво якої пов'язане з російським капіталом і має зв'язки з Кремлем⁹⁴. У розпал процесу Brexit, напередодні позачергових виборів до парламенту 12 грудня 2019 р. в британській пресі оприлюднено інформацію про фінансування консерваторів на чолі з прем'єр-міністром Б.Джонсоном представниками російського бізнесу, пов'язаними з режимом В.Путіна. Офіційний Лондон у частково оприлюдненому 17 листопада 2019 р. звіті парламентського Комітету з розвідки і безпеки фактично визнав реальність втручання влади Росії у Brexit шляхом інформаційного та політичного впливу⁹⁵.

Отже, у Великій Британії історично сформувалися специфічні та своєрідні підходи до європейської інтеграції, які мають глибинні причини і зумовили початок процесу Brexit. Британська політична стратегія взаємин з континентальною Європою у другій половині ХХ ст. еволюціонувала від традиційного уникання безпосередньої

⁹³ Парламент Британії: експорт озброєнь в Росію продовжується. *BBC. Русская служба*, 23 июля 2014 г. URL: http://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/07/140722_rn_russia_arms_export_uk (дата звернення: 12.08.2020).

⁹⁴ Wright O. Exclusive: Tories under fire for links to pro-Russia lobbyists. *The Independent*. 03 July 2014. p. 5.

⁹⁵ The ups and downs of Downing Street. *The Sunday Times*. 17 November 2019. URL: <https://www.thetimes.co.uk/> (дата звернення: 17.11.2020).

участі в європейській інтеграції до повноправного членства при намаганні пристосувати процеси її розвитку до своїх потреб та інтересів. Ставлення суспільства Великої Британії до євроінтеграції було нестабільним і загалом скептичним. Найбільшу кількість прихильників вона знаходила у достатньо вузьких колах бізнесу, політиків і дипломатії. Європейський майданчик використовувався урядами Великої Британії як додатковий механізм для реалізації її міжнародних інтересів. Однак керівництво держави, незалежно від партійної належності, дотримувалося мінімалістських позицій щодо поглиблення європейської інтеграції. Британські уряди ніколи не розглядали її як пріоритетну сферу зовнішньої політики. Суперечливий характер європейської політики британських урядів і недостатня популярність регіонального об'єднання серед громадськості зумовили відсутність консолідованої позиції щодо участі держави в євроінтеграції. Відсутність загальнодержавної концепції членства Великої Британії в ЄС як його потенційного лідера можна охарактеризувати як політику втрачених можливостей, що отримала логічне продовження у процесі Brexit.

Процес Brexit уже на першому етапі спричинив початок значних змін на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях, які матимуть далекосяжні і слабкопрогнозовані наслідки. Незалежно від його результатів, новому чи оновленому керівництву держави доведеться насамперед долати внутрішні проблеми суспільного розколу і загрозу цілісності де-юре унітарного Сполученого Королівства. На зовнішньому рівні необхідно вибудовувати нові параметри відносин з провідними партнерами з ЄС, США і Росією, зростання впливу якої на європейську і британську політику спричиняє системні виклики.

На початку XXI ст. система міжнародних відносин в Європі і світі переживає черговий період трансформацій, які апріорі несуть нові виклики. Однією із знакових подій в контексті сучасних катаклізмів світопорядку став т.зв. Brexit – історично унікальний процес виходу Великої Британії зі складу ЄС. Значний суспільний резонанс Brexit серед широкої громадськості в Європі і за її межами, викликаний ним рівень суспільно-політичної напруги на внутрішньодержавному і

міжнародному вимірах, перманентний характер внаслідок кількарізного відтермінування початку виходу держави зі складу ЄС зумовлює необхідність аналізу спричинених Brexit викликів і загроз національному, регіональному і глобальному порядку.

Національний (внутрішньодержавний) вимір Brexit визначається особливостями політико-правової організації держави, суспільно-політичних настроїв в її регіонах та історико-культурною самобутністю. На національному рівні Brexit несе такі комплексні загрози: 1) поглиблення політичної кризи, розкол політичної еліти держави, падіння довіри громадськості до традиційних партій і політичної системи загалом; 2) розпад формально унітарної держави Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії внаслідок відмінних суспільних і політичних позицій її основних територіальних суб'єктів щодо євроінтеграції; 3) постання нової реальності міжнародного становища Великої Британії, імідж якої уже постраждав від непевності результатів Brexit; 4) посилення відтоку капіталу до країн континентальної Європи і назрівання фінансово-економічної кризи в державі.

Проблеми від Brexit мають яскраво виражений *регіональний вимір*, адже прямо проектується на процеси європейської інтеграції: 1) поширення євроскептицизму; 2) посилення дезінтеграційних (націоналістичних) настроїв та устремлінь в середовищі суспільств і політичних еліт держав-членів ЄС, а також, що ще біль небезпечно, – регіонального сепаратизму, наснаженого успіхами суб'єктів Сполученого Королівства у боротьбі за автономізацію, деволюцію і зрештою за проголошення незалежності (у випадку проєвропейської Шотландії); 3) репутаційно-іміджеві втрати ЄС у міжнародній політиці, зниження привабливості інтеграції як універсального і найбільш дієвого механізму поширення цінностей демократії, процвітання, добробуту і стабільності; 4) послаблення ресурсів об'єднання по лінії Спільної зовнішньої і безпекової політики та економічні втрати від недоотримання внесків до бюджету; 5) послаблення ЄС зумовлює призупинення процесу його розширення; 6) перегрупування сил в ЄС на рівні провідних держав-членів (руйнація «великої трійки» Франція-Велика Британія-ФРН і

системи балансу впливів на користь франко-німецького ядра інтеграції).

На глобальному рівні значення Brexit проявляється у таких тенденціях: 1) послаблення позицій ЄС в системі світової політики, економіки, безпеки і міжнародних відносин загалом; 2) початок перегляду відносин між ЄС і США в напрямку їх більшої прагматизації, ініціатором якого став президент Д. Трамп; 3) Brexit значною мірою став можливим завдяки розвитку інформаційного суспільства, можливістю вільно поширювати будь-яку негативну (в т.ч. неправдиву) інформацію через соціальні мережі і традиційні ЗМІ. З огляду на великий вплив США на громадськість і політикум Великої Британії, а також стрімке розсекречення матеріалів про вплив російського прокремлівського бізнесу на правлячі еліти та інформаційне поле королівства, можемо припустити, що Brexit став прикладом однієї з найбільш успішних в історії гібридних воєн міжнародної спецоперації глобальних конкурентів європейської інтеграції; 4) відбувається зближення позицій ЄС і Росії, головними провідниками якого сьогодні виступає Париж і Рим. Адже Лондон як принциповий критик дій Москви втрачає вплив на зовнішню політику ЄС. Саме активізацію і можливу консолідацію підтримуваних Кремлем проросійських сил в ЄС, за умови імовірної відмови керівництва США від виконання своїх зобов'язань щодо гарантування безпеки Об'єднаної Європи, вважаємо найбільшою загрозою її майбутнього і світового демократичного співтовариства загалом.

Хоча на Україну перипетії навколо Brexit не мають прямого впливу, вони опосередковано несуть негативні наслідки, зокрема, посилення впливу проросійського лоббі в ЄС серед керівництва ряду провідних держав-членів (насамперед Італії, Франції, Угорщини, частково ФРН тощо), що в умовах російсько-українського конфлікту послаблює тверду позицію західних союзників України і насамперед її самої напередодні чергового етапу переговорів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Зближення ЄС і Росії відтермінує поглиблення європейської інтеграції України та в умовах російської військової агресії несе загрози її державному суверенітету.

Отже, процес Брексіт в умовах сучасного глобалізованого світу має не лише вагомий конфліктогенний вплив на британську дійсність,

але й зумовлює значні виклики і загрози безпеці міжнародного середовища, способи попередження і протистояння яким в сучасних умовах далеко не очевидні. Brexit уже давно переріс внутрішньодержавні межі і став міжнародною проблемою. Він змінює існуючі реалії міжнародних відносин ХХІ ст., що покладає додаткову історичну відповідальність на політичних і державних діячів, дотичних до його провадження. Розглянуті вище тенденції дають можливість спрогнозувати, кому саме зрештою буде найбільш вигідним завершення процесу Brexit та остаточний вихід Великої Британії з ЄС. Вочевидь це може бути далеко не сама Велика Британія.

24 грудня 2020 р. було підписано Угоду про умови виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Цей документ має 1246 сторінок та створює нормативно-правові засади відносин Британії та ЄС після Брекситу⁹⁶. Однак за умов пандемії у квітні 2021 р. дали взнаки «вузькі» місця угоди, зокрема, щодо прикордонного контролю у Ольстері. На фоні вуличних протестів та зіткнень із силами безпеки у Белфасті британський прем'єр-міністр Борис Джонсон заявив про намір спеціальним протоколом врегулювати це конфліктогенне питання⁹⁷. Але погодження цього питання також вимагатиме певного часу та супроводжуватиметься ризиками.

1.2. Історіографічний огляд актуальних проблем розвитку ЄС

Вітчизняний історик Л. Зашкільняк справедливо наголошує на основній меті історіографії, яка покликана розкривати процес створення знань про минулу діяльність різних соціальних суб'єктів⁹⁸. Зрештою, як слушно зазначав австрійський інтелектуал Е. Канетті,

⁹⁶ EU-UK Trade and Cooperation Agreement. URL: https://www.ec.europa.eu/commission/press-corner/detail/en/IP_20_2531 (дата звернення: 12.03.2021).

⁹⁷ Johnson will Brexit Vertrag «schleifen» – Krawalle in Nordirland. URL: <https://www.t-online.de/nachrichten/ausland/eu/id-89879096/johnson-will-brexit-vertrag-schleifen-krawalle-in-nordirland.html> (дата вернення: 23.03.2021).

⁹⁸ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів. 2007. с.12.

історія існує у суперечливій множинності смислів⁹⁹. У цьому сенсі смисл історії в історії смислів. Історіографічний дискурс щодо Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу стосується головним чином обговорення найважливіших зовнішніх проблем розвитку європейської інтеграції. Водночас історіографія секторальних проблем європейської інтеграції вражає своїм колосальним обсягом. Фактично кожне важливе і суто спеціальне питання перебуває під пильною увагою науковців та практиків.

Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу була формалізована в положеннях Маастрихтського договору (1992 р.), тому упродовж 1992-2007 рр. коло літератури з цього питання є таким, що його можна принаймні спробувати виявити та проаналізувати. Загалом у даній роботі йдеться лише про основні історіографічні досягнення та недостатньо досліджені проблеми зазначеної тематики. Причому «білих плям» стає дедалі менше, адже питаннями вивчення Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу послідовно займаються авторитетні наукові центри та відомі вчені. Серед них провідні позиції займає Інститут ЄС з досліджень проблем безпеки. Його експерти та науковці концентрують зусилля на вивченні проблем формування Спільної оборонної політики. Взаємозв'язок політичних та технічних питань становить квінтесенцію наукових розвідок Стокгольмського інституту досліджень проблем війни та миру. Поєднання наукових досліджень з розробкою конкретних рекомендацій щодо проведення спільного зовнішньополітичного курсу Європейського Союзу властиве для вивчення зазначеної проблематики, яке здійснюється низкою німецьких наукових установ. Зокрема, Фонд «Наука і політика», Німецьке товариство зовнішньої політики, Фонд Бертельсмана, Гамбурзький інститут досліджень проблем безпеки та деякі інші структури поділили між собою наукову працю, аби охопити широке коло питань, які стосуються тактичних та стратегічних аспектів формування та реалізації Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Аналогічні до

⁹⁹ Иностранная литература. 2007. №4. с.44.

німецьких дослідницьких установ функції виконують аналітичні підрозділи у Франції. Регулярний німецько-французький політичний та науковий діалог дає можливість координувати дослідження та перевіряти їхні результати через контроль роботи моніторингових груп та інші напрямки дослідницької діяльності. Наукові розробки німецької та французької науки міжнародних відносин більш оптимістично налаштовані щодо створення дієвих механізмів розв'язання проблем проведення Спільної зовнішньої політики Євросоюзу.

Альтернативні скептичні підходи щодо європейської інтеграції головним чином пропонують для історіографічного дискурсу британські та американські науковці. Неореалістичні теоретичні пропозиції щодо аналізу Спільної зовнішньої політики Європейського Союзу домінують у дослідженнях цієї тематики аналітиками Лондонського інституту стратегічних досліджень та американського консервативного «мозкового центру» «RAND-Corporation».

Особливий історіографічний інтерес становлять дослідження Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, які проводяться низкою американських університетських інституцій, політичних фондів та незалежних дослідницьких установ. В центрі їхньої уваги знаходяться актуальні проблеми стосунків Європейського Союзу зі США та НАТО.

Упродовж 90-х років XX ст. активізувалися наукові школи досліджень європейської інтеграції в Росії. Вони також зосереджуються на прикладному аналізі основних тенденцій розвитку європейської інтеграції, зокрема, порівнюючи їх з негативними результатами євразійської інтеграції. Науковці Московського державного університету імені М. Ломоносова, Московського інституту міжнародних відносин, Інституту Європи РАН, загалом займають «західницькі» позиції у російському суспільно-політичному дискурсі, хоча на початку XXI ст. позначилася тенденція до свідомого протиставлення позицій Росії та Європейського Союзу, зокрема, щодо пострадянського простору та проблем суперечливого формування нової системи європейської і глобальної безпеки.

Меншими досягненнями та попитом на міжнародному науковому ринку можуть похвалитися українські дослідники проблем європейської інтеграції. Попри поширення досліджень окремих співробітників Інституту світової економіки та міжнародних відносин (Інституту всесвітньої історії) НАН, Інституту стратегічних досліджень, Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т.Г. Шевченка, Дипломатичної академії при МЗС України, Інституту історії України НАН, зусилля яких зосереджуються на вивченні певних аспектів формування Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, поки що у вітчизняній історіографії відсутні узагальнюючі праці з цієї проблематики.

Натомість такого «дефіциту» немає у світовій історіографії проблем європейської інтеграції. Проаналізуємо найбільш характерні концептуальні підходи, які вдалося ідентифікувати. Скориставшись агрегативним підходом, зосередимо увагу на загальних працях, присвячених теоретичним та практичним проблемам становлення та функціонування Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, які вийшли з друку на початку XXI століття. Тобто вони увібрали актуальні інтелектуальні підходи, тому можуть вважатися достатньо репрезентативними для узагальнень.

Показовою у цьому сенсі є книга німецького історика Міхаеля Залевські «Історія Європи. Держави і нації від Античності до сучасності». Автор представив широке коло тематичних проблем, пов'язаних зі зміною гегемоній на «Старому континенті». Зокрема, він зазначає, що багатьом європейським скептикам сьогоденній Європейській Союз дедалі частіше нагадує Римську імперію доби занепаду, а не розквіту. Роки культурного постмодерного декадансу та боротьби за права сексуальних меншин не минули дарма. Освальд Шпенглер передбачав можливість об'єднання Європи, але не вважав його ознакою відродження. Майбутнє Заходу він вбачав у «цезаризмі». Його поява зруйнує диктатуру грошей та її політичну зброю демократію. «Цезаризм» вестиме приречену боротьбу з «ісламізацією» Європи³.

³ Salewski Michael. Geschichte Europas. Staaten und Nationen von der Antike bis zur Gegenwart. München. 2000. С. 11.

Натомість Петер Крюгер у монографії з промовистою назвою «Непрогнозована Європа. Епохи інтеграційного процесу від кінця 18 століття до Європейського Союзу» одним із перших науковців, який комплексно проаналізував проблематику об'єктивних передумов та суб'єктивних перешкод європейської інтеграції. Концепція автора будується навколо представлення моделі об'єднання Європи, яка повтала внаслідок модернізаційних процесів, започаткованих Великою французькою буржуазною революцією. Також можна погодитися з обґрунтованою думкою автора зазначеної монографії про дискретність процесу європейської інтеграції, якому властиві «прогресивні» та «регресивні» тенденції⁴.

Зокрема, після двох світових війн європейська інтеграція мала порятувати європейців від самих себе. Швидкий демонтаж британської, французької, іспанської та португальської колоніальних імперій поряд із глобальним домінуванням Радянського Союзу та США об'єктивно стимулювали процес європейської інтеграції⁵.

Закріпленню цієї концепції в історіографічному дискурсі сприяє ретельне вивчення історії пан'європейського руху. Австрійська дослідниця Аніта Цігерхофер-Преттенталер у фундаментальній праці «Посол Європи. Ріхард-Ніколаус Куденхов-Калергі і пан'європейський рух у 20-30-рр.» аргументовано довела, що завдання формування спільної європейської зовнішньої та оборонної політики було серед пріоритетів політичних пропозицій активістів пан'європейського руху. Однак це завдання розглядалось як наслідок конфедеративного устрою майбутньої єдиної Європи⁶.

Водночас у історіографії розгортається дискусія з приводу етапів становлення «європейської зовнішньої політики» та їхнього змісту. Наприклад, Клаудія Беккер-Дьорінг у монографії «Зовнішні відносини Європейського об'єднання вугілля і сталі (1952-1960)» вбачає початки Спільної зовнішньої політики у складних

⁴ Krüger Peter. Das unberechenbare Europa. Epochen des Integrationsprozesses vom späten 18. Jahrhundert bis zur Europäischen Union. Stuttgart. 2006.

⁵ Europa. Ereignisse und Entwicklungen seit 1945. Neuausgabe das ganze Europa. Staatsgeschichte, Staaten, Perspektiven. Freiburg im Breigau. 1999.

⁶ Ziegerhofer-Prettenthaler Anita. Botschafter Europas. Richard-Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren. Wien. 2004.

погодженнях моделей розвитку європейської інтеграції та визначення відносин із зовнішнім світом в умовах інтенсивного розпаду європейських колоніальних імперій та радянсько-американського системного військово-політичного протистояння доби «холодної війни»⁷. Ключовими напрямками зовнішньополітичної активності «Європейського об'єднання вугілля і сталі» були: погодження торговельних тарифів та стимулювання процесу утворення Спільного ринку. Послідовна гармонізація спільних економічних інтересів стала вагомим стимулом для пошуку подальших політичних компромісів на більш складних етапах історії європейської інтеграції.

Німецький дослідник Клаус Шуберт та його французька колега Гізела Мюллер-Брондек-Боке у концептуальній частині своєї праці «Європейський Союз як актор світової політики», звертаючись до передісторії Спільної зовнішньої та оборонної політики, слушно зазначають, що основні мотиви, які стимулювали цей процес, були пов'язані з пошуком механізмів ефективної відповіді європейців на виклики глобалізації⁸. З цією точкою зору частково погоджується Йоахім Біттерліх. Водночас він звертає увагу на діалектичну взаємодію процесів глобалізації та локалізації. Обидві ці тенденції суттєво впливають на розвиток процесу європейської інтеграції.

Й. Біттерліх одним із перших в історіографії аргументував концепцію, яка враховує складну мозаїку різних соціокультурних світів країн-членів Європейського Союзу. Багаті європейські регіони, наприклад, Баварія мають не лише локальну ідентичність, а й обмежену міжнародну суб'єктність. Зазначений приклад автор вважає переконливою ілюстрацією складного механізму погодження спільних європейських інтересів на загальноєвропейському рівні, на рівні національних держав та їхніх регіонів. Потреба такого потрібного погодження національних та європейських інтересів

⁷ Becker-Döring Claudia. Die Aussenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960. Die Anfänge einer europäischen Aussenpolitik? Stuttgart. 2003.

⁸ Schubert Klaus, Müller-Brondeck-Bocquet Gisela. Die Europäische Union als Akteur der Weltpolitik. Opladen. 2000.

суттєво обмежує потенціал проведення Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу⁹.

Ще більш скептичну позицію у зазначеному контексті займає колишній британський міністр закордонних справ Дж. Ріфкінд. У своїй монографії «Європейські мрії. Бачення тихої суперпотуги» він наголошує на переважно декларативному характері Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Таку позицію автор аргументує концептуальними засадами витоків європейської інтеграції, які пов'язані з обхідним маневром щодо погодження різних національних інтересів країн-членів Європейського Союзу за рахунок пошуку європейської ідентичності. Водночас стратегічні ресурси Євросоюзу задіяні в процесі адаптації нових країн-членів до здобутків європейської інтеграції, внаслідок чого виникає дефіцит можливостей для активної зовнішньої політики Європейського Союзу¹⁰.

Британський історик Гарольд Джеймс погоджується з тезою про те, що суверенітет є якісною характеристикою стану влади. Саме у конкретній боротьбі навколо історичного сенсу визначення меж суверенітету він розглядає концептуальний стрижень європейської історії ХХ століття. На його думку, Перша та Друга світові війни стали апогеєм боротьби за монополію на суверенітет. Натомість розвиток процесу європейської інтеграції, започаткований із ключових індустріальних галузей вугілля та енергетики, які визначали сенс національного економічного суверенітету та військової потуги, відкрив новий сенс поняття суверенітету. Відтоді суверенітет поділений декількома рівнями, починаючи від місцевого самоврядування, загальнонаціонального рівня до загальноєвропейського щабля влади. Причому всі вони поєднані принципом субсидіарності. Звертаючись до проблематики Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, Г. Джеймс зазначає, що розвиток цієї ідеї залежить від спроможності країн-членів ЄС не лише

⁹ Bitterlich Joachim. *Europa – Mission Impossible?* Düsseldorf. 2005.

¹⁰ Rifkin Jeremy. *Der Europäische Traum. Die Vision einer leisen Supermacht.* Frankfurt-am-Meine. 2004.

усвідомлювати спільні цінності та інтереси, а й демонструвати політичну волю послідовно захищати їх на міжнародній арені¹¹.

Однак у цьому процесі, як зазначає інший британський дослідник Аллен Вілліанс, відсутні консенсусні теоретичні розробки. В Європейській спільноті тривають дебати між прихильниками неореалістичних підходів до міжнародних відносин, які наголошують на пріоритеті економічної та політичної потуги, та апологетами іделогічно-ціннісних концепцій зміцнення позицій Євросоюзу. А.Вілліанс є одним із перших дослідників проблематики Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС, який переконливо довів, що обмеженість та недосконалість «інструментів», якими користується Європейський Союз на міжнародній арені, та неможливість на демократичних засадах замінити право національного вето є факторами, що суттєво перешкоджають зовнішньополітичній консолідації країн-членів Євросоюзу¹².

В свою чергу Ернст Вістріч погоджується з тезою про те, що провідні країн-члени Євросоюзу, такі як Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія продовжують проводити чітку національну зовнішню політику. Водночас Е. Вістріч більш оптимістично налаштований щодо перспективи створення «Сполучених Штатів Європи», що є об'єктивною передумовою для реального проведення Спільної європейської зовнішньої та оборонної політики¹³.

Натомість Майкл О'Нілл аргументує альтернативну концепцію розвитку європейського інтеграційного процесу. Він вважає тенденцію до будь-якої уніфікації такою, що суперечить європейському історичному досвіду та традиціям демократичного устрою. Адже в Європейському Союзі зберігаються чіткі відмінності між Півднем та Північчю, Сходом та Заходом Європи. Диференціюються різні регіональні групи, критерії визначення яких можуть бути різноманітними: соціокультурними – між протестантськими, католицькими та православними європейськими країнами;

¹¹ James Harold. *Geschichte Europas im 20. Jahrhundert. Fall und Aufstieg 1914-2001 / Aus Englischen*. München. 2004.

¹² Willians Allan. *The European Community*. Oxford. 1994.

¹³ Wistrich Ernest. *The United States of Europe*. London. 1994.

географічними – між Скандинавськими, Центральноевропейськими, Західноевропейськими, Балканськими, Східноевропейськими країнами; політичними – між республіками та конституційними монархіями; економічними – за рівнем суспільного добробуту та напрямками пріоритетних торговельних зв'язків. Велика суперечливість національних інтересів країн-членів Європейського Союзу, на думку М. О'Нілла, ускладнює формування європейської федерації або конфедерації. Водночас Європейський Союз вже вийшов за межі переважно політичного забезпечення ефективного функціонування спільного ринку. Глобальні виклики створюють об'єктивну мотивацію для подальшого удосконалення політики європейської інтеграції¹⁴.

Дослідник американського Центру Карнегі Кристофер Пінінг типологізував та детально проаналізував основні напрямки зовнішньої політики Європейського Союзу. На його думку, на перешкоді формуванню Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС стоять як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Насамперед, вважає К. Пінінг, економічна глобалізація стимулює поглиблення європейського інтеграційного процесу, проявом чого є формування Монетарного союзу. Спільна грошова одиниця стає винятково важливим чинником, який спонукає до гармонізації різноманітних інтересів країн Європейського Союзу. Але об'єктивно запровадження Монетарного союзу випередило досягнутий рівень економічної консолідованості країн-членів Євросоюзу. Крім того, суб'єктивно національні політичні еліти набагато потужніші за паростки загальноєвропейської політичної еліти, яка може бути головним «агентом» проведення Спільної зовнішньої та оборонної політики. Тому цей проект ще тривалий час залишатиметься незавершеним¹⁵.

Ще більш скептичну позицію щодо аналізу Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу займає датський дослідник Ерік Хольм. Він вважає, що «важкий європейський шлях у велику політику» ускладнюється «європейською анархією». В цьому

¹⁴ O'Neill Michael. The politics of European integration. London. 1996.

¹⁵ Piening Christopher. The European Union in World Affairs. Boulder. 1997.

контексті Е. Хольм згадує афористичні слова американського політичного діяча Г. Кіссінджера, який запитував, який номер телефону має «Спільна зовнішня політика ЄС»?

Не менш важливим теоретичним та практичним питанням є проблема, чим спільна позиція ЄС відрізняється від точки зору кожної з країн-членів Європейського Союзу на певні міжнародні проблеми? Що може спонукати окрему країну-члена Євросоюзу накладити вето на спільну декларацію з приводу якоїсь міжнародної події? Зрештою, відповіді потребує питання, які механізми можуть вплинути на погодження різних національних інтересів та пріоритетів? Ерік Хольм визнає, що на нинішньому етапі європейської інтеграції зазначені доленосні питання не мають адекватної відповіді¹⁶.

В сучасній історіографії проблем Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу одним із перших спроби формулювання наукової відповіді на ці практичні питання здійснив німецький дослідник Вілфред Лот. Він вважає, що універсальним інструментом вироблення спільного зовнішньополітичного курсу має бути поетапне скасування права національного вето. Зрештою, від ступеня ефективності вирішення цієї проблеми залежить сама спроможність Європейського Союзу проводити чітку політику на міжнародній арені¹⁷.

Однак де-факто та де-юре такий стан речей залежить від формування спільної ідентичності як основи міжнародної суб'єктності Європейського Союзу. Формування спільної історичної європейської ідентичності відбувається як своєрідний соціально-інженерний проект. Інтелектуальне натхнення у його реалізації шукається в цивілізаційній тотожності Європи. Особливо цей процес прискорився після запровадження спільної грошової одиниці євро. У 2002-2003 рр. німецький тижневик «Шпігель» реалізував історичний проект «Експеримент Європа. Континент робить історію». Концептуально опубліковані праці різних європейських істориків

¹⁶ Holm Erik. The European Anarchy. Europe's Hard Road into High Politics. Copenhagen. 2001.

¹⁷ Loth Wilfried. Das europäische Projekt zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Leverkusen. 2001.

були присвячені аргументації головної тези про те, що «Європа більше за зону євро». Зокрема, напередодні історичного розширення Європейського Союзу відразу на десять нових країн-членів було проаналізовано переваги та ризики цього процесу в економічній, політичній та соціокультурній сферах. Особлива увага у контексті спільної зовнішньої політики була приділена проблемі регулювання правового статусу громадян країн Європейського Союзу¹⁸.

Німецький дослідник Ульріх Шур одним із перших звернув увагу на проблему визначення подальших завдань Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Адже, на його думку, самої ідеї європейської інтеграції вже недостатньо. Для вирішення спільних європейських проблем потрібно наповнити Спільну зовнішню та оборонну політику конкретним змістом¹⁹. Однак співробітник «Фонду Бертельсманна» Рудольф Бюргер, навпаки, закликає спочатку визначитися зі спільними пріоритетними завданнями на концептуальному рівні і тільки після цієї інтелектуальної експертної роботи ставити питання про неприпустимість подальшої відсутності централізованої наднаціональної зовнішньополітичної структури. Адже наради міністрів закордонних справ країн-членів ЄС вже не спроможні оперативно реагувати на серйозні виклики сучасних міжнародних відносин²⁰.

Втім, можна констатувати консенсус у сучасному історіографічному дискурсі щодо розуміння складності погодження інтересів великих європейських держав та інших суб'єктів процесу європейської інтеграції. Зокрема, особливо прискіпливо до ролі німецько-французького тандему в сучасному процесі європейської інтеграції ставляться британські дослідники. Вони вважають, що «дуумвірат» Парижу та Берліну слід замінити на «тріумвірат» за

¹⁸ Aust Stefan, Schmidt-Klingenberg Michael. *Experiment Europa. Ein Kontinent macht Geschichte*. Berlin. 2003.

¹⁹ Schur Ulrich. *Gemeinsame Außen oder Sicherheitspolitik. Stunde Null oder Ende der Gemeinsamkeit?* *EU-Magazin*. 2003. №3.

²⁰ Burger Rudolf. *Kontinentalverschmelzung? Die europäische Frage und die Zukunft der EU*. *Merkur*. 2003. №3.

участі Лондона. Завдяки цьому збережеться надійна трансатлантична вісь Європейського Союзу та США²¹.

Альтернативну точку зору відстоює Ульріка Жіро. Виходячи з традиційних «голлістських» концепцій європейської інтеграції, вона наголошує на принциповому значенні тісного німецько-французького співробітництва для розбудови Європейського Союзу. Однак, навіть вона вимушена констатувати, що рівень, наприклад, дипломатичної погодженості дій зовнішньополітичних служб Франції та ФРН все ще залишається надто низьким. Це засвідчує, що всупереч домінуванню тенденції до гармонізації німецько-французьких економічних інтересів все ще зберігаються кон'юнктури відмінності щодо тактики зовнішньополітичних дій Європейського Союзу²².

У свою чергу Альфред Херрхаузен наголошує, що Європейський Союз все ще не готовий економити ресурси, які потрібні для внутрішнього розвитку, аби забезпечувати виконання ролі «глобального гравця». Внаслідок неузгодженості національних інтересів найбільших країн-членів Європейського Союзу він залишається статистом світової політики, поступаючись ініціативою Сполученим Штатам²³.

Ключову роль продовжує відігравати національна ідентичність зовнішньої політики країн-членів Європейського Союзу. Зокрема, доказом цього є провал спроби зафіксувати у першій спільній Конституції Європейського Союзу положення про «міністра закордонних справ» ЄС та про остаточне скасування права національного вето в питаннях Спільної зовнішньої та оборонної політики. Багатьох європейців все ще лякає перспектива створення «Сполучених Штатів Європи», що вони розглядають як виклик ефективності національних держав²⁴.

Велику увагу тенденціям розвитку Європейського Союзу та його зовнішній політиці приділяють російські дослідники. Одним із

²¹ Bulmer Simon, Jefferey Charlie, William Patterson. *Germany's European Policy. Shaping the Regional Milieu*. Manchester. 2000.

²² Guerot Ulrike. Die Bedeutung der deutsch-französischen Kooperation für den europäischen Integrationsprozess. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2003. B 3-4.

²³ Herrhausen Alfred. *Europa – Global Player oder Statist der Weltpolitik?* Frankfurt. 2003.

²⁴ Vedder Christoph, Hentschelheinegg Wolf. *Europäischer Verfassungsvertrag*. Baden-Baden. 2007.

перших ще в СРСР цю проблематику системно розглянув В. Барановський. Він висвітлив питання витоків спільних зовнішньополітичних інтересів країн на той час ще «Європейського Економічного Співтовариства». Зазначений автор проаналізував концептуальні засади, форми та методи реалізації Спільної зовнішньої та оборонної політики. Вийшовши з друку на світанку горбачовської «перебудови», ця монографія позначила тенденцію до деідеологізації російської науки міжнародних відносин. Автор фактично використав марксистський метод історичного аналізу проти вульгарних марксистських концепцій історії розвитку європейської інтеграції²⁵.

В подальшому ця тенденція була повністю реалізована у низці російських підручників з історії європейської інтеграції для вищих навчальних закладів²⁶. У зазначених працях об'єктивно розглянуто, зокрема, ранні етапи історії формування європейської Спільної зовнішньої та оборонної політики. Причому домінує помірковано-скептичний підхід до загальних оцінок цього, безумовно, складного та суперечливого процесу.

Більш ґрунтовне висвітлення цієї тематики можна знайти у монографіях відомих російських дослідників історії міжнародних відносин. Зокрема, професор Московського інституту міжнародних відносин Т. Зонова слушно вважає ключовою причиною формування спільного концептуального бачення європейської зовнішньої політики сучасні тенденції глобалізації. На думку дослідниці, традиційна європейська дипломатія зіштовхнулася зі спробами транскордонних регіонів домагатися самостійного представництва на міжнародній арені, що вимагає наднаціонального регулювання зовнішньополітичної діяльності²⁷. Водночас Т. Зонова зазначає, що, наприклад, Ватикан має в Брюсселі єдиного у своїй категорії представника, якому надано титул апостольського нунція. Це дає

²⁵ Барановский В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. М., 1986.

²⁶ История европейской интеграции. (1945-1994). М. 1995; Медведев Л.А., Синдеев А.А. История западноевропейской интеграции (40-90-е годы XX века). Тверь. 1999.

²⁷ Зонова Т.В. Дипломатия в условиях европейской интеграции и регионализации. Мир и Россия на пороге XXI века. Вторые Горчаковские чтения. М., 2001.

підставити зробити висновок про те, що навіть Святий Престол вважає Європейський Союз специфічним конфедеративним утворенням²⁸.

З цією точкою зору згодний відомий російський дослідник історії та практики європейської інтеграції Ю. Борко. Він вважає об'єктивним процес поетапного формування Спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу²⁹.

Натомість стратегія та тактика реалізації європейських інтересів на міжнародній арені формується у непростому діалозі між різними національними інтересами країн-членів Європейського Союзу, які таким чином шукають оптимальні відповіді на виклики сучасних міжнародних відносин³⁰.

У спеціальному розділі своєї монографії цей процес розглянув В. Шемятенков. Він аргументовано доводить, що запровадження спільної європейської грошової одиниці євро робить процес формування Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу незворотнім. Водночас внаслідок нерівномірності економічного розвитку різних країн-членів Євросоюзу так само об'єктивно виникають протиріччя між різними позиціями зазначених країн на міжнародній арені³¹.

Таким чином, у російській історіографії проблеми формування Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу загалом склався парадигмальний консенсус щодо визнання об'єктивності цього процесу, його обумовленості тенденціями глобалізації та локального розвитку європейської цивілізації, а також його важливого значення для подальшої трансформації глобальної структури міжнародних відносин³².

У вітчизняній історіографії європейської інтеграції поки що відсутні систематизовані наукові праці, концептуально присвячені всебічному висвітленню еволюції Спільної зовнішньої та оборонної

²⁸ Зонова Т.В. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. М. 2000.

²⁹ Борко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе. М. 2003.

³⁰ Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития (Ответственный ред. Ю.А.Борко). М. 2001.

³¹ Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. М. 2003.

³² Быков О.Н. Международные отношения: трансформация глобальной структуры. М. 2003.

політики Європейського Союзу. Звичайно, зазначена проблема залишається у фокусі уваги вітчизняних дослідників, оскільки вона знаходиться на перетині складних та актуальних теоретичних й практичних проблем не лише сучасних міжнародних відносин, а й формування та реалізації зовнішньої політики України. Серед досягнень вітчизняної історіографії на цьому напрямку досліджень можна назвати декілька підручників для студентів вищих навчальних закладів³³.

Більш детально процес становлення та проблеми Спільної зовнішньої й оборонної політики Європейського Союзу висвітлені у підручнику В.Копійки та Т. Шинкаренка³⁴. Також глобальним підходом до проблем європейської та світової інтеграції звертає на себе увагу підручник львівських авторів за редакцією Я. Малика³⁵.

На основі неореалістичних підходів до аналізу міжнародних відносин проблему Спільної зовнішньої та оборонної політики у низці статей розглянув А. Мартинов³⁶. Зазначений автор одним із перших у вітчизняній історіографії поставив проблему суперечностей Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу в умовах глобальної боротьби зі світовим тероризмом, яку він розглянув як форму загострення конкуренції за командні висоти в новій системі міжнародних відносин³⁷.

Проблеми пошуку європейської зовнішньополітичної ідентичності також викладені у низці перекладних праць, які присутні у вітчизняному інтелектуальному середовищі³⁸. Втім, найбільш детально у перекладній монографічній літературі зазначена проблема розглянута в ґрунтовній праці В. Волеса. Зазначений дослідник історії європейської інтеграції цілком слушно розглядає питання

³³ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-1970-ті роки) / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков. К., 1999; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки) / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В.Губерський. К., 2001.

³⁴ Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К., 2002.

³⁵ Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник / За загальною редакцією Я.Малика. Львів, 2005.

³⁶ Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу: проблеми формування та перспективи реалізації. *Людина і політика*. 2001. №5.

³⁷ Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу в умовах боротьби проти міжнародного тероризму. *Вісник Київського міжнародного університету*. 2002. Вип.1.

³⁸ Проді Р. Ідея єдиної Європи. К., 2002.

формування Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу у взаємозалежних зв'язках з «внутрішніми» питаннями розвитку процесу європейської інтеграції. Сильною стороною цієї книги є детальне висвітлення правових та нормативних питань функціонування бюрократичної машини Європейського Союзу³⁹.

Геостратегічні питання взаємодії різних цивілізацій у контексті пошуку загальної парадигми сучасних міжнародних відносин викладені у ще одній перекладній монографії відомого американського дослідника С. Гантінгтона. В умовах активної конкуренції цивілізацій Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу набуває вагомій ролі «представництва» європейських інтересів у жорсткому сучасному світі⁴⁰.

Треба зазначити, що С. Гантінгтон займає чітку позицію збереження євроатлантичної солідарності як передумови виживання західної цивілізації. Водночас в історіографії проблеми Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу відбувається жвава дискусія з приводу нового змісту відносин Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки. Одним із перших на основі компаративного системного аналізу цю проблему проаналізував дослідник «Фонду Карнегі» Себастьян Харніш. Зокрема, він у своїй монографії довів, що Європейський Союз та США не є класичними військово-територіальними або суто колоніальними імперіями. Попри відсутність «Сполучених Штатів Європи» де-факто, Європейському Союзу, як і США властиві наступні типологічні риси: несформованість «метрополії», причому зберігається нерівномірність економічного розвитку різних регіонів Європейського Союзу та США. Обидва утворення не є унітарними. Водночас Євросоюз та США зберігають системи нееквівалентного економічного обміну з «периферією». В соціокультурній сфері домінує курс на мультикультурність. Попри це, в Європі та США зберігається расова проблема, яка дедалі загострюється по мірі активізації «зіткнення

³⁹ Волес В. Творення політики в Європейському Союзі. К., 2004.

⁴⁰ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006.

цивілізацій» та їхніх соціокультурних цінностей. С. Харніш робить висновок, що на нинішньому етапі історичного розвитку Євросоюзу та США є прикладом своєрідних «гібридів», яким властиві імперські риси і водночас наявними є протилежні імперським характеристики. Зокрема, Європейський Союз не проводить «імперської» зовнішньої політики, а США ця «вада» властива⁴¹.

З цією точкою зору погоджується відомий німецький експерт з питань міжнародних відносин Ернст-Отто Чемпіль. Він вважає, що сучасні міжнародні відносини існують у авторитарному середовищі домінування США як глобального шерифа. Європейський Союз є своєрідним кластером-прикладом демократичної організації відносин як в середині союзу, так і в сфері спільної європейської політики за його межами⁴².

Відомий російський дослідник історії та сучасного стану міжнародних відносин А. Уткін переконаний, що Європейський Союз є глобальним викликом економічному впливу Сполучених Штатів Америки. Цю тезу він обґрунтовує на прикладі операції НАТО в Югославії 1999 року. За її наслідками на певний час вдалося нейтралізувати загрозу стабільності долара. Адже майже 70% з 300 млрд. доларів, які обертаються у міжнародній економіці, концентруються у європейських банках. Поява упродовж 1999-2002 рр. у готівковому обігу спільної європейської грошової одиниці євро об'єктивно загрожує фінансовій стабільності долара. Додатковою небезпекою для гегемонії США є перспектива створення «Єдиної європейської армії». Якщо НАТО буде розпущено, це остаточно підірве американські позиції в Європі. Більше того, відбуватиметься подальше розмежування інтересів США та Європейського Союзу по всьому світу. Можливості послаблення позицій долара та криза НАТО взаємопов'язані. Тому одним із способів нейтралізації цієї загрози США вважають подальше

⁴¹ Harnisch Sebastian. Europa und Ameika. Die US-amerikanische Haltung zur westeuropäischen Integration 1987-1994. Sinzheim. 1996.

⁴² Czempiel Ernst-Otto. Kluge Macht. Aussenpolitik für 21.Jahrhundert. München. 1999.

акцентування уваги на економічних та політичних протиріччях Європейського Союзу та Росії⁴³.

Свій варіант відповіді на питання, чи є США та ЄС в новому столітті союзниками або суперниками, дає директор Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН В. Іноземцев. Він наголошує, що євроатлантичні відносини після закінчення епохи «холодної війни» стали набагато складнішими. Відсутність спільного ворога зробила стосунки ЄС та США більш прагматичними й союзними або конкурентними в залежності від кон'юнктури міжнародних відносин. Тому в євроатлантичних відносинах дедалі частіше домінує реалізація стратегії вибіркового партнерства. Прикладом чого є іракська війна. Водночас ЄС та США розуміють, що потрібно займати сильні позиції, аби розраховувати на рівноправне партнерство⁴⁴.

В центрі уваги історіографічного дискурсу проблеми Спільної зовнішньої та оборонної політики Євросоюзу також залишається питання формування «однополюсного» або «багатополюсного» світу. Зокрема, автори консервативного «Бруклінського інституту міжнародних відносин» Іво Даалдер та Джеймс Ліндсей розглядають зовнішньополітичний курс Дж.Буша молодшого як процес реалізації стратегії максимального використання домінування США. Однак ці автори визнають, що така «революція» у зовнішній політиці США зробила більш суперечливими стосунки з європейськими союзниками⁴⁵.

Взагалі початок інтервенції США в Ірак у квітні 2003 р. стимулював жваву історіографічну дискусію щодо американських можливостей, ризиків та наслідків гегемоністського курсу для відносин між США та Європейським Союзом. Причому в середовищі європейської інтелектуальної еліти в цей час монополюсно домінувала думка про неприйнятність одноосібного лідерства США в сучасному світі. Наприклад, дослідник «Гамбурзького інституту проблем

⁴³ Уткин А.И. Единственная сверхдержава. М. 2003.

⁴⁴ Иноземцев В.Л. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники. *США – Канада: экономика, политика, культура*. 2003. №9.

⁴⁵ Daalder Ivo, Lindsay James. *America Unbound. The Bush Revolution in Foreign Policy*. Washington. 2003.

міжнародної безпеки» Міхаель Манн, посилаючись на історичний досвід Римської імперії доби занепаду, довів «безсилля суперпотуги». Причину цього явища автор вбачає у неможливості тривалого збереження військової монополії США, зважаючи на проблеми американської економіки та послаблення соціокультурної ціннісної основи американської зовнішньої політики⁴⁶.

Водночас Клаус Еммеріх звернув увагу на суперечливі тенденції: з одного боку, після початку другої іракської війни у масовій свідомості європейців та європейському інформаційному просторі суттєво посилилися антиамериканські настрої, а з іншого боку, збереглися тісні зв'язки між європейською та американською елітами. Саме цей факт дав підстави автору зробити висновок про те, що всупереч наявності аргументів на користь швидкого «розриву» ЄС та США, євроатлантичний союз в прогностичній перспективі залишиться вирішальним фактором міжнародних відносин⁴⁷.

Натомість Чарльз Купчан закликав Європейський Союз розробити стратегію своєї поведінки на міжнародній арені напередодні неминучого закінчення епохи американського домінування. Внаслідок цього ЄС, зокрема, має взяти на себе відповідальність за власну безпеку⁴⁸. Детально наслідки іракської війни для майбутнього Європи проаналізували Гельмут Кьоніг та Манфред Зікінг. Зокрема, вони одними з перших в історіографії Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу аргументовано довели, що адекватною відповіддю ЄС на виклики та ризики сучасного етапу розвитку міжнародних відносин є прискорення процесу розширення на Схід. Саме цей процес має дати новий імпульс європейській інтеграції та наповнити його сенсом у XXI столітті. Важливим напрямком консолідації Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу є подолання штучного протиріччя між «старою» та «ною» Європою⁴⁹.

⁴⁶ Mann Michael. Die Ohnmächtige Supermacht. Warum die USA die Welt nicht regieren können. Frankfurt-am-Mein. 2003.

⁴⁷ Emmerich Klaus. Atlantische Scheidung. Driften Amerika und Europa auseneinander? Wien. 2003.

⁴⁸ Kupchan Charles. Die europäische Herausforderung. Vom Ende der Vorherrschaft Amerikas. / Übersetzt Englisch. Berlin. 2003.

⁴⁹ König Helmut, Sicking Manfred. Der Irak-Krieg und die Zukunft Europas. Bielefeld. 2004.

Загалом праці, які висвітлюють вплив розширення Європейського Союзу на його Спільну зовнішню та оборонну політику можна за критерієм «оптимістичного» або «песимістичного» концептуального підходу класифікувати на три групи. Прихильники швидкого розширення ЄС переважно хочуть і бачать позитивні сторони цього процесу. Зрозуміло, що критики одночасного поглиблення європейської інтеграції та розширення на Схід насамперед звертають увагу на ризики, які виникають внаслідок цього для єдності та прогнозованості розвитку Євросоюзу⁵⁰.

Третю історіографічну групу з цього питання утворюють наукові праці, автори яких дотримуються більш збалансованої позиції, об'єктивно розглядаючи плюси та мінуси розширення Європейського Союзу. Однією з перших нішу у цій історіографічній групі зайняла монографія Ельфріди Регельсбергер. Вона довела, що розширення Європейського Союзу було неминучим процесом після розпаду радянської системи домінування у Східній Європі. Жодні побоювання громадян Європейського Союзу 15 країн-членів щодо порушення гомогенності європейської єдності внаслідок збільшення ЄС не могли братися до уваги європейськими елітами. Адже «вакууму» сили в Європі не міг існувати тривалий час. Водночас ідея «інтеграції багатьох швидкостей» стала тим компромісом, який зробив можливим одночасну реалізацію проекту розширення ЄС та поглиблення інтеграції⁵¹.

З цією точкою зору погоджується словенська дослідниця М. Арах, яка показала процес вироблення спільної позиції країн «старого» Європейського Союзу щодо розширення на Схід⁵². Детально цей процес, починаючи з революційних змін 1989-1990 рр., проаналізувала британська дослідниця К.Сміт. Вона показала, що розширення Європейського Союзу на Схід було взаємопов'язано з інтенсивними внутрішніми суспільними трансформаціями, допомогою зі спільних європейських фондів, яка переважно

⁵⁰ Jäger Thomas, Middendorf Tim. Ordnungskonzepte für Europa. Die deutsch-französische Kerneuropa-Debatte und ihre Auswirkungen auf die Regierungskonferenz von Nizza // Zeitschrift für Politik. 2001. №48/3.

⁵¹ Regelsberger Elfride. Foreign Policy of the European Union: from EPC to CFCP and Beyond. Boulder. 1997.

⁵² Арах М. Европейский Союз: видение политического объединения. М. 1998.

ефективно використовувалася для зміни структури імпорту та експорту східноєвропейських країн. Водночас їхня зовнішня політика поетапно консолідувалася із зовнішньою політикою Європейського Союзу⁵³.

Європейський Союз як відкритий історичний проект залишається відкритим для розширення впродовж всього часу свого існування. Сучасний Європейський Союз є важливим елементом фундаменту «багатополярного» світу⁵⁴. Водночас розширення Європейського Союзу об'єктивно ускладнило процес прийняття рішень в тому числі і щодо актуальних проблем Спільної зовнішньої та оборонної політики. Однотипність зовнішньополітичних орієнтирів «старої» Європи змінилася вже під час розширення 1995 р., коли членами Євросоюзу стали нейтральні Швеція, Фінляндія, Австрія⁵⁵.

На основі аналізу зовнішньополітичних стратегій країн Центрально-Східної Європи експерти «Німецького товариства зовнішньої політики» Карл Кайзер та Мартін Брюнінг дійшли висновку про неминуче ускладнення протиріч щодо формування та реалізації Спільної європейської зовнішньої політики Європейського Союзу⁵⁶. Загалом політика Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи впродовж 1989-1998 рр. була консолідованою та ефективною. Послідовність її реалізації обумовила швидкість та успішність проекту розширення ЄС⁵⁷.

Однак, зрозуміло, що складність і суперечливість цього процесу обумовила проблеми з внутрішньою та зовнішньою адаптацією країн Центральної Європи до спільних правил гри у складі Європейського Союзу. Зокрема, збереження регіональної ідентичності та зв'язків сприяло збереженню та розвитку структур «Вишеградського блоку». Втім, відкритим залишається питання щодо можливості проведення країнами «Вишеградської четвірки» «сепаратної» зовнішньої

⁵³ Сміт К. Європейський Союз: творення зовнішньої політики на прикладі Східної Європи. Харків. 2006.

⁵⁴ Бри Михаель. Вклад Европейского Союза в создание многополярного мира. *Европейские страны СНГ: место в «большой Европе»*; под ред. В. Грабовски, А. Мальгина. М., 2005.

⁵⁵ EG und Neutralität. Österreich und die Westeuropäische Herausforderung / Hrsg. J. Iraschko. A. Truger. Wien. 1989.

⁵⁶ Kaiser Karl, Brüning Martin. East-Central Europe and the EU: Problems of integration. Bonn. 1996.

⁵⁷ Mayhew Alan. Recreating Europe. The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe. New York. 1998.

політики⁵⁸. Попри це, як показала німецька дослідниця Іріс Кемпе, «старий» Європейський Союз вимушений повністю зважати на специфіку інтересів своїх нових центральноєвропейських членів⁵⁹.

Розширення 2004 р. внесло ще більше різноманітності до зовнішньополітичних доктрин, якими керуються на міжнародній арені країни-члени Європейського Союзу⁶⁰. В історіографії констатується факт більшої «проамериканської» орієнтації нових країн-членів Європейського Союзу⁶¹. Внаслідок цього на сучасному етапі європейської інтеграції неминуче уповільнюється процес формування спільної європейської оборонної політики. Крім того, наприклад, ускладнюється формування консолідованого курсу Європейського Союзу на Балканах⁶².

Натомість європейські чиновники та політики у своїх працях та есе налаштовані більш оптимістично щодо вибудовування нової європейської ідентичності після розширення Європейського Союзу. В цьому, зокрема, переконаний колишній європейський комісар з питань розширення Гюнтер Ферхойген⁶³. В свою чергу колишній прем'єр-міністр Франції Домінік де Вільпен слушно зазначає, що європейська ідентичність історично змінюється. Водночас Європі властиво «вічно» бути незавершеною конструкцією⁶⁴.

Після того, як 1 січня 2007 р. членами Європейського Союзу стали 27 країн, активізувалася історіографічна дискусія щодо перспектив європейської зовнішньої політики на новому історичному етапі. У цьому контексті заслуговує на увагу низка праць, присвячених проблемі формування європейської концепції «спеціального сусідства». Однією з перших серед європейських експертів пропозицію щодо розробки «європейської політики

⁵⁸ Mair Peter, Zielonka Jan. *The Enlarged European Union. Diversity and Adaptation*. London. 2002.

⁵⁹ Kempe Iris. *Prospects and Risks Beyond EU-Enlargement. Eastern Europe: Challenges of a Pan-European Policy*. Opladen. 2003.

⁶⁰ Beichelt Tim. *Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden. 2004.

⁶¹ Varnick Johannes, Knelangen Wilhelm. *Neues Europa – alte EU? Fragen an den europäischen Integrationsprozess*. Opladen. 2004.

⁶² Von Meurs Wim. *Prospects and Risks Beyond EU Enlargement. Southeastern Europe. Weak States and Strong International Support*. Opladen. 2003.

⁶³ Verheugen Günter. *Europas neue Identität. Was war richtig, was falsch? Eine Bilanz nach zwei Jahren EU-Osterweiterung. Internationale Politik*. 2006. №5.

⁶⁴ Доминик де Вильпен. *Европеец. Иностранная литература*. 2006. №9.

сусідства» щодо східноєвропейських країн, які не стали членами Євросоюзу, запропонувала німецька дослідниця Іріс Кемпе. У загальних рисах цю концепцію вона обґрунтувала у аналітичній записці «Німецькому товариству зовнішньої політики», яка була опублікована 1998 року. Зокрема, у цій публікації запропоновані основні інструменти європейської політики «спеціального сусідства» пов'язані зі спільними деклараціями, участю у багатосторонніх переговорах, взаємодії з регіональними організаціями⁶⁵.

У прагматичній складовій теоретичних роздумів щодо «європейського спеціального сусідства» головне місце посідає проблема енергетичної безпеки. Зокрема, Кірстен Вестфаль акцентувала увагу на геостратегічній важливості України як транзитної території постачання енергоносіїв у Європу. Висвітлені автором проблеми мають практичне значення для зовнішньої політики України, рекомендуючи імплементацію положень Європейської енергетичної хартії⁶⁶. Однак після «помаранчевої революції» Росія послідовно проводить політику диверсифікації транзитних вузлів системи постачання російських енергетичних носіїв в обхід території України та не поспішає приєднуватися до Європейської енергетичної хартії.

Зважаючи на ці тенденції, експерт «Фонду Бертельсманна» Франк Умбах у своїй монографії проаналізував спільну європейську енергетичну політику у широкому контексті глобальної енергетичної безпеки. Автор аргументовано довів, що на середню перспективу виняткового важливе значення для Європейського Союзу матиме стабільне функціонування транзитних потуг постачання російських енергоносіїв територією України⁶⁷.

Важливою складовою європейської політики на пострадянському просторі є підтримка демократії. Відомий дослідник сучасних проблем розвитку східноєвропейських країн Хайнц Тіммерманн

⁶⁵ Kempe Iris. *Direkte Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen der EU und Russische Föderation, Ukraine, Belarus und Moldova*. Gütersloh. 1998.

⁶⁶ Westphal Kirsten. *Die Energiepolitik der Europäischen Union. Osteuropa*. 2004. №9-10.

⁶⁷ Umbach Frank. *Globale Energiesicherheit. Strategische Herausforderungen für die europäische und deutschland Außenpolitik*. München. 2003.

пропонує диференціювати напрямки «європейської політики сусідства», віддавши їй пріоритет Україні та Білорусі. Причому Україну автор розглядає в якості європейського плацдарму демократизації Білорусі⁶⁸.

У ширшому геополітичному ракурсі зазначене питання розглядає чинний європейський комісар з питань розширення Оллі Рен. Він переконаний, що Східна Європа взагалі, та Україна, зокрема, залишаються під асиметричним полярним впливом Європейського Союзу, США та Росії. Причому стратегії цих трьох потуг у регіоні є суперечливими. Адже триває велика геополітична гра за контроль над цим регіоном⁶⁹. Головною ланкою усіх цих процесів австрійська дослідниця Юліана Бестерс-Ділгер вважає Україну. Втім, навіть загалом прихильна щодо України наукова праця не дає однозначної рекомендації розглядати Україну в якості потенційного члена Європейського Союзу⁷⁰.

У загальному історіографічному дискурсі щодо проблеми спільної європейської політики сусідства у вітчизняному історіографічному сегменті помітне місце займають праці В. Копійки. Він детально проаналізував теоретичні засади та практичну реалізацію політики розширення Європейського Союзу⁷¹. Цей автор також дослідив унікальний досвід розширення Європейського Союзу та його значення для стратегії та тактики реформ в Україні⁷². Оптимістичні стратегії європейської інтеграції України проаналізовані у монографії О. Ковальової⁷³.

Натомість у російському сегменті історіографії проблем «спільної європейської політики сусідства» чітко виділяються традиційні підходи «західників» та «слов'янофілів». Зокрема, директор Інституту загальної історії РАН О. Чубар'ян, виходячи з традицій «російського європеїзму», наголошує на важливості російсько-європейського

⁶⁸ Timmermann Heinz. Zur Strategie der EU gegenüber den Neuen Nachbarn Ukraine und Belarus. *Osteuropa*. 2003. №11.

⁶⁹ Rehn Olli. Europe's next frontiers. *Münchener Beiträge zur europäischen Einigung*. Baden-Baden. 2006.

⁷⁰ Besters-Dilger Juliane. Die Ukraine in Europa. Aktuelle Lage, Hintergründe und Perspektiven. Wien. 2003.

⁷¹ Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу: теорія і практика інтеграційного процесу. К. 2002.

⁷² Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. К., 2005.

⁷³ Ковальова О.О. Стратегії європейської інтеграції: як реалізувати європейський вибір України. К. 2003.

діалогу та повноцінній реалізації стратегій створення спільного економічного, політичного, правового, культурного та безпекового простору⁷⁴. Однак вибір раціональної стратегії співробітництва Росії та Європейського Союзу можливий лише на основі спільних цінностей⁷⁵. Однак після 1991 р. та після розширення Європейського Союзу на Схід Євросоюз занепокоєний відродженням «імперської могутності» Росії. Останній процес є наслідком спроби Росії консолідувати навколо себе пострадянський простір, який вона втрачає в тому числі і внаслідок більшої привабливості для країн цього регіону ідей та практики європейської інтеграції⁷⁶.

Водночас розширення Європейського Союзу та НАТО об'єктивно обмежує можливості Росії щодо взаємодії у європейській системі безпеки⁷⁷.

З точки зору цивілізаційної парадигми А. Уткін доводить безперспективність інтеграції євразійської Росії до Європейського Союзу. На його думку, Росія має будь-що зберегти свій геополітичний потенціал євразійського центру інтеграції, реалізуючи на цьому просторі власну російську «Доктрину Монро». Водночас рівноправний взаємовигідний союз Росії із Європейським Союзом є важливим фактором стабілізації усієї системи міжнародних відносин⁷⁸.

Російські дослідники переконані, Європейська політика сусідства є тривалою стратегією Європейського Союзу. Принаймні після початку балканського розширення, започаткованого вступом до ЄС 1 січня 2007 р. Болгарії та Румунії, на порядку денному політики Євросоюзу щодо «асоційованих членів» стоять проблеми Південно-Східної Європи. Мова йде про адаптацією до європейської інтеграції Боснії та Герцеговини, Сербії. Натомість Хорватія, Албанія,

⁷⁴ Чубарьян О. Российский европеизм. М. 2006.

⁷⁵ Данилов Д. Общее пространство внешней безопасности России и ЕС: амбиции и реальность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2005. №12.

⁷⁶ Иванов И. Расширение ЕС на Восток: последствия для России. *Современная Европа*. 2003. №3.

⁷⁷ Российская наука международных отношений: новые направления; под ред. А.П. Цыганкова, П.А. Цыганкова. М., 2005.

⁷⁸ Уткин А.И. Россия и Запад. История цивилизаций. М. 2000.

Македонія, Чорногорія вже перебувають на цьому етапі⁷⁹. Тому «європейська політика сусідства» відходить на другий план.

Важливим напрямом досліджень, як свідчить аналіз історіографічного дискурсу, залишається аналіз стану та перспектив відносин Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу. Загалом сформовані позиції щодо необхідності збереження НАТО та формування самостійної європейської оборонної політики. Аргументи на користь такого бачення перспектив спільної європейської оборонної політики засновані на констатації факту посилення глобальної нестабільності після закінчення «холодної війни». Внаслідок цього постійно генеруються нові виклики безпеки. Причому не тільки не відомий «потенційний супротивник», а й змінився характер потенційних загроз. Більшість викликів мають небезпечний для складних соціальних систем асиметричний характер.

Дослідник консервативного «мозкового центру» «RAND-Corporation» Роберт Хантер по «гарячим слідам» косовської перемоги НАТО доводив безперспективність реалізації проекту «суверенної» спільної європейської оборони. Зазначений автор вважає, що в основі домінування НАТО над Європейським Союзом у військовій сфері знаходиться тотальне лідерство США у військово-технологічній сфері та витратах на оборону. Внаслідок цього тенденція до формування «Європейської армії» тривалий час залишатиметься на папері⁸⁰. Цій точці зору опонує відомий німецький експерт з питань міжнародної безпеки, професор Вільного університету Берліну Херфрід Мюнклер. Він визнає, що потужний внутрішньополітичний популістський тиск змушує країни-члени Європейського Союзу зважати на потребу балансування військових та соціальних витрат. Причому останні беззаперечно домінують у суспільній свідомості навіть після косовської кампанії НАТО 1999 року, коли було наглядно продемонстровано суттєву технологічну відсталість європейських збройних сил порівняно з союзною американською армією. Хоча суверена спільна європейська оборонна політика у середньо

⁷⁹ Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен; под. ред. А.Язьковой. М., 2007.

⁸⁰ Hunter Robert. The European Security and Defense Policy. Santa-Monika. 2001.

терміновій перспективі виглядає як суто гіпотетична перспектива, політична воля до її формування вже наявна⁸¹.

Професор нової історії Гумбольдського університету (Берлін) Хайнріх-Аугуст Вінклер, виходячи з хрестоматійної стратегії «недопущення формування конкуруючих центрів у єдиній структурно-функціональній системі», ставить під серйозний сумнів доцільність «партнерства-конкуренції» Європейського Союзу та НАТО у чутливій сфері гарантування безпеки євроатлантичної цивілізації⁸².

Водночас в історіографічному дискурсі щодо проблем спільної європейської оборонної політики можна знайти й альтернативну думку, яка стосується аргументації потреби формування самостійної військової складової Європейського Союзу як інструменту забезпечення переваг європейської економіки у жорсткій глобальній конкуренції з іншими світовими потугами. Цьому позиції, зокрема, обґрунтував співробітник Стокгольмського інституту дослідження проблем миру Матіас Йопп. Він проаналізував конвергенційні, федеративні та наднаціональні проекти й ілюзії Євросоюзу. Зрештою, автор констатував, що домінантна ідея європейської інтеграції стосується ствердження пріоритетності миру. Однак у сучасному світі ЄС має уточнити спільну європейську зовнішньополітичну стратегію, яка вирішальним чином впливає на формування та спроби реалізації європейської оборонної політики⁸³.

Однак цей процес стикається з серйозними проблемами. Як справедливо зазначає Аксель Людеке, на шляху формування Спільної зовнішньої та оборонної політики стоїть інерційність країн-членів Європейського Союзу, їх конверсійні національні інтереси, трафаретне бюрократичне мислення, суперечливий досвід функціонування рівноправного союзу⁸⁴. В історіографії ці складності

⁸¹ Münkler Herfried. Die selbstbewußte Mittelmacht. Außenpolitik im souveränen Staat. *Merkur*. 2006. №9-10.

⁸² Wikler Heinrich August. Weltmacht durch überdehnung? Ein Plädoyer für europäischen Realismus. *Merkur*. 2006. Heft 1.

⁸³ Jopp Mathias. Europäische Sicherheits- und Vereteidigungspolitik. *Weidenfeld Werner, Wessels Werner (Hrsg.). Jahrbuch der Europäischen Integration 2000-2001*. Bonn: Institut für Europäische Politik. 2001.

⁸⁴ Lüdeke Axel. «Europäisierung» der deutschen Außen- und Sicehrheitspolitik. Konstitutive und operative Europapolitik zwischen Maastricht und Amsterdam. Opladen. 2002.

детально досліджені на прикладі військово-політичних аспектів німецько-французького співробітництва. Наприклад, Франц-Йозеф Мейерс нагадує, що з самого початку європейської інтеграції німецько-французькі відносини мали асиметричний характер. Франція стала ядерною державою, натомість ФРН домінувала в економічній сфері. Однак після об'єднання Німеччини відбувається зміна ролевих функцій Парижа та Берліна. Відтоді ФРН та Франція проводили послідовний курс, спрямований на прискорення формування спільної європейської оборонної політики. Однак її слабкістю є переважно німецько-французький профіль такого курсу⁸⁵. Зокрема, серйозну проблему спільної європейської оборонної політики становить доля незалежних французьких ядерних сил⁸⁶.

Франція, як і Німеччина, до кінця не готові покласти на вівтар Європейського Союзу увесь свій суверенітет у питаннях безпеки. Однак всупереч цій обережній традиційній політиці виклики та загрози глобальної системи міжнародних відносин вимагають посилення наднаціональної координації та підвищення ефективності діяльності західних оборонних союзів. У цьому сенсі Європейський Союз пішов під команду США та НАТО на афганську війну⁸⁷.

Після закінчення «холодної війни» в Європі у структурі НАТО відбувається дуже повільний перерозподіл сил та впливів. Відчувши, що американсько-британському домінуванню в НАТО готові протиставити свій тандем Німеччина та Франція, які взяли за організацію «Європейського корпусу» та наголошували на «європеїзації» НАТО, Сполучені Штати переконливо продемонстрували свою гегемонію в альянсі. Демонстрація сили відбулася як на політичному, так і на військовому рівнях. Зокрема, шляхом замирення Балкан, зруйнованих після розпаду Югославії, США

⁸⁵ Meiers Franz-Josef. Deutschland: der dreifache Spagat. *Erhard Hans-Georg (Hrsg.). Die Europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik. Positionen-Perzeptionen-Probleme-Perspektiven*. Baden-Baden, 2002.

⁸⁶ Meimeth Michael. Sicherheitspolitik zwischen Nation und Europa. Deutsche und französische Perspektiven. *Meimeth Michael, Schild Joachim. Die Zukunft von Nationalstaaten in der europäischen Integration. Deutsche und französische Perspektiven*. Opladen. 2002.

⁸⁷ Regelsberger Elfride. Deutschland und die GASP. Ein Mix aus Vision und Pragmatismus. *Müller-Brandeck-Boquet Gisela (Hrsg.). Europäische Außenpolitik. GASP- und ESVP-Konzeptionen ausgewählter EU-Mitgliedstaaten*. Baden-Baden. 2002.

підтвердили незамінність структур НАТО для безпеки Європи і після закінчення «холодної війни»⁸⁸.

Але актуалізація питання формування спільної європейської оборонної політики відбулася після провали військових зусиль країн Європейського Союзу у Боснії та Косово. Фактично за Європою збереглася роль «молодшого партнера» США в НАТО⁸⁹.

Зважаючи на цю тенденцію, стратегія безпеки Європейського Союзу демонструвала свою алогічність. З одного боку, ЄС декларував бажання підвищення рівня своєї відповідальності за європейську безпеку, але, з іншого, рівень розвитку армій країн ЄС ускладнював модернізацію необхідної військової структури Європейського Союзу⁹⁰.

Важливою стратегією США, спрямованою на модернізацію НАТО стало розширення Північноатлантичного альянсу. Внаслідок інтенсивного проведення цього процесу США зміцнили коло своїх безумовних прихильників як у НАТО, так і у Європейському Союзі⁹¹. Тому «антиамериканізм не може бути європейською ідеологією»⁹².

Втім, балканські виклики європейській безпеці показали обмеженість військової потуги Євросоюзу. Колись великі європейські нації, які у роки Першої та Другої світових війн поклали в могили мільйони європейців, тепер мають армії, чисельність яких не набагато перевищує поліцейські підрозділи. За цих обставин, зазначає Еріх Хохляйтнер, Європейському Союзу без «американських страхових механізмів» важко взяти на себе самостійну відповідальність за стан європейської системи безпеки⁹³. Ідеологічним обґрунтуванням цієї об'єктивної тенденції стала «допоміжна» роль, яку Європейський Союз відіграє у глобальному протистоянні зі «світовим

⁸⁸ Goldstein Wolter. Security in Europe: the Role of NATO after Cold War. London. 1994.

⁸⁹ Griesen Sabine. NATO and Europe in the 21st Century: New Roles for a Changing Partnership. Washington. 2000.

⁹⁰ Reinecke Stefan (Hrsg.). Die neue NATO. Vom Verteidigungsbündnis zur Interventionsmacht? Hamburg. 2000.

⁹¹ Heinemann-Grüder Andreas. Im Namen der NATO. Sicherheitspolitik und Streitkräfte reform in Osteuropa. Münster. 2003.

⁹² Hyde-Price Adrian. Germany and European Order: Enlarging NATO and the EU. Manchester. 2000.

⁹³ Hochleitner Erich. Das Europäische Sicherheitssystem zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Wien. 2000.

тероризмом»⁹⁴. Тому констатація Хельгою Хафтендорн «кінця старого НАТО» багатьом дослідникам видається передчасною⁹⁵. Предикатні визначення «старий», або «оновлений» Альянс не повністю характеризують безсумнівну трансформацію, яку переживає Північноатлантичний альянс. Важливим стимулом цього процесу стала й європейська спільна оборонна політика. Поки що нові країни-члени Європейського Союзу демонструють більшу військово-політичну лояльність НАТО⁹⁶.

Зазначимо, що в історіографічному дискурсі щодо проблем європейської безпеки значна увага приділяється ролі Росії. Зокрема, важливою складовою формування «спільних просторів» між Росією та Європейським Союзом є організація діалогу з питань безпеки. Військова та політична еліта Європейського Союзу схиляється до точки зору щодо стратегічної мети Росії, яка полягає у послідовних спробах «розсварити» США та європейські країни. Водночас об'єктивні європейські дослідники визнають неможливість формування стабільної європейської системи безпеки за умов ізоляції США, або Росії. Причому спільна європейська оборонна політика без суттєвих ризиків для європейської та глобальної безпеки не може бути спрямована ні проти Росії, ні тим паче проти США⁹⁷. Водночас зазначимо, що в російській історіографії проблем спільної європейської оборонної політики кристалізувалися «реалістичний» та «ідеалістичний» напрямки дослідження зазначених питань. Реалістична школа констатує безперспективність стратегії, спрямованої на конфронтацію зі США та НАТО. Саме визнання цього факту допомогло Росії вчасно стати впливовим учасником глобальної антитерористичної коаліції⁹⁸.

Системно процес модернізації американсько-європейського партнерства після закінчення «холодної війни» і до найбільшої хвилі

⁹⁴ Moens Alexander, Cohen Lenard, Sens Allen (Hrsg.). NATO and European Security: Alliance Politics from the End of the Cold War to the Age of Terrorism. London. 2003.

⁹⁵ Haftendorn Helga. Das Ende der alten NATO. *Internationale Politik*. 2002. №4.

⁹⁶ Schmidt Peter. Militärisches Instrument der EU – die ESVP. *Informationen zur politischen Bildung*. 2006. №29.

⁹⁷ Hall Gardner. Dangerous Crossroads: Europe, Russia and the Future of NATO. Westport. 1997.

⁹⁸ Котляр В.С. Развитие стратегических концепций США и НАТО после 11 сентября 2001 г. М. 2003.

в історії розширення Європейського Союзу показав російський дослідник М. Троїцький. Він аргументовано довів, що нової «біполярності» в питаннях військової безпеки євроатлантичної спільноти за жодних обставин не буде. За цих обставин Росії слід розробити максимально реалістичну модель свого залучення до існуючих євроатлантичних механізмів безпеки⁹⁹.

Виразником альтернативної точки зору став В. Штоль. Він переконаний, що в умовах жорсткої конкуренції, яка посилюється в умовах глобалізації, Росія має залишатися самостійним полюсом військово-політичного впливу. Зрештою, Європейський Союз та НАТО зацікавлені в існуванні такої безпекової «прокладки» між євроатлантичним простором та Китаєм¹⁰⁰.

Водночас у європейському сегменті історіографічного дискурсу з питань європейської оборонної політики формується наукова школа прихильників ідей компаративного аналізу умов існування «жорсткої» та «м'якої» сили у міжнародних відносинах. Адже поряд з традиційними військовими інструментами, Європейський Союз активно користується «м'якою силою», зокрема, в процесі вирішення нових проблем, стимульованих інтенсивною глобалізацією. Окрім локальних та регіональних конфліктів з'явилися нові виклики безпеці. Мова йде про нелегальну міграцію, організовану злочинність, поширення зброї масового ураження та міжнародний тероризм. Проблема забезпечення власної гегемонії силовими засобами перед Євросоюзом не стоїть¹⁰¹. Російський дослідник Ю. Давидом у цьому зв'язку слушно наголошує, що «м'яка сила» полягає у спроможності отримувати бажане за рахунок не погроз, а спільних цінностей та інтересів¹⁰². Яскравий приклад цього дає екологічна дипломатія Європейського Союзу¹⁰³. Натомість боснійський мирний процес та

⁹⁹ Троїцький М.А. Трансатлантический союз (1991-2004). Модернизация системы американо-европейского партнерства после распада биполярности. М. 2004.

¹⁰⁰ Штоль В.В. Роль и место НАТО в системе европейской и международной безопасности в условиях глобализации. М. 2006.

¹⁰¹ Tewes Henning. Germany, Civilian Power and the European Union. New York. 2003.

¹⁰² Давыдов Ю.П. «Жесткая» и «мягкая» сила в международных отношениях. *США – Канада: Экономика – политика – культура*. 2007. №1.

¹⁰³ Roose Jochen. Die Europäisierung von Umweltorganisationen. Wiesbaden. 2003. 308 S.

проблема визнання незалежності Косово дає приклад ролі Європейського Союзу у жорсткому примушенні до миру¹⁰⁴.

Діалектичне поєднання європейської «м'якої» та «жорсткої» сили помітно проявляється у зусиллях Європейського Союзу в процесі врегулювання різних міжнародних криз. Звичайно, протилежні точки зору щодо оцінки якості участі Європейського Союзу в миротворчих операціях властиві історіографії балканської політики ЄС. Можна констатувати відсутність наукового консенсусу щодо визнання позитивної ролі європейської дипломатії в процесі запобігання, потім «супроводу» процесу розпаду Югославії. Зокрема, Кристофер Шwegmann солідаризувався з висновком російського доктора історичних наук Олени Гуськової, яка констатувала, що за умов наявності політичної доброї волі усіх учасників «контактної» групи процес розпаду Югославії можна було зупинити на будь-якому його етапі. Однак на заваді цьому стали амбіції європейських та позаєвропейських великих держав¹⁰⁵. Ще більш суперечливими є висновки дослідників, присвячені аналізу причин, перебігу та наслідків косовської проблеми. Офіційною історіографічною версією можна вважати апологетику курсу, який привів до війни в Косово 1999 року. Послідовно виправдовується неминучість «гуманітарної інтервенції», яка стала запізнілою, але ефективною відповіддю на систематичне порушення прав албанців Косово¹⁰⁶. З цією точкою зору повністю солідаризувався генерал бундесверу Клаус Рейнхард, який у своїх мемуарах глорилізує зусилля миротворчих підрозділів, які принесли мир у Косово¹⁰⁷. Оптимістичну позицію щодо остаточного врегулювання косовської проблеми, що відкриє нові можливості для

¹⁰⁴ Biscop Sven. *The European Security Strategy. A Global Agenda for Positive Power*. Burlington. 2005; Гуськова Е.Ю. *История югославского кризиса (1990-2000)*. М., 2001; Хомский Н. *Новый военный гуманизм: уроки Косово*. М. 2002.

¹⁰⁵ Schwegmann Christoph. *Die Jugoslawienkontaktgruppe in den Internationalen Beziehungen*. Baden-Baden. 2003.

¹⁰⁶ Spindler Michael. *Der Beitrag der Bundeswehr zur Bewältigung des Kosovo-Konflikts. Ein Element des internationalen Krisenmanagements im ehemaligen Jugoslawien*. Reiter Erich (Hrsg). *Jahrbuch für internationale Sicherheitspolitik*. Hamburg. 2000.

¹⁰⁷ Reinhardt Klaus. *KFOR-Streitkräften für den Frieden. Tagebuchaufzeichnungen als deutscher Kommandeur im Kosovo*. Frankfurt-am-Meine. 2001.

європейської інтеграції, поділяє австрійський дипломат Вольфганг Петрич, який тривалий час був представником ООН у Косово¹⁰⁸.

Правда, існує й альтернативний історіографічний напрямок у дослідженні війни у Косово. Наприклад, Хайнц Логнау переконливо спростовує тезу про «неминучість» конфлікту демократичного Європейського Союзу з авторитарним режимом С. Мілошевича. На думку автора, США свідомо підштовхували Європейський Союз до війни, аби розв'язати власні проблеми, пов'язані з покращенням іміджу США в ісламському світі та створенням перманентної зони напруженості біля кордонів об'єднаної Європи¹⁰⁹. З цією точкою зору солідаризується Ханс-Георг Ерхард, який аргументовано довів, що Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу не склала «балканський іспит»¹¹⁰.

Водночас Ульріх Шнеккнер на прикладі кризового менеджменту Європейського Союзу у Македонії переконливо показав, що головним завданням Євросоюзу має бути винесення об'єктивних уроків із балканської кризи. В разі уникнення від розв'язання цього завдання дуже важко вести мову про ефективну Спільну європейську зовнішню та оборонну політику. Адже можливість реалізації продуманої спільної європейської політики залежить від адекватного сприйняття інформації про стан певної проблеми та від об'єктивної розробки політичних рекомендацій. В іншому випадку ті, хто приймає відповідальні державні рішення, залишатимуться переконані у мудрості власних дій. Насправді вони у різній мірі є жертвами інформаційних маніпуляцій аналітиків¹¹¹.

Важливим напрямком реалізації кризового менеджменту Європейського Союзу є його взаємодія з Організацією Об'єднаних Націй. Постійними членами Ради Безпеки ООН є Велика Британія та Франція, які є європейськими представниками в цій важливій структурі. Однак не завжди, як показав досвід боротьби навколо

¹⁰⁸ Petrisch Wolfgang, Pichter Robert. Kosovo. Der lange Weg zum Frieden. Klagenfurt. 2005.

¹⁰⁹ Lognau Heinz. Der Kosovo-Konflikt. Wege in einem vermeidbaren Krieg. Baden-Baden. 2000.

¹¹⁰ Ehrhard Hans-Georg. Testfall Balkan. Die ESVP und die transatlantische Beziehungen. *Internationale Politik*. 2002.

¹¹¹ Schneckener Ulrich. Die EU als Krisenmanager. Der Testfall Mazedonien. *Volle Angelika, Weidenfeld Werner (Hrsg). Der Balkan zwischen Krise und Stabilität*. Bielefeld. 2002.

міжнародної легалізації процесу ліквідації режиму Саддама Хусейна в Іраку, позиції Лондона та Парижа є тотожними. Фактично можна констатувати відсутність Спільної зовнішньої політики Європейського Союзу в процес врегулювання міжнародних криз на рівні ООН¹¹². Хоча Європейський Союз артикулює відповідні амбіції, відсутні чіткі концептуальні уявлення щодо відповідних інструментів та логіки дій¹¹³. Стратегія Європейської безпеки також не пропонує універсальних рецептів, які мають допомагати знаходити оптимальні рішення проблем європейської безпеки¹¹⁴.

Хрестоматійним прикладом безсилля Європейського Союзу в процесі врегулювання хронічних регіональних конфліктів є ситуація на Кіпрі. Активізація зусиль щодо організації грецько-турецького діалогу з кіпрської проблеми не привела до об'єднання острова¹¹⁵. Кіпр не досяг врегулювання навіть після вступу його грецької частини до Європейського Союзу. Своєрідним геополітичним продовженням кіпрської проблеми та її проекцією є врегулювання на Близькому Сході. Європейський Союз приділяє велику увагу налагодженню діалогу з близькосхідними країнами у контексті європейської спільної середземноморської політики¹¹⁶. Попри той факт, що Європейський Союз є важливим посередником між палестинцями та Ізраїлем, дослідники констатують відсутність спільного бачення можливих варіантів врегулювання. Різним є ставлення країн-членів Європейського Союзу до Ізраїлю та перспективи створення держави Палестина¹¹⁷.

На думку багатьох дослідників, основною вадою кризового миротворчого менеджменту є відсутність універсальних методів врегулювання конфліктів. Миротворча діяльність Європейського

¹¹² Arnold Hans. Die EU in der UNO. Ungenutzte Möglichkeiten europäischer Weltpolitik. *Internationale Politik*. 2002. №6.

¹¹³ Verheugen Günter. Europa muß Weltmacht werden. *Internationale Politik*. 2005. №1.

¹¹⁴ Gärtner Heinz. European Security after September 11. *International Politics*. 2003. March.

¹¹⁵ The European Union and the Cyprus conflict: modern conflict, postmodern Union / Edited by Thomas Diez. Manchester. 2002.

¹¹⁶ Behrendt Sven. Die Nahost und Mittelmeerpolitik. *Weidenfeld Werner, Wessels Wolfgang. Jahrbuch der Europäischen Integration 1998-1999. Institut für Europäische Politik*. Bonn. 1999.

¹¹⁷ Asseburg Muriel. Der Nahost-Friedensprozess und der Beitrag der EU-Bilanz und Perspektiven. *Die Friedens-Warte. Journal of International Peace and Organisation*. 2001. №76/2-3.

Союзу не може стати засобом подолання хаосу сучасних міжнародних відносин після закінчення епохи “холодної війни” та виникнення багатьох конфліктів¹¹⁸. Європейський Союз відчуває дефіцит не лише спільної позиції щодо важливих міжнародних проблем, а й військових ресурсів для активного втручання у конфлікти з метою балансування різних сил на міжнародній арені. Зважаючи на це, важливою складовою історіографії Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу є дослідження військової політики ЄС.

Еволюцію європейських підходів щодо проблеми спільної оборонної політики об’єктивно показав Віллем фон Еккелен. В умовах “холодної війни” Західноєвропейський Союз віддав ініціативу організації структур європейської безпеки США. Політична діяльність ЗЕС до 1991 року була вихолощена та позбавлена власної військової складової. Ситуація радикально почала змінюватися після розпаду СРСР. Дев’яності роки ХХ ст. стали часом істини у відновленні діяльності Західноєвропейського Союзу. Причому автор монографія точно спрогнозував структурне об’єднання ЗЕС та Європейського Союзу¹¹⁹. Однак, як слушно зазначає Ханс-Георг Ерхард, процес військового наповнення спільної європейської оборонної політики, попри багату історію кооперації національних військово-промислових комплексів, відбувається повільно. Насамперед через те, що він досі остаточно не підтриманий політичною складовою Спільної зовнішньої політики та відповідними ресурсами, незалежними від НАТО¹²⁰. Перспективи формування Європейської армії на основі порівняння стратегій безпеки ФРН, Франції та Великої Британії провів Вольфрам Хільц. Автор справедливо зазначає, що «сепаратною потугою» у військовій

¹¹⁸ Budde Hans-Otto. Gleiche Rechte und Pflichten. Die deutsche Beteiligung an der SFOR. *Goebel Peter (Hrsg.). Von Kambodscha bis Kosovo. Auslandseinsätze der Bundeswehr seit Ende des Kalten Krieges.* Bonn. 2000; Maull Hanns W. Europa and Ostasien. Eine neue Dimension des Inter-Regionalismus? *Schubert Klaus, Gisela Müller-Brandeck-Bocquet (Hrsg.). Die Europäische Union als Akteur der Weltpolitik.* Opladen. 2000.

¹¹⁹ Willem von Eckelen. *Debating European Security 1948-1998.* The Hague. 1998.

¹²⁰ Ehrhard Hans-Georg. *Die Europäische Sicherheits und Verteidigungspolitik. Positionen. Perzeptionen. Probleme.* Baden-Baden. 2002.

складовій Євросоюзу залишається політика Великої Британії. Причому можливості її «інтеграції» оцінюються скептично¹²¹.

Аналізуючи військово-політичну проблематику історіографії Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу, можна констатувати посилення інтересу російських дослідників до відповідних військових, технічних, політичних та економічних факторів. Конкретні дослідження цієї проблематики дали можливість констатувати суперечливість військово-технічного процесу європейської інтеграції¹²². Важливим напрямком російської оборонної стратегії вважається посилення взаємодії з Європейським Союзом з питань безпеки та оборони¹²³.

Завідувач кафедри європейської інтеграції Московського інституту міжнародних відносин Ольга Буторіна зазначає, що «європейську інтеграцію прийнято порівнювати з потягом, який рухається до єдиної і зрозумілою всім пасажиром мети. Але більше немає вагонів, де пасажир читають одну ранкову газету разом розглядаючи пейзаж за вікном, немає розкладу потягів. Головне відсутня станція призначення»¹²⁴. Звичайно, це твердження є перебільшенням та спробою російських «європейських скептиків» видати бажане за дійсне. Адже у російській історичній традиції постулатом є бажання максимального послаблення Європи як альтер-его Росії, аби диктувати Європі російські наративи.

¹²¹ Hilz Wolfram. Die Sicherheitspolitik Deutschlands, Frankreichs und Großbritanniens im Neunzigern Jahren. Paderborn. 2005.

¹²² Андреева Т. Военно-технический фактор политической интеграции ЕС. *Мировая экономика и международные отношения*. 2006. №8.

¹²³ Кузьмичева Л. «Внешнее измерение» сотрудничества ЕС по вопросам безопасности и обороны. *Мировая экономика и международные отношения*. 2006. №8.

¹²⁴ Журкин В.В. Евросоюз в XXI веке: европейская политика безопасности и обороны. М. 2005.

РОЗДІЛ 2.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

2.1. Військово-політична інтеграція після Брексіту

Аби оцінити масштаби впливу виходу Великої Британії з ЄС на Спільну безпекову політику Євросоюзу, спочатку розглянемо досягнення цього сектору європейської інтеграції на момент Брексіту.

Падіння Берлінського муру 9 листопада 1989 р. символізувало закінчення періоду «холодної війни» в Європі. Внаслідок цього постало питання перегляду засад формування європейської безпеки з огляду на об'єднання Німеччини. Врешті з СРСР було погоджено, що після досягнення німецької єдності ФРН залишиться членом НАТО.

Тим часом демократичні зміни в країнах Східної Європи стимулювали питання нової ролі НАТО. Посткомуністичні країни поставили собі за мету вступ до Північноатлантичного альянсу.

Водночас з настанням якісно нового етапу європейської інтеграції постала проблема визначення європейської ідентичності в галузі безпеки та оборони. У правовому плані перший крок до розв'язання цієї проблеми було зроблено після підписання в лютому 1992 р. Маастрихтського договору, який у практичній площині поставив завдання формування засад Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Основними напрямками зазначеної політики було визначено створення механізмів погодження міжнародного курсу країн ЄС, посилення європейської складової НАТО, підвищення ефективності проведення міжнародних операцій з встановлення та підтримання миру¹⁰¹.

Відповідні положення також зафіксовані в першій спільній Конституції ЄС, яка 29 жовтня 2004 р. офіційно підписана нинішніми 25 країнами членами ЄС в Римі, та має набути чинності після її ратифікації країнами членами ЄС приблизно у 2006 році.

¹⁰¹ Грубінко А. Роль Великої Британії у процесі формування відносин ЄС – НАТО: історія і сучасність. Глобальний і регіональний виміри міжнародної безпеки: колективна монографія / за ред. М. Мальського, Р. Вовка, П. Байора. Львів, ЛНУ м. І. Франка, 2020. С. 272.

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

Проте процес розподілу повноважень у галузі безпеки між ЄС та НАТО нині перетворився на боротьбу за вирішальні важелі впливу на новий ЄС. США мають власне лобі, яке складається з країн та званої « нової Європи », тобто нових членів ЄС та НАТО. Водночас країни « старої Європи », або « ядра » європейської інтеграції теж мають достатньо важелів впливу на « нову Європу », яка будь-що намагається зберегти традиційні засади атлантизму, вбачаючи саме в ньому шанс на повернення Франції і Німеччини до політики повного консенсусу з США в галузі політики безпеки і оборони.

Однак здійснити це не так просто. Справа в тому, що в умовах глобалізації світової економіки спостерігається суттєве загострення конкурентної боротьби між ЄС та США. Зокрема, європейські союзники Сполучених Штатів були незадоволені переорієнтацією глобальної шпигунської мережі « Ешелон », яка за часів « холодної війни » ефективно працювала проти СРСР, на потреби американського промислового шпигунства проти інтересів європейських союзників. Іракські колізії продемонстрували загострення боротьби за джерела енергетичних ресурсів. Але чинник проамериканської британської орієнтації фактично перекреслює намагання Німеччини та Франції консолідувати ЄС та перетворити його на полюс сили в новій системі міжнародних відносин.

На нашу думку, всю складність вирішення цього завдання демонструє, наприклад, проблема посилення координації військово-технічних зусиль країн членів ЄС, які у зазначеній галузі суттєво відстали від США. Про це свідчать і обсяги торгівлі зброєю за період 1997-2001 рр. Наприклад, за цей час чисті прибутки США склали 44,8 млрд. дол., Росії 17,35 млрд., Франції 9,81 млрд., Великої Британії 6,70 млрд., ФРН 4,82 млрд., Нідерландів 1,87 млрд., Італії 1,67 млрд. Тобто провідні країни ЄС разом взяті ледь досягали рівня продаж російського військово-промислового комплексу.

Однак загалом у військово-технологічній галузі спостерігається суперечлива тенденція. З одного боку, європейські оборонні концерни намагаються активізувати суто європейські контакти в галузі розробки та виробництва нової військової техніки, проте діючи

механізми НАТО, а також суттєві технологічні переваги США об'єктивно змушують країни «ядра» ЄС до тісної кооперації з американцями. Тим більше, що провідні концерни американського військово-промислового комплексу володіють помітними долями власності у європейських військових концернах. Тому у галузі виробництва озброєнь говорити про певну «автономність» європейського флангу НАТО не доводиться.

Отже, галузева конкуренція на ринку високотехнологічних озброєнь нині спостерігається головним чином між різними європейсько-американськими військово-промисловими та фінансовими транснаціональними групами. Зважаючи на це, можна констатувати, що одна із ключових складових європейської ідентичності в галузі безпеки та оборони, якою є незалежність у виробництві озброєнь, фактично відсутня.

На межі ХХІ ст. ми є свідками лише певних спроб посилення європейської ідентичності в галузі військово-промислового комплексу, але ця тенденція, на нашу думку, не є незворотною. США навряд чи у захваті навіть від гіпотетичної перспективи перетворення ЄС на глобального гравця з власними військово-політичними амбіціями, які не перебували б під американським контролем.

Крім того, слід зважати на геостратегічні переваги США, які перетворюють Сполучені Штати на гегемона НАТО. До речі, ще державний секретар демократичної адміністрації президента Клінтона М.Олбрайт наголошувала, що в питаннях кризового менеджменту в зонах конфліктів, зокрема навіть в Європі, НАТО повинно мати безумовний пріоритет над ЄС. Прихильники ідеї атлантизму в німецькій політичній еліті також наголошують на потребі надання НАТО глобальної ролі. Так Карл-Хайнц Кампф – голова відділу зовнішньої політики і безпеки фонду імені Конрада Аденауера, зазначає, що країни члени НАТО поєднують не лише спільні цінності, а й обопільні інтереси в галузі оборони.

Водночас все частіше європейцям стає зрозуміло, що структури НАТО не можуть обслуговувати лише інтереси одної суперпотуги, тому пропонується переглянути розподіл компетенції в галузі

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСКУ БЕЗПЕКУ

оборони між НАТО та ЄС, створити більш гнучкі командні структури.

Натомість міністр закордонних справ ФРН Й.Фішер ще 1998 р., тобто напередодні війни в Косово та другої війни з Іраком, наголошував, що НАТО має переглянути стратегію першого ядерного удару та повинно погодитись на дії за межами зони відповідальності Північноатлантичного альянсу лише з дозволу Ради Безпеки ООН. Це зокрема стало каменем спотикання у німецько-французьких відносинах з США напередодні початку другої іракської війни.

Врешті війна НАТО в Косово (березень – червень 1999 р.) продемонструвала ступінь відставання військ європейських країн НАТО від рівня розвитку військової машини США. На думку аналітиків з питань оборони подібне технологічне відставання є небезпечним навіть для самої спроможності НАТО здійснювати спільні союзницькі військові операції у середньо терміновій перспективі.

З огляду на це одним із перших практичних кроків європейців у цій ситуації стало рішення про об'єднання німецького оборонного концерну «ДАСА» з французьким «Аероспесіаль», внаслідок чого восени 1999 р. утворилась «Європейська аерокосмічна оборонна компанія» (ЄАДС). Американська адміністрація Б. Клінтона вбачала в цьому позитивну тенденцію, яка врешті змусить європейців витратити більше на військові потреби. Проте міністр оборони вже республіканської адміністрації Д. Рамсфельд критикує наміри ЄС домогтися автономії у військових питаннях.

Після терактів 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку та Вашингтоні НАТО пропонувалось звернутись до статті 5 Вашингтонського договору про колективну безпеку. Врешті сили НАТО перейняли на себе забезпечення командування операціями на Балканах, аби звільнити американські війська для антитерористичної війни в Афганістані.

На цьому фоні у листопаді 2002 р. на пражському самміті НАТО було прийнято рішення про чергове (у квітні 1999 р. до альянсу вступили Польща, Чехія, Угорщина) розширення НАТО. Членами

блоку у травні 2004 р. стали відразу сім нових членів, зокрема, Естонія (5500 солдат), Латвія (4900 солдат), Литва (9700 солдат), Словаччина (13700 солдат), Словенія (6500 солдат), Болгарія (42500 солдат), Румунія (87000 солдат). Кандидатами на вступ до НАТО лишаються Албанія, Македонія та Хорватія.

Однак міцність атлантичної солідарності внаслідок стимулювання загострення становища навколо Іраку, чого домагалась адміністрація президента Дж.Буша-молодшого, зазнала серйозного випробування.

Операція військ США в Іраку загострила протиріччя між Німеччиною і Францією, та Сполученими Штатами. Міністр оборони США Д. Рамсфельд наголошував, що країни Центральної Європи, такі як Польща, які підтримали дії Пентагону в Багдаді, є країнами «нової Європи», союзної США. Так Польща пропонувала направити до Іраку німецько-датсько-польський балтійський корпус, але через позицію Німеччини це стало неможливим. Врешті Берлін та Париж блокували розгляд питання щодо офіційної участі НАТО в операції на території Іраку, хоча, звичайно, це не виключало залучення до військових дій найближчих європейських союзників Вашингтону, таких як Велика Британія, Іспанія, Польща.

Отже, за часів активної фази військової операції в Іраку (березень 2003 – квітень 2004 рр.) говорити про Спільну зовнішню та оборонну політику ЄС не доводилось. Надто очевидними були принципові розбіжності. Це ж саме стосувалось єдності союзників по НАТО.

Водночас в умовах іракських колізій символом єдності Північноатлантичного альянсу стала афганська операція, в якій приймали участь німці та французи. Проте і в кабульських справах поки що важко визначити критерії стратегічного успіху. Адже на думку багатьох аналітиків заплановані на 9 жовтня 2004 р. вибори в Афганістані за загрозливого стану з безпекою в цій країні є нічим іншим як банальними іграми в демократію.

Проте можна констатувати, що формальну єдність союзників по НАТО відновив Втамбульський (червень 2004 р.) самміт НАТО. Однак він не дав відповіді на всі питання, які стоять у контексті відносин між ЄС та НАТО.

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

Ключовою стратегічною проблемою для нового НАТО, на нашу думку, є відносини між США та європейськими союзниками. Так Х. Солана – координатор з питань оборони та безпеки Європейського Союзу – наголошував, що між країнами «ядра» ЄС та США за часів адміністрації Дж.Буша-молодшого (2001-2004 рр.) визначились суттєві спірні питання. Зокрема, мова йде про доцільність тотального силового домінування США, ставлення до дотримання прав людини в процесі боротьби проти світового тероризму, ставлення до смертної кари, відношення до ядерної програми Ірану та КНДР.

Слід зазначити, що хоча між ЄС та США є консенсус щодо потреби глобального контролю за поширенням ракетно-ядерних технологій та інших видів зброї масового ураження, існують і суттєві протиріччя, які, зокрема, стосуються розгортання системи протиракетної оборони США, яка теоретично може привести до виникнення подвійних стандартів безпеки країн НАТО, якщо вже принаймні до 2010 р. не буде розгорнуто ефективну систему протиракетної оборони Європейського Союзу. Проте, на відміну від американського проекту, який перебуває в стадії реалізації, аналогічний європейський проект лишається на рівні експертних обговорень.

Багато що в відносинах між ЄС та НАТО залежить від результату президентських виборів в США. Так кандидат від демократичної партії на виборах президента США Дж. Керрі обіцяв, що в разі його перемоги, США відмовляться від односторонніх дій на міжнародній арені. Проте НАТО, на його думку, має залишитись ключовою структурою безпеки Заходу. Натомість Дж.Буш-молодший не збирається радикально відмовлятися від гегемоністської ролі США в світі, яка дратує навіть найближчих західноєвропейських союзників по НАТО.

Зазначимо, що комплекс протиріч існує і між іншими союзниками по НАТО. Вже давно не секрет, як важко долають національні суперечки Туреччина та Греція. Хоча Афіни фактично відмовились від блокади можливих переговорів щодо вступу Туреччини до ЄС, Анкара не домоглася від турецької громади Кіпру поступок грекам

кіпріотам, внаслідок чого Кіпр став членом ЄС розділеним за національною ознакою, що є неприємним прецедентом для Євросоюзу.

Крім того, слід пам'ятати, що Туреччина, яка не отримала запрошення до переговорів щодо вступу до ЄС, протягом 1999-2000 рр. блокувала переговори щодо налагодження тіснішого співробітництва між ЄС та НАТО в галузі безпеки. Ситуація повторилась у 2003 р., коли постало питання можливої участі турецьких військ у іракській війні та ролі НАТО у забезпеченні безпеки Туреччини на цьому етапі.

У цей час, наприклад, ФРН у разі введення турецьких військ до Іракського Курдистану без погодження з НАТО погрозувала вивести своїх пілотів з Туреччини, де вони на літаках «АВАКС» під командуванням НАТО виконували свою розвідувальну місію. Аналогічна ситуація може скластись, якщо в грудні 2004 р. Туреччина знову не буде запрошена розпочати переговори про вступ до ЄС. Принаймні на червневому 2004 р. Стамбульському самміті НАТО президент Франції Ж. Ширак у відповідь на рекомендації Дж. Буша-молодшого прийняти до ЄС Туреччину, зазначив, що це справа лише європейців. Звичайно, Вашингтон зацікавлений, аби в ЄС з'явилась напівсвітська мусульманська країна, яка надалі розвиватиме європейську християнську ідентичність та змушуватиме ЄС до активнішої участі в американському проекті “демократизації” країн Близького Сходу.

Тобто гіпотетичний вступ Туреччини до ЄС, на нашу думку, може мати майже такі само геополітичні та стратегічні наслідки, як і крах комунізму в Східній Європі. Адже Туреччина разом із іншими країнами «нової Європи» зможе блокувати головним чином німецько-французькі зусилля, спрямовані на формування чіткої європейської ідентичності в галузі безпеки та оборони. Тому розширений ЄС може не стати ні суперпотугою, ні тим більше супердержавою.

Вже зараз наголошується, що європейські військові сили мають бути «віддільними, але не окремими» від НАТО. Тобто вони можуть проводити локальні миротворчі операції, скажімо, на Балканах, але не

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

матимуть достатнього потенціалу для повністю незалежного від НАТО миротворства. Зважаючи на це зависло питання запланованого на 2004 р. створення європейських сил швидкого реагування. Їхні символічні підрозділи у 2001 р. опинились в Афганістані та на Балканах. Натомість до жовтня 2006 р. планується створити 20 тис. чол. Сил швидкого реагування НАТО, а також подальше удосконалення військового прогнозування, структури командування, та ретельності планування миротворчих операцій на Балканах, Кавказі, Близькому Сході, Північній Африці.

Врешті на думку експерта з питань зовнішньої та оборонної політики Мюнхенського центру політичних досліджень В.Вайденфельда, висловлену ним влітку 2003 р. у розпал другої іракської війни США, на створення структур справжньої, а не символічної європейської армії знадобиться близько десяти років. Від себе зазначимо, що такий сценарій буде можливий лише за умов адекватного фінансування, що є під великим сумнівом.

Зокрема, НАТО наполягає на збільшенні фінансових видатків на потреби оборони принаймні до показника 3% валового національного продукту. Натомість у 2000 р. Туреччина витратила на військові потреби 6% ВВП, Греція 4,9%, США 3%, Франція 2,7%, Велика Британія 2,4%, Чехія 2,3%, Португалія 2,2%, Польща 2%, Італія 1,9%, Норвегія 1,9%, Угорщина 1,7%, Нідерланди 1,6%, ФРН 1,5%, Данія 1,5%, Бельгія 1,4%, Іспанія 1,3%, Канада 1,2%, Люксембург 0,7%. Оскільки провідні країни члени ЄС Німеччина, Франція, Італія нині проводять політику зменшення бюджетного дефіциту з огляду на потреби досягнення критеріїв монетарної стабільності спільної грошової одиниці, до того ж навіть стовідсотково вірна союзу зі США Велика Британія намагається у суперечці між військовими і соціальними витратами віддавати перевагу мирним потребам, спільні оборонні програми ЄС навряд чи отримуватимуть адекватне фінансування. Тобто, згадуючи відповідь Г. Герінга на питання, перевагу чому слід віддавати пушкам чи маслу, коли він за часів переозброєння нацистського Третього рейху заявляв, що «гармати роблять нас сильніше, а масло лише товстіше», європейці віддають

перевагу гедоністичним потребам. Але це не виключає ситуації, коли у разі, наприклад, терактів у країнах Європи, які були б за масштабами такими, як в США 11 вересня 2001 р., ставлення громадян країн ЄС до військових витрат змінилось би. Проте в такому разі міцнішим стала би і атлантична солідарність з США у боротьбі проти світового тероризму. Тому загалом майбутнє європейської ідентичності в галузі безпеки та оборони все ще виглядає остаточно невизначеним.

Джульєтто К'єза досить оптимістично оцінює роль розширеного Європейського Союзу як впливової світової потуги. Адже гегемонія США, яка спирається на тотальну перевагу Сполучених Штатів у багатьох сферах, врешті не може гарантувати справедливого нового світового устрою. З огляду на це, він зазначає, що відновлення своєрідної «коопераційної біполярності» ЄС та США, яка спиратиметься на існуючі структури безпеки, сприятиме формуванню стабільної глобальної системи безпеки¹.

Натомість впливовий соціолог Ральф Дарендорф наголошує на важливості збереження американської ролі як гаранта безпеки в Європі та світі, а також як лідера Заходу у боротьбі за демократію та свободу в глобальному масштабі². У цьому сенсі, на думку аналітика Едварда Луттвака нове НАТО має цілком відповідати генеральній стратегії формування нового світового порядку часів глобалізації. Тому підтримується доктрина превентивних ударів Дж.Буша-молодшого та наголошується, оскільки Європа та Америка перебувають у одному човні, розхитувати його недоречно³.

З іншого боку, особливо німецькі та французькі науковці досить критично поставились до одноосібних дій адміністрації Буша, яка після терактів 11 вересня 2001 р. все частіше нехтувала консультаціями та врахуванням інтересів своїх західноєвропейських

¹ Giulietto Chiesa. Das Zeitalter des Imperiums. Europas Rolle im Kampf um die Weltherrschaft. Hamburg, 2003. S.230.

² Ralf Darendorf. Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Eine Politik der Freiheit für das 21. Jahrhundert. Berlin, 2003. S.157.

³ Edward Luttwak. Strategie. Die Logik von Krieg und Frieden. Lüneburg, 2003. S.356.

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

партнерів⁴. Зазначимо, що найбільш радикальна критика дій США та майбутнього НАТО властива насамперед німецьким та французьким науковцям лівої ідейної орієнтації.

Німецький аналітик Роберт Курц ідентифікує війни в Косово та Іраку як етапи встановлення нового світового панування США, котрі намагаються обмежити суверенітет інших держав з метою зміцнення власної глобальної імперії⁵. Французький дослідник Філіпп Роже, розглядаючи сучасну історію французького антиамериканізму, слушно наголошує на не випадковості спроб Німеччини та Франції реалізувати модель посилення військово-політичної потуги Європейського Союзу, що він розглядає як спробу захисту інтересів європейських країн у глобальній конкуренції зі США⁶. Він розглядає НАТО як інструмент, за допомогою якого держави, які належать до так званого «золотого мільярда», ведуть боротьбу за контроль над державами, які в глобальній системі за рахунок власного розвитку забезпечують процвітання розвинутих держав.

Отже, навіть короткий ретроспективний огляд деяких позицій сучасних західноєвропейських науковців щодо проблематики трансатлантичних відносин дає підстави казати про відсутність консолідованих поглядів на сучасний стан та перспективи трансформації НАТО. Проте структурно-функціональна стабільність, переважання спільних інтересів у галузі гарантування безпеки та спадковість розвитку альянсу, незважаючи на розширення його чисельного складу та катаклізми певних політичних розбіжностей між провідними членами блоку, дають можливість зберігати поступ та казати про серйозну роль НАТО в сучасній системі міжнародних відносин.

Тепер варто проаналізувати історію автономізації європейського оборонного сегмента в рамках системи Північноатлантичного альянсу.

⁴ Harald Müller. Amerika schlägt zurück. Die Weltordnung nach dem 11.September. Frankfurt-am-Meine, 2003. S.288.

⁵ Robert Kurz. Weltordnungskrieg. Das Ende der Souveränität und die Wandlungen des Imperialismus im Zeitalter der Globalisierung. Honnef, 2003. S.75.

⁶ Philippe Roger. R'ennemi américain. Genealogie de l'antiaméricanisme français. Paris, 2003. p.320.

Після виникнення в процесі розвитку європейської інтеграції амбіцій щодо посилення ролі європейських країн у НАТО ще в середині 60-х рр. XX ст. на фоні реалізації курсу Ш. Де Голля Сполучені Штати критично ставились до перспективи перетворення європейського інтеграційного утворення на самостійну військово-політичну силу. Зокрема, 1965 р. Генрі Кіссінджер наголошував, що «окремі союзи, як правило, виникають як опозиційна сила щодо пануючої держави»⁷. Водночас реальної загрози суцільної американській гегемонії в Європі не було, допоки існував СРСР.

Проте вже на початку 90-х рр. XX ст. на фоні балканських війн після розпаду СФРЮ Європейське співтовариство зробило першу невдалу спробу самостійно вирішити гострий конфлікт у самій Європі⁸. Врешті в середині 1990-х рр. після укладання Дейтонських мирних угод щодо Боснії ключову стабілізаційну роль у Південно-Східній Європі почали відігравати США, а європейські союзники до цього процесу були залучені через механізми НАТО. Все це засвідчило, що НАТО продовжує відігравати ключову роль чинника забезпечення стабільності в Європі. З огляду на це, після вступу до ЄС 1995 р. нейтральні Австрія, Швеція та Фінляндія активізували насамперед політичні зв'язки з НАТО. Водночас праві політичні сили цих країн наполегливо виступають за вступ до Північноатлантичного альянсу.

Наприкінці 1990-х рр. США розглядали вступ країн, які не стали членами НАТО до ЄС як своєрідну «компенсацію». Проте Європейський Союз наголошував, що критерії членства в цих організаціях є різними, тому жодні дипломатичні торги є недоречними. Але це не виключало таких спроб. Наприклад, Туреччина загрозувала блокувати формування зв'язків між ЄС та НАТО в галузі оборони, якщо її й надалі триматимуть лише на порозі Європейського Союзу. Зокрема, у квітні 2002 р. лише під фінансові гарантії США Туреччина погодилась перейняти у Великої Британії на 6 місяців командування миротворчими силами НАТО в Афганістані.

⁷ Барановский В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. М., 1986. С.209.

⁸ Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). М., 2001. С.329.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

Водночас процес зміцнення європейського флангу НАТО, на чому наполягали ФРН та Франція, став більш інтенсивним. Зокрема, 6 вересня 1998 р. було підписано угоду про створення німецько-дансько-польського європейського корпусу. Проте ініціатива Варшави щодо його використання в Іраку не знайшла підтримки Німеччини.

Тим часом один із розробників нової східної політики ФРН 70-х рр. ХХ ст. Егон Бар вважав, що розширення НАТО 1999 р. мало стати останнім⁹. Голова відділу аналізу зовнішньої політики і безпеки Фонду імені К. Аденауера Карл-Хайнц Кампф в свою чергу наголошував на потребі гарантування надійного захисту спільних оборонних інтересів країн НАТО. Водночас, на його думку, Альянс не повинен був обслуговувати винятково глобальні інтереси США¹⁰. Натомість міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер наголошував на потребі перегляду стратегії можливості нанесення превентивного ядерного удару силами НАТО. Він зазначав, що Альянс може діяти за межами його геостратегічної відповідальності лише з санкції Ради Безпеки ООН¹¹.

Проте тодішній державний секретар США М.Олбрайт наголошувала, що НАТО має продовжувати гарантувати захист союзників від агресії та рішуче виступила проти дублювання пріоритетних функцій НАТО силами ЄС¹². На думку американців кризовий менеджмент мав залишитись за Альянсом. У свою чергу Франція наполягала на незалежності Європейських сил швидкого реагування від командування НАТО.

Новою спірною трансатлантичною проблемою стала програма створення системи протиракетної оборони території США. Європейські союзники розглядали цей процес як такий, що може привести до виникнення подвійних стандартів у гарантуванні безпеки союзників по НАТО. До системи ПРО мала намір приєднатись Великобританія, яка ігнорувала позицію Німеччини та Франції з

⁹ Die Zeit. 1997. №19. S.14.

¹⁰ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 1998. 2.April.

¹¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 1998. 12.Dezember.

¹² Süddeutsche Zeitung. 1998. 7.Dezember.

цього питання. Берлін та Париж не виключали можливості створення обмеженої суто європейської системи протиракетної оборони, адже за прогнозами багатьох аналітиків до 2010 р. ракети, запуснені з країн Близького Сходу та Північної Африки могли покривати до 80% території країн-членів ЄС. Проте замість процесу побудови європейської системи протиракетної оборони врешті було взято курс на більш активну демократизацію сусідніх щодо ЄС країн.

Водночас головним та безпосереднім викликом європейській безпеці лишались Балкани. 17 грудня 1998 р. сили бундесверу разом із контингентами інших країн ЄС були розміщені в зоні албансько-македонського конфлікту. Після цього у Македонії вперше місія НАТО здійснювалась під безпосереднім європейським командуванням.

У квітні 1999 р. на ювілейному вашингтонському самміті НАТО до альянсу не лише приєдналися три нових члена, а й було прийняту нову стратегію НАТО, яке під акомпанемент бомбардувань Сербії у боротьбі за незалежність Косово закріпило розширення свого мандату за межі північноатлантичного простору. На той час правлячій коаліції соціал-демократів та партії зелених у ФРН довелось витримати шалений спротив пацифістів, які галасливо виступали проти участі сил бундесверу у війні в Косово. Ця війна, на думку Й. Фішера, велась за цінності та за мораль, з якими Європа житиме в XXI столітті.

Водночас у Косово США наглядно продемонстрували свою військову перевагу над європейськими союзниками. Але військово-технічна відсталість останніх загострила проблему відповідності між технічними можливостями союзників. Виявилось, що європейська ідентичність в галузі безпеки та оборони є досить коштовною справою. З огляду на це координатор Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС Х. Солана наголошував на потребі збільшення військових витрат країн ЄС, що в умовах загострення соціальних проблем не зустрічало підтримки ні громадськості, ні урядів більшості цих країн.

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

Врешті кістяк миротворців НАТО у Косово склали війська європейських країн. Також було задіяно Європейський корпус. Тоді ж виникла ідея створення європейського корпусу швидкого реагування, яка з фінансових причин не була реалізована у планований термін.

У свою чергу Німеччина висунула ініціативу та сприяла прийняттю ЄС Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Водночас остаточне визначення статусу Косово було відкладено до 2005 р., що й досі є міною уповільненої дії під системою європейської безпеки.

Слід зазначити, що справжнім проривом у процесі концептуалізації Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС стала відповідна декларація, прийнята за результатами самміту ЄС у Ніцці (9 грудня 2000 р.). У зазначеному документі пріоритет віддавався невійськовим аспектам кризового реагування, пропонувалось створення політичних та військових структур для проведення спільних консультацій, розвиток регулярних консультацій з військово-політичних питань між ЄС та НАТО, забезпечення взаємодії з потенційними партнерами поза межами альянсу¹³. Водночас в проекті Конституції ЄС, який наприкінці 2003 р. було провалено на брюссельському самміті країни-члени ЄС не досягли домовленостей з приводу насамперед використання права вето у процесі прийняття рішень з питань Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу.

З приходом у Білий дім 20 січня 2001 р. адміністрації Буша відносини між союзниками по НАТО стали досить напруженими. Здавалось, що США все менше потрібні європейські союзники по НАТО, які спроможні лише на миротворчі операції.

Після терактів 11 вересня 2001 р. головною задачею НАТО було визначено боротьбу проти міжнародного тероризму. Дослідник Інституту соціальних наук Гумбольдського університету Херфрід Мюнклер слушно зазначає, що «загроза тероризму буде суттєво впливати на світову політику та економіку». На його думку, це пов'язано «не стільки зі збільшенням розриву в рівні життя між

¹³ Internationale Politik. 2001. №5. S.68.

багатими і бідними регіонами, скільки зі ще більш стрімким посиленням нерівності між військовими потенціалами передових в технологічному сенсі держав та країн «решти світу». Загалом тероризм можна розглядати не як форму виявлення певної ідеології, а як стратегію застосування сили, яка є доступною будь-якому слабкому політичному гравцю. Адже асиметрична конфронтація більше не розглядається як щабель до досягнення бажаної симетрії, перспектива досягнення рівності сил з ворогом взагалі не розглядається. У цьому контексті альянс наполягав, аби його члени збільшили військові видатки. Зміцненню спільної безпеки мало сприяти і заплановане чергове розширення НАТО.

На Празькому самміті НАТО у листопаді 2002 р. було запропоновано вступити до Північноатлантичного альянсу семи новим кандидатам: Естонії, Латвії, Литві, Словаччині, Словенії, Болгарії, Румунії, які в травні 2004 р. мали стати повноправними членами альянсу. Не були готовими до цього Албанія, Македонія, Хорватія. Також було запропоновано до жовтня 2006 р. створити сили швидкого реагування НАТО.

Справжнім випробування солідарності в Альянсі стала іракська криза 2002-2003 рр. США формально не залучили НАТО до війни в Іраку через негативну позицію Франції та Німеччини. Навіть не було погоджено час початку планування оборони Туреччини. Турки також вимагали від американців 24 млрд. дол. за відкриття північного фронту проти Саддама Хусейна. Врешті американські війська в Туреччині так і не були розміщені. Тим часом міністр оборони ФРН П. Штрук наголошував, що у разі загострення становища в Афганістані внаслідок іракської війни сили бундесверу звідти будуть виведені¹⁴. Водночас у випадку введення турецьких військ до Курдистану без погодження з НАТО Німеччина загрожувала вивести свою обслугу літаків АВАКС¹⁵.

Влітку 2003 р. НАТО очолило стабілізаційні сили в Афганістані. Альянс також надавав технічну допомогу польському контингенту в

¹⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2003. 2 Februar.

¹⁵ Süddeutsche Zeitung, 2003. 12 März.

Іраку. Водночас передумовою офіційної участі НАТО в операції по перебудові Іраку Німеччина разом із Францією називала прийняття відповідної резолюції Ради Безпеки ООН¹⁶.

Можна підтримувати Ірак у «демократичному» стані за рахунок титанічних зусиль. Поки не зникне терористична загроза американська місія в Іраку не закінчиться, проте така безтерміновість лякає «стару» Європу.

Однак загалом не можна перебільшувати ступінь протиріч всередині НАТО, адже лишаються об'єктивні передумови для зміцнення його структур. Зазначимо, що більшість дослідників, які займаються вивченням сучасних військово-політичних процесів у світі, погоджуються з думкою щодо принципово нового етапу в історії НАТО. Зокрема, німецька дослідниця Хельга Хафтендорн виділяє три великі етапи в розвитку альянсу: НАТО-1 (1949-1999), НАТО-2 (1999-2002), та НАТО-3 (починаючи з 2003 р.). На думку Вернера Вайденфельда, провідного експерта з питань зовнішньої та оборонної політики Мюнхенського центру політичних досліджень, для виникнення європейської армії може знадобитись до десяти років. Зокрема, це стосується наявних спільних програм розвитку військово-промислового комплексу країн ЄС та НАТО. Наприкінці 1999 р. було створено Європейську аерокосмічну оборонну компанію (ЕАДС). США консолідували власні військово-промислові фірми дещо раніше, що забезпечило їм провідні позиції на ринках озброєнь.

Загалом у цій сфері одночасно спостерігаються декілька тенденцій. З одного боку, зміцнюється трансатлантичне партнерство провідних виробників озброєнь країн НАТО, з іншого, загострюється конкуренція між провідними євро-американськими групами ВПК на ринках високотехнологічних озброєнь. Наприклад, «ЕАДС» та «Нортроп-Грумман» співпрацюють у виробництві гелікоптера «Блек-Хоук». Реалізується проект створення винищувача «Єврофайтер». Протягом 2004-2010 рр. планувалося випустити 3000 «євротанків» «М-113» вартістю 1,2 млрд. євро.

¹⁶ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 2003. 17 Juli.

Натомість проект літака АН-70, запропонований Україною та Росією, так і не став головним транспортним перевізником НАТО. Насамперед ФРН та Франція віддали перевагу спільній європейській розробці «Аеробус». Європейський Союз встановив контроль за експортом зброї європейських виробників. Проте у 2001 р. всі країни ЄС разом експортували зброї на суму, яка майже дорівнювала експорту озброєнь лише однієї Росії, та суттєво поступалась прибуткам американського військово-промислового комплексу. Оголошення глобальної війни проти міжнародного тероризму, яка є необмеженою в часі, рекордні бюджети Пентагону стали для ВПК США манною небесною. Водночас країни ЄС, з огляду на низку внутрішніх соціально-економічних проблем, не готові адекватно фінансувати високотехнологічні військові розробки, що в недалекій перспективі може поставити під загрозу ступінь технологічної сумісності європейської та американської зброї. Розв'язання цієї проблеми також є одним із головних пріоритетів трансформації НАТО.

Загалом метою реформування НАТО є надання необхідної гнучкості структурам альянсу, оптимізація його командних механізмів, удосконалення військового прогнозування, планування миротворчих операцій. Проте існують серйозні спірні моменти. США, зокрема, пропонують приймати рішення більшістю голосів без права вето, що зробить неможливою блокаду дій розширеного НАТО будь-яким його членом.

Отже, у травні 2004 р. на стамбульському самміті НАТО мали бути прийняті стратегічні рішення вже після другої хвилі розширення альянсу, починаючи з 1999 р. Зокрема, це стосується проблеми прийняття Плану дій щодо членства України в НАТО.

Ще 23 травня 2002 р. на засідання Раді національної безпеки та оборони України сталась сенсація, яку майже п'ять років після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Північноатлантичним альянсом (1997 р.) так чи інакше очікували прихильники та противники вступу України до НАТО. Вперше вголос було сказано, що кінцевою метою вітчизняної стратегії розвитку

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

відносин із найпотужнішою військово-політичною організацією сучасного світу є повноправне членство. Тим самим мова байкаря Езопа, якою відносини з НАТО, починаючи з 1992 р. називали інтеграцією до «трансатлантичних структур», була нарешті замінена на мову прагматичної дипломатії, перед якою поставлено чітку мету.

Звичайно, такий рішучий вибір було зроблено під потужним тиском нової міжнародної ситуації, яка об'єктивно визначилась після терактів 11 вересня 2001 р. Розпочавши глобальну антитерористичну операцію, США наголосили, що в цій боротьбі, яка офіційно не обмежується в часі, визначальним є моральний постулат Старого Заповіту, «той, хто не з нами, той проти нас».

Відтоді Росія, на позицію якою щодо НАТО в силу внутрішньополітичних причин постійно озирається Україна, навіть почала випереджати її в налагодженні нових форм відносин із НАТО. Апогеєм цих зусиль стало підписання 28 травня 2002 р. Римської декларації про створення Ради Двадцятьох, в якій Росія та 19 країн-членів НАТО мають можливість на рівних обговорювати найгостріші проблеми міжнародної безпеки - поширення зброї масового знищення, глобальної боротьби проти міжнародного тероризму, проведення миротворчих операцій. Правда при цьому Москва не отримала бажаного для неї права вето на рішення НАТО в інших питаннях функціонування альянсу, включно з визначенням темпу його наближення до кордонів Росії.

В умовах нового розкладу сил на міжнародній арені дипломати почали казати, що це не є експансією НАТО на Схід, а по суті є процесом руху Сходу до Північноатлантичного альянсу. Але з точки зору геостратегії це є не досить точно, адже НАТО фактично вибудовує геополітичне коло союзників навколо своєї зони безпеки в Європі, де по-суті розпочинається передова лінія оборони США. Однак при цьому традиційний Схід – мусульманські країни, за винятком Туреччини, а також мільярдний Китай, звичайно, на зустріч цьому блоку не йдуть. Навпаки, зміцнення союзу Росії із НАТО де-факто означає більш-менш чітке визначення Кремлем напрямів можливих військових загроз, не від Заходу, а з Півдня і Сходу. Тим

самим виникла можливість реалізації стратегії військової реформи в Росії, що врешті має наблизити психологію російської військової еліти до менталітету істеблїшменту НАТО, аби надалі уникати ситуацій косовської кампанії 1999 р., коли обидві сторони знову на короткий час фактично опинились у стані «холодного миру». Першим серйозним випробуванням «нової якості відносин» між Росією і НАТО стала американська операція по ліквідації режиму Саддама Хусейна в Іраці, яку Кремль критикував у загальному тандемі з Німеччиною та Францією.

Росія спокійно з відчуттям доленосної неминучості сприйняла рішення листопадового (2002 р.) пражського самміту НАТО про вступ до Північноатлантичного альянсу сімох країн – Естонії, Латвії, Литви, Болгарії, Румунії, Словаччини, Словенії. За межами блоку поки що лишаються конфліктуючі між собою Албанія та Македонія, які теж офіційно подали заявки на вступ. До них також приєдналась Хорватія.

Отже, по суті НАТО став системою колективної безпеки в Європі, хоча нейтральні країни члени ЄС Ірландія, Швеція, Фінляндія, а також Швейцарія, розвиваючи максимально тісні зв'язки з Альянсом, не поспішають туди вступати, адже це вимагатиме збільшення витрат на оборону за рахунок насамперед соціальних потреб. Найбільш запеклі внутрішньополітичні дебати щодо подачі заявки на вступ до НАТО тривають в Австрії, яка мабуть, найближчим часом все ж стане ще одним офіційним кандидатом.

2 березня 2005 р. в Берліні міністр оборони ФРН П. Штрук та його російський колега С. Іванов обговорили питання розширення співробітництва у військово-морській сфері, запуску супутників зв'язку, модернізації систем С-300¹⁰². Наприкінці травня 2005 р. на полігоні Графенвер у Німеччині відбулись спільні російсько-американські військові навчання¹⁰³.

Росія здійснила анексію Криму та агресію на Донбасі з метою створити додаткові перешкоди на шляху України в НАТО. У Кремлі вважають, що об'єктивно членство в НАТО вимагає відсутності

¹⁰² Красная звезда 4 марта 2005.

¹⁰³ Красная звезда 1 июня 2005.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

територіальних проблем та суперечок із сусідами. Загально-обов'язковими вимогами щодо членства в НАТО, як відомо, є наявність демократичного контролю за діяльністю збройних сил, фінансування оборонних витрат у розмірі не менше 2% валового національного продукту, готовність нести солідарну відповідальність за безпеку союзників. Експерти НАТО неодноразово критикували Україну за низький темп проведення військової реформи. Поки що лише окремі вітчизняні військові підрозділи відповідають стандартам боєготовності, які властиві союзникам по НАТО.

Досвід взаємодії миротворців на Балканах та в Іраку засвідчив важливість налагодження безпосередніх контактів військових еліт, вивчення англійської мови, переведення оборонної доктрини за критеріями ефективності з кількісних на якісні показники.

Водночас перегляду вимагатимуть фактично всі аспекти системного забезпечення національної безпеки – від контролю за торгівлею зброєю до цивільної оборони, адже ще У. Черчилль зазначав, що генерали завжди готуються до минулої війни. Тепер слід розробляти стратегію випереджаючого реагування на загрози національній безпеці. Курс на вступ до НАТО вимагає зміни Основ зовнішньої політики 1993 р. та Військової доктрини України. Це відбулося на конституційному рівні тільки у 2019 році.

Таким чином, реалізація мети вступу до НАТО вимагає чіткої державної програми, яка має координувати систематичні зусилля, спрямовані на наближення України до стандартів НАТО за всіма параметрами.

Водночас на думку більшої частини політичної еліти Німеччини Україна за всіма параметрами є відмінною від, скажімо, країн Прибалтики, які завдяки національному менталітету послідовно та неухильно йшли до своєї мети – членства в НАТО. Вітчизняна політична еліта поки що не проявила свою готовність докладати систематичні зусилля заради консолідації нації у процесі розв'язання певної стратегічної проблеми. Вона ще навіть не розпочала систематичну пропагандистську роботу по переконанню громадян України в перевагах членства в НАТО, адже у разі початку

реальних реформ, сплачувати за них доведеться всім, тому вже зараз треба прагматично вираховувати, скільки коштуватиме країні форсоване членство в НАТО.

У листопаді 2005 р. міністри оборони країн Європейського Союзу уклали кодекс правил торгівлі зброєю, який має відкрити внутрішньо європейський ринок озброєнь. Визначатиметься порядок проведення тендерів на постачання різних видів озброєнь для національних міністерств оборони. НАТО скоро доведеться захищати західний світ, який у переважній більшості, зважаючи на демографічні чинники, стане місцем перебування пенсіонерів.

2.2. Брексит і Спільна зовнішня політика ЄС

Процес Брексит спричинив поглиблення партійно-політичної кризи у Великій Британії, активна фаза якої фактично розпочалася у 2010 році після повернення до влади Консервативної партії на чолі з Девідом Кемероном. Попередній кількарічний занепад правлячої Лейбористської партії і постіракський синдром політичної еліти, глибинні зміни в політичній системі країни, що були запущені реформами лейбористських урядів Т. Блера, загальноєвропейські тенденції суспільно-політичного життя, глобальна фінансова криза, наростання євроскептицизму і націоналізму в Європі після провалу Конституційного договору ЄС разом з традиціоналізмом британського суспільства визначили перебіг політичних процесів і міжнародну лінію держави. Тому прихід до влади консерваторів, на фоні посилення крайньої правої антиєвропейської партії URIP (Партія незалежності Сполученого Королівства) на чолі з її одіозним лідером Н. Фараджем, не стала несподіванкою. Прем'єр-міністр і очолювана ним партія до сорокаріччя членства держави в Європейському Співтоварстві проголосили агресивний курс на ревізіонізм його нормативної бази під уже традиційним для британських урядів гаслом «повернемо наш суверенітет», погрожуючи одностороннім виходом з об'єднання. Радикалізація антиєвропейської політики уряду Д. Кемерона стала відображенням посилення історичної

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

внутрішньопартійної боротьби різних угруповань в стані консерваторів щодо участі в євроінтеграції. Унаслідок політичної авантюри прем'єр-міністра з референдумом, який зайшов надто далеко у прагненні виконати передвиборчі обіцянки і попередити втрату консерваторам підтримки виборців на користь радикальної UKIP, суспільство і політикум розкололися на категоричних прихильників і противників участі держави до євроінтеграції. Яскравим символом розколу в рядах правлячої партії та усвідомлення помилковості дій її керівництва стала заява колишнього голови Палати громад Дж. Беркова від 6 листопада 2019 року про те, що «Брексіт є найбільшою зовнішньополітичною помилкою в післявоєнній історії»¹⁰⁴. Референдум став наслідком неспроможності політичних еліт Великої Британії сформувавши позитивну концептуальну програму членства держави в Європейському Співтоваристві.

Можливий розпад унітарної держави внаслідок відмінних суспільних і політичних позицій її територіальних суб'єктів щодо євроінтеграції.

Згаданий суспільно-політичний розкол в країні отримав виражений характер в регіонах. Вихід з ЄС не підтримали в Шотландії і Північній Ірландії. Найбільше прихильників Брексіт отримав в Англії та Уельсі. Та якщо невелику дотаційну Північну Ірландію офіційному Лондону поки що простіше контролювати, то ситуація з Шотландією неоднозначна. Проведений в цьому регіоні королівства 18 вересня 2014 року референдум про незалежність завдяки невеликій перевазі юніоністів зберіг єдність держави, але залишив вирішення шотландської проблеми на перспективу. Місцевий уряд підтримував проєвропейський курс і послідовно виступав проти Брексіт, пригрозивши новим референдумом про незалежність. Наприкінці 2019 року Б. Джонсону вдалося присікти

¹⁰⁴ Brexit – найбільша зовнішньополітична помилка в післявоєнній історії, – експікер парламенту

Британії Берков. *Цензор. Нет.* 07.11.19. URL:

https://m.censor.net.ua/ua/news/3158282/brexit_nayibilsha_zovnishnopolitychna_pomylka_v_pislyavoyenni_i_storiyi_eksspiker_parlamentu_brytaniyi?fbclid=IwAR02Hlp_RQh0rlGsDX26D8sohyV75Lx16alzicqb0UKiuSd3ADHln7XEzXw (дата звернення: 05.05.2020).

такі наміри лідерів Шотландії¹⁰⁵. Однак питання її статусу все ще залишається на порядку денному британського політикуму.

Північна Ірландія також перебуває в центрі уваги в територіальному аспекті Брексит. Йдеться наразі не про незалежність (хоча думки про об'єднання обох Ірландій обговорюються), а про умови перетину кордону з Ірландською Республікою, яка є членом ЄС. Режим ірландсько-британського кордону став одним з центральних предметів суперечок у процесі укладення договору про вихід Великої Британії з ЄС. Проблема полягає в тому, що Велика Британія виходить з єдиного митного простору. Найбільше неврегульованих питань саме в юридичній площині, адже в Лондоні не налаштовані чинити фізичні перепони на кордоні¹⁰⁶. Сторонам важливо зберегти чинність Угоди Страсної п'ятниці 1998 року, яка гарантує мир у Північній Ірландії (Ольстері). Уряд Б. Джонсона на догоду швидшому Брексит наприкінці 2019 року погодився на збереження особливого статусу Північної Ірландії, який тимчасово зберігає попередні економічні стосунки з ЄС. Остаточне врегулювання питання можливе після завершення перехідного періоду, пов'язаного з укладенням торговельно-економічної угоди Великої Британії з ЄС, що очікується до кінця 2020 року. При цьому стабільність в Північній Ірландії можлива доти, доки провідна Демократична юніоністська партія, представлена в Палаті громад, перебуває в правлячій коаліції з консерваторами.

Спостерігаємо постання нової реальності міжнародного становища Великої Британії, імідж якої уже істотно постраждав від результатів Брексит. Тривалий курс консерваторів на ревізіонізм умов членства Великої Британії в ЄС, застосована тактика шантажу у відносинах з Брюсселем поставили країну на шлях конфлікту з європейськими партнерами, міжнародного ізоляціонізму, наслідком чого стала значна втрата довіри до держави та її керівництва. Лідери провідних держав ЄС і керівництво євроінституцій відкинули

¹⁰⁵ Джонсон відмовив Шотландії у референдумі про незалежність. *Європейська правда*. 14 січня 2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/01/14/7105104/> (дата звернення: 15.05.2020).

¹⁰⁶ Рудько С. О. Питання ірландського кордону на першому етапі Brexit. *Політичне життя*. 2018. №2. С. 140.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСКУ БЕЗПЕКУ

можливість перегляду умов членства на угоду однієї країни як потенційного чинника розколу об'єднання. Відстороненість британського уряду від врегулювання головних європейських проблем, зокрема, обмеження міграції робітної сили, запроваджене з 1 січня 2014 року, відвернуло від Великої Британії навіть її традиційних прихильників – країни Центрально-Східної Європи. У червні 2014 року Велика Британія серед держав ЄС вчергове опинилася в ізоляції під час визначення голови Єврокомісії, виступивши проти франко-німецької кандидатури Ж.-К. Юнкера. Підтвердилося давнє твердження З. Бжезінського про те, що «Лондон значною мірою сам виключив себе з європейської гри», де основними діючими силами є Берлін і Париж¹⁰⁷. Очікувано інертно-негативною стала реакція уряду Великої Британії на заклики Верховного представника Європейського Союзу з питань зовнішньої політики і політики безпеки Ф. Могеріні у 2018 році до посилення європейської безпеки і кооперації у сфері Спільної політики безпеки та оборони (СПБО). Практика діяльності вищих органів управління ЄС у 2016-2019 роках свідчила, що держави набували досвіду обговорення і прийняття рішень без участі британської сторони.

Послаблення позицій і непрогнозованість подальших відносин Великої Британії в ЄС призвели до зниження її привабливості і надійності як союзника серед американського політикуму, особливо в контексті послаблення ролі королівства як «дипломатичного моста» між США і Європою¹⁰⁸. При цьому антиєвропейська риторика і підтримка Брекситу Д. Трампом не надають гарантії подальшого зниження актуальності «особливих відносин» між давніми союзниками в нових геополітичних умовах. Яскравим підтвердженням неухильної прагматизації відносин між союзниками став відвертий тиск особисто президента США на Б. Джонсона з метою недопустити китайську компанію Huawei до побудов у

¹⁰⁷ Бжезінский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 2009. с.62.

¹⁰⁸ Chalmers M. UK Foreign and Security Policy after Brexit. *RUSI. Briefing Paper*, January 2017. с.2.

Великій Британії станцій мережі 5G¹⁰⁹. У зв'язку з Брексіт американсько-британські «особливі відносини» втрачають історичне значення. Скорочення американської присутності в Європі і непевність перспектив НАТО, за умови неможливості Великої Британії перебрати на себе роль одного з лідерів європейської інтеграції і гаранта регіональної безпеки, може призвести американсько-британські відносини до рівня простих партнерських, що зрештою змусить британське керівництво повернутися до пошуків шляхів зближення з європейськими партнерами.

Вихід з ЄС не гарантує британському бізнесу привілейованого становища у відносинах з американськими партнерами. Британській стороні, яка прагне підписати нову торговельну угоду з американцями по завершенні Брексіт, доведеться вибирати між збереженням вірності стандартам економічної політики ЄС і США, які за багатьма позиціями істотно різняться.

Всупереч сподіванням британського керівництва, вихід з ЄС, процес якого офіційно стартував 29 березня 2017 року, не призвів до розширення можливостей і впливу королівства на міжнародній арені. Уряд країни позбавив себе одного з головних міжнародних політичних майданчиків для висловлення позиції з актуальних регіональних і глобальних проблем. Брексіт негативно впливає на плани британських еліт забезпечити лідерство країни в європейській системі безпеки при подальшому формуванні «європейської опори» НАТО у формі Спільної оборонної політики ЄС, навіть за умови збереження провідних позицій держави в Альянсі. В умовах сучасних трансформацій системи міжнародних відносин Велика Британія за межами об'єднаної Європи стане більш вразливою до зовнішніх викликів. Це загрожує підвести підсумок під історичними амбіціями відновлення світової держави, остаточно звівши її до рангу острівної держави регіонального рівня.

¹⁰⁹ Ross T. Trump Attacked Boris Johnson Over Huawei in Heated Phone Call. Bloomberg. 7 февраля 2020 г. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-02-07/trump-attacked-u-k-s-johnson-over-huawei-in-heated-phone-call> (дата звернення: 25.06.2020).

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

Посилення відтоку капіталу до країн континентальної Європи, поглиблення фінансово-економічної кризи. Одразу після референдуму 23 червня 2016 р. експерти висловлювали думки про те, що внаслідок Брексіт Великій Британії загрожує безробіття, втрата торгових відносин, обмеження в пересуванні громадян за кордон і конкуренція з ЄС¹¹⁰. Такі оцінки були небезпідставні. У період активної фази Брексіт у 2017-2019 роках спостерігалось виведення капіталів ряду провідних міжнародних компаній з британського ринку на континент¹¹¹. Мова йде про компанії, пов'язані з інформаційними технологіями, фінансовими послугами, рекламою і навіть ЗМІ, які хочуть зберегти мовлення в ЄС. Лондон може втратити статус головного фінансового центру Європи. Саме ЄС є другим після США найбільшим інвестором в економіку Великої Британії. На нього припадає 50% британського експорту, що забезпечує близько 3,5 млн. робочих місць¹¹². Рівень торговельних відносин між Великою Британією та ЄС буде залежати від якості двосторонньої угоди, покликаної надати умови вільної торгівлі для британських підприємств на європейському ринку.

До цього додаються наслідки коронавірусної інфекції. COVID-19 потужно вдарив не лише по британському суспільству (перше місце в Європі за рівнем смертності від хвороби), але й по ослабленій економіці. На думку багатьох економістів, для ряду галузей британської економіки (туризм, пасажирська авіація, морські вантажоперевезення та ін.) вихід з кризи без європейського ринку розтягнеться на багато років¹¹³.

Брексіт спричинив неочікувані соціальні проблеми, наприклад, відмову громадян від британського паспорта та еміграцію закордон. Згідно даних «Європейської правди» з посиланням на бельгійське

¹¹⁰ Піти по-англійськи: 7 найвідчутніших наслідків виходу з ЄС власне для Британії. Новое время. 24 червня 2016. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/pidstupnij-albion-7-najbilsh-vidchutnih-naslidkiv-dlja-britaniji-pislja-vihodu-z-jes-156274.html> (дата звернення: 12.05.2020).

¹¹¹ Brexit: 3,5 тис. британців отримали паспорти Бельгії після референдуму 2016 року. Європейська правда. 14 серпня 2019. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/08/14/7099645/> (дата звернення: 11.05.2020).

¹¹² Дилеммы Британии: поиск путей развития / под ред. Ал.А. Громыко, Е.В. Ананьевой. М., 2014. С. 317.

¹¹³ Константинов В. Чому Лондон і Брюссель сперечаються про торгову угоду. ZN,UA. 26 червня 2020. URL: <https://zn.ua/ukr/international/zhittja-pislja-breksita.html> (дата звернення: 30.06.2020).

інформаційне агентство RTBF, лише у період з червня 2016 до кінця травня 2019 року 3,5 тис. британців отримали бельгійське громадянство¹¹⁴. Серед них чимало чиновників, які працюють в євроінституціях, і журналісти в Брюсселі.

Проблеми, породжені Брексіт, об'єктивно мають яскраво виражений *регіональний вимір*, чинять пряму проекцію на процеси європейської інтеграції.

Насамперед іде мова про поширення євроскептицизму як теоретико-політичної системи поглядів на євроінтеграцію і політичної практики в сучасній Європі, падіння суспільної довіри до ідеї євроінтеграції і наднаціональних інституцій.

Брексіт став продовженням і наслідком міжнародного популістичного євроскептичного суспільно-політичного руху, який сягає своїм корінням у середину ХХ ст. Цей рух набув особливої ваги після провалу прийняття Конституційного договору ЄС у 2004 році та світової економічної рецесії 2008-2009 років. Вихід Великої Британії з ЄС став найбільш яскравою і переконливою перемогою євроскептиків не лише в самій країні, але й далеко за її межами. Євроскептицизм як загальноєвропейське явище поступово переріс в ідейно-політичний рух, політичну течію, яка має надпартійний вимір. У випадку Брексіт перемогу отримав крайній євроскептицизм, який заперечує участь держави в євроінтеграції і ставить під сумнів доцільність останньої.

Наслідок посилення євроскептицизму – поширення дезінтеграційних (націоналістичних) настроїв та устремлінь в середовищі суспільств і політичних еліт держав-членів ЄС (прецедент виходу з об'єднання як «запасний варіант» для кожно незгідного з політикою об'єднання), а також, що ще більш небезпечно, – регіонального сепаратизму (наприклад, Каталонія), наснаженого успіхами суб'єктів Сполученого Королівства у боротьбі за автономізацію і можливість проголошення незалежності (у випадку Шотландії). Після Великої Британії «лідерами» євроскептицизму в

¹¹⁴ Кругленко А. У Нідерланди переїхали вже 100 британських компаній. На черзі – ще 325. ZN,UA. 28 серпня 2019. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/britanski-kompaniyi-zalishayut-krayinu-cherez-neviznachenist-z-brexit-321820_.html (дата звернення: 12.04.2020).

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

сучасній Європі небезпідставно вважаються такі держави ЄС як Італія, Польща, Угорщина і навіть Фінляндія, що впливає з відповідної налаштованості їх керівних політичних сил та урядів. Популярні антиєвропейські ультраправі сили у Франції, Австрії, Нідерландах і ряді інших держав, які посідають чільні позиції в Європарламенті і готові за першої нагоди, отримавши владу в своїй країні, стати на шлях перегляду членства в ЄС. Наростання популізму і націоналізму в країнах Європи стало об'єктивним відображенням антиглобалістських протестних настроїв і заперечення активної участі у міжнародних справах, породжених сумнівами в усталених поглядах на міжнародні відносини – від політики відкритості в торгівлі та імміграції до готовності виконувати союзницькі зобов'язання.

Брексіт має наслідками репутаційно-іміджеві втрати ЄС у міжнародній політиці, зниження привабливості інтеграції як універсального і найбільш дієвого механізму поширення демократії, процвітання, добробуту, стабільності в регіоні і світі.

Європейські інтеграційні процеси ще жодного разу в своїй історії не зазнавали такого фундаментального удару, як вихід держави-члена зі складу Співтовариства. Цей факт загалом створює не лише втрати рівня підтримки подальшої інтеграції в самому ЄС, але веде до послаблення його позицій на зовнішньому рівні. До того ж, як зазначає Р. Хаас, Брексіт може обернутися частковим розпадом ЄС¹¹⁵. Він поглибив концептуальну невизначеність подальшого розвитку об'єднання, яке відійшло від ідеї створення супердержави. Водночас Брексіт став платою за збереження цілісності інституційної системи ЄС, змін якої домагалася британська сторона.

Послаблення ресурсів ЄС по лінії Спільної зовнішньої та оборонної політики (СЗОП). Велика Британія відіграла амбівалентну роль у її становленні. Визнана висока компетенція британських фахівців (дипломатів, військових спеціалістів тощо). Верховним представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки у 2009-2014 роках була баронеса К. Ештон, а одним з головних творців Європейської служби зовнішніх дій – британський дипломат та

¹¹⁵ Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу. К., 2019. с.64.

аналітик-міжнародник Р. Купер. Країна стала одним з найбільших інвесторів в систему СЗОП ЄС. Згідно даних Європейського оборонного агентства, до 2011 року Велика Британія посідала перше місце за загальними витратами на оборону, обсягами закупівель військового обладнання, витратами на технічне обслуговування операцій ЄС, спільними закупівлями військової техніки, друге місце (після Франції) за витратами та інвестиціями в науково-дослідні і конструкторські роботи, другу/третю позицію за витратами на військову інфраструктуру¹¹⁶. Без участі британських спеціалістів не обходиться практично жодна гуманітарна місія чи миротворча операція Союзу¹¹⁷. Однак спостерігався функціональний парадокс. Велика Британія залишалася активним учасником процесу формування спільної позиції ЄС на міжнародній арені, але однією із сфер скорочення витрат об'єднання пропонувала саме СЗОП, насамперед Спільної політики безпеки та оборони (СПБО). Особливо наочно це спостерігалось з 2010 року від початку правління консерваторів. Зокрема, британський уряд поставив питання про скорочення фінансування Європейської служби зовнішніх дій, Європейського оборонного агентства і Військового штабу ЄС. У відповідь на розроблені Єврокомісією пропозиції щодо розвитку СПБО, затверджені на саміті Європейської Ради 20 грудня 2013 року, Д. Кемерон заявив, що Лондон, заблокує будь-які ініціативи щодо створення європейської армії і військових ресурсів ЄС, назвавши їх «фантазіями»¹¹⁸.

Керівництво Великої Британії різних періодів завдяки своїй політиці прямолінійного атлантизму, нехтування інтересів і можливостей в Європі на пряму причетне до стратегічної і військово-технічної слабкості ЄС як суб'єкта системи європейської і світової безпеки, в оперативному плані залежного від НАТО і США. Лондон

¹¹⁶ Pires M.L. Defence Data: EDA participating Member States in 2010. Brussels, 07/03/2012. pp. 10, 12, 19-20, 26.

¹¹⁷ Brexit: Common Security and Defence Policy missions and operations. House of Lords. European Union Committee. 16th Report of Session 2017–19. London, 2018. с.34.

¹¹⁸ European Council December 2013: David Cameron's press conference. Brussels, 20 December 2013. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/european-council-december-2013-david-camerons-press-conference> (дата звернення: 12.04.2020).

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

надав перевагу участі у формуванні нових Сил реагування НАТО, відкинувши розвиток військових ресурсів ЄС як другорядний. Велика Британія, з огляду на традиційні глобальні устремління та атлантичні зобов'язання, євроскептицизм, відмовившись від членства в ЄС, втратила можливість стати його лідером насамперед у сфері зовнішньої політики і безпеки¹¹⁹.

Хоча в умовах російської агресивної зовнішньої політики увага європейців зміщена з проблем розвитку військово-політичних можливостей ЄС до традиційних атлантичних структур безпеки, гіпотетично не виключене зміцнення військових структур ЄС та їх активізації на міжнародній арені по завершенні процесу Брексіт. Лідери Франції і Німеччини заявили про бажання поглиблювати інтеграцію у цій сфері, зокрема, шляхом створення Європейської армії¹²⁰. Для цього сторони навіть погодили можливість реалізації постійної структурної співпраці, що означає перспективу розвитку СПБО вузьким колом держав-членів за мінімуму впливу інституцій ЄС. Однак реальних кроків у цьому напрямі зроблено небагато. Вихід з об'єднання Великої Британії є непростим випробуванням для ЄС, що ускладнить завдання учасників інтеграції у сфері безпеки та оборони, послабить і до того непрості та не надто продуктивні стосунки ЄС з НАТО. Франко-німецькі ініціативи не мають достатнього ресурсного забезпечення без британських військових можливостей і тим більше підтримки США. Як зазначає С. Біскоп, проблема європейської оборони полягає в тому, що вона не може функціонувати з Сполученим Королівством, але не зможе повноцінно функціонувати і без нього¹²¹. В ЄС в середньостроковій перспективі немає шансів подолати допоміжну роль у відносинах з НАТО. Більшість учасників інтеграції цього і не прагнуть, адже безпекова незалежність надто дорога і відповідальна справа.

¹¹⁹ Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.). Тернопіль, 2017. с.526.

¹²⁰ European defense coalition launched in Paris. *Reuters*, 7 November 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-europe-Defense/european-defense-coalition-launched-in-paris-idUSKCN1NC291?il=0> (дата звернення: 15.05.2020).

¹²¹ Biscop S. The UK and European defence: leading or leaving. *International Affairs*. 2012. No 88:6. c.1287.

Навіть після виходу Великої Британії з ЄС між сторонами необхідне збереження співпраці на рівні дипломатії, узгодження позицій щодо ключових проблем міжнародної політики, військово-технічного співробітництва, проведення спільних гуманітарних і військово-поліцейських миротворчих операцій та місій, насамперед в контексті боротьби з тероризмом і контролю міграційних потоків з третіх країн, в яких підтримка Великої Британії відповідними ресурсами буде для ЄС дуже важливою. Однак при декларованому Лондоном прагненні до побудови «глобальної Британії» за межами ЄС конкретики щодо стратегії їх подальшої співпраці наразі небагато.

Зрешто загальне послаблення ЄС від виходу Британії зумовлює призупинення процесу його розширення на невизначену перспективу, що уже проявилось на прикладі Північної Македонії і Західних Балкан.

Так звана «втома» від розширення ЄС, що опанувала настрої громадськості і значної частини політичних еліт об'єднання, має об'єктивний характер, породжений застоєм і невизначеністю формату його подальшого розвитку. Брексит утвердив такі настрої, адже Велика Британія традиційно виступала одним з головних прихильників розширення ЄС, в тому числі за рахунок держав ЦСЄ. Виразником сучасних трансформацій позиції ЄС щодо політики розширення стало оприлюднене 5 лютого 2020 року рішення Єврокомісії, прийняте за пропозицією керівництва Франції, щодо ускладнення механізму формування критеріїв членства для країн-кандидатів. Так звані «копенгагенські критерії» 1993 року фактично замінили схемою, яка надає більше можливостей державам-членам ЄС контролювати прогрес кандидатів на членство через механізм перманентного перегляду та оцінки виконання визначених критеріїв. Під цю схему першими потраплять Албанія і Македонія, а наступними – Молдова, Грузія та Україна¹²². З її суті зрозуміло, що питання вступу до ЄС стане ще більш політизованим, адже держави-

¹²² Юзвяк Р. Нова модель розширення ЄС: гальмується саме розширення. Радіо «Свобода». 06 лютого 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/jees-halmuje-svoje-rozshyrennia/30420694.html> (дата звернення: 10.06.2020).

ВПЛИВ БРЕКСИТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

члени матимуть додаткову змогу схвалювати чи заперечувати членство кандидатів відповідно до своїх геополітичних та інших інтересів. За таких умов, наприклад, сучасна політична позиція Угорщини, Франції, Італії чи навіть Німеччини щодо членства України в ЄС робить шанси на його отримання близькими до нуля.

Перегрупування сил в ЄС на рівні провідних держав-членів (руйнація т. зв. «великої трійки» Франція-Велика Британія-ФРН і системи балансу впливів на користь франко-німецького ядра євроінтеграції, в якому також проявляються ознаки боротьби за лідерство).

Упродовж усієї історії європейської інтеграції другої половини ХХ – початку ХХ століття кожна з трьох провідних держав Західної Європи своїм унікальним шляхом намагалася реалізувати лідерські амбіції в регіональній політиці, компенсувавши втрату глобального статусу. У процесі формування і розвитку ЄС знайшли максимальний вияв концептуальні підходи Великої Британії, Франції і Німеччини, які представляють відмінні концепції зовнішньої політики – атлантичну, європоцентричну та євроатлантичну (проміжну) відповідно¹²³. Тому між державами «великої трійки» періодично проявлялася відмінність позицій щодо актуальних питань зовнішньої політики, не кажучи про бачення загальної структури і мети інтеграційних процесів. Франція і Німеччина переважно виступали в ролі апологетів та ініціаторів реформ, а Велика Британія – антагоніста поглиблення інтеграції¹²⁴. Для усіх трьох держав було притаманне прагнення утворити мережу двостороннього співробітництва з європейськими партнерами на такому рівні, який би дозволяв здійснювати політичний вплив за межами інституцій ЄС. Однак відмінності у поглядах на євроінтеграцію політичних еліт не дали їм можливості сформувати дієве «ядро». Між ними продовжувалася історична конкуренція за сфери впливу в Європі. Німеччина активно намагалася розширити традиційний вплив на регіон ЦСЄ,

¹²³ Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.). Тернопіль, 2017. с.564.

¹²⁴ Шаповалова О.І. Європейська політика Франції за президентства Жака Ширака: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. К., 2009. с.11.

пострадянський простір, а Франція історичною зоною свого стратегічного впливу вважала Середземномор'я. Керівництво Великої Британії втратило значну частку свого впливу в країнах ЦСЄ. Її керівництво, віддавши ініціативу у формуванні механізмів євроінтеграції франко-німецькому тандему, обрало стратегію стримування, сподіваючись на «особливі відносини» з США і залишки постімперського впливу за межами Європи.

Внаслідок виходу Великої Британії з ЄС політична система і система безпеки об'єднаної Європи зазнає відчутного розбалансування. Це призведе до відродження протистояння Німеччини і Франції за вплив в ЄС, місце основного союзника США в Європі. Зможуть розвинуться нові субрегіональні коаліції держав (наприклад, під проводом Польщі), які намагатимуться балансувати між двома «великими державами» і перебуватимуть під американським впливом. Зміна балансу сил в ЄС внаслідок Брексіт по-новому ставить питання про роль Іспанії, держав «Вишеградської четвірки» і нейтральних держав-членів.

Вказані виклики від Брексіт на національному і регіональному рівнях корелюються з викликами *глобального рівня* міжнародної взаємодії.

Насамперед ідеться про послаблення позицій ЄС в системі світової політики, економіки, безпеки і міжнародних відносин загалом.

Брексіт підкреслив і загострив давню проблему перспектив формування Європейського Союзу як світового центру сили, яким він так і не став. Незважаючи на значні торговельно-економічні та фінансові можливості, потужні гуманітарні ресурси, які здобуло це унікальне інтеграційне об'єднання, його слабкість у військово-політичній сфері не дає можливості конкурувати з такими провідними центрами світового впливу, як США, Китай і навіть Росія, які диктують сучасні тренди світової політики. ЄС при своїх фінансово-структурних можливостях навіть не здатний самотужки гарантувати безпеку своїм державам-членам, регіону і стратегічно-важливій найближчій периферії, що переконливо доводять численні теракти в

ряді держав Західної Європи, справи Литвинена і Скрипалів у тій же Великій Британії та інші акти системної російської гібридної війни в Європі, тощо. Світ знову впевнено заглиблюється в систему всеохоплюючого протистояння, своєрідної «холодної війни», цього разу між США і Китаєм, в якій роль Європи буде не така однозначна і вирішальна, як у другій половині XX століття. Зрештою у світовій політиці спостерігаємо занепад дотримання ліберальних цінностей, які історично лежать в основі європейської інтеграції. Провідні держави повернулися до першості принципу «Realpolitik», в реалізації якого вирішальними є не безконечно-виснажливі переговори в стилі брюссельської демократії, а здатність до рішучих дій. До останніх ЄС об'єктивно не здатний в силу своєї громіздкої організації та державно-політичної гетерогенності, що неодноразово демонструвала історія його функціонування і продовжує доводити сучасність. Як зазначив український дипломат Д. Кулеба, «нинішній Євросоюз вичерпав себе. Він втратив пасіонарність у світі, де вона знову в моді»¹²⁵.

Велика Британія відіграла неоднозначну роль в історії європейської інтеграції і формування засад Європейського Союзу, загалом стримуючи і послаблюючи його поступальний розвиток. Однак, зважаючи на реалії, навіть після повного завершення Брексіт, перспективи ЄС щодо посилення внутрішньої гомогенності і трансформації в силового компонента системи міжнародних відносин в сучасному форматі інтеграції є нереалістичними.

Відбувається початок перегляду відносин між ЄС і США в напрямку їх більшої прагматизації, ініціатором якого став президент Д. Трамп. Він підтримав Брексіт та є відкритим опонентом принципів функціонування ЄС.

В умовах кінця другої – початку першої декади XXI століття Європі уже не варто покладатися на всеохоплюючу підтримку США у процесі творення інтеграційного об'єднання, як це було у XX столітті. Не лише геостратегічні інтереси але й реальна зовнішня політика США за президента Д. Трампа свідчили про зниження ролі Європи в

¹²⁵ Нова Європа: упорядниця Катерина Зарембо. Львів, 2018. С. 33.

системі міжнародних пріоритетів Вашингтона. При цьому ЄС вчергове проявив недалекоглядність і відсутність політичної єдності в реагуванні на виклики американського політикуму. Зокрема, показовою стала реакція на обрання Д. Трампа президентом США під час екстренного засідання міністрів закордонних справ держав ЄС 14 листопада 2016 року, коли чиновники в Брюсселі так і не змогли зібратися з метою вироблення спільної позиції через демарш Великої Британії і Франції¹²⁶. Дивує насамперед не факт неявки на саміт високих представників цих держав, а відсутність стратегії дій об'єднання на випадок непередбачуваної політичної ситуації міжнародного значення, що могла викликати дипломатичний скандал.

Прагматизація відносин між ЄС і США принесла не лише негативні наслідки (ряд односторонніх міжнародних дій адміністрації у Вашингтоні, зокрема, відмова від укладення Трансатлантичної торговельної угоди і посилення економічної конкуренції між обома сторонами), але й потенційно позитивні. Своїми провокативними заявами Д. Трамп постійно підштовхував європейців до збільшення їх відповідальності за безпеку Європи, тобто збільшення фінансування на оборону державами НАТО і водночас ЄС. Брексит може або поглибити асиметричний характер відносин об'єднання з США у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони, або надати нового імпульсу співпраці держав ЄС. У цьому виборі криється одна з головних проблем завершення процесу формування сучасної системи європейської безпеки, який триває від кінця періоду біполярного протистояння. Реалізація одного з сценаріїв залежатиме від бажання і спроможності самих європейців розвивати кооперацію у цій сфері. При цьому позиція Великої Британії уже не буде вирішальною. Американсько-британські «особливі відносини» за умови їх збереження матимуть визначальний вплив на міжнародні позиції країни лише у випадку реалізації першого сценарію. За ним Брексит може розглядатися як складова процесу збереження ключової ролі

¹²⁶ Британія і Франція зірвали зустріч Євросоюзу щодо обрання Трампа – *Financial Times. Новое время*. 2016. 14 ноября. URL: <http://nv.ua/ukr/world/countries/britanija-i-frantsija-zirvali-zustrich-jevrosojuzu-shchodo-obrannja-trampa-financial-times-271596.html> (дата звернення: 16.05.2020).

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

НАТО в забезпеченні європейської безпеки, особливо у випадку загострення проблем єдності і солідарності держав ЄС внаслідок ризиків приходу до влади євроскептиків та посилення зовнішніх дезінтеграційних факторів, наприклад, російського впливу.

Брексіт у значній мірі став можливим завдяки розвитку інформаційного суспільства з усіма його сильними і слабкими сторонами, зокрема, можливістю фактично безконтрольно і безвідповідально поширювати будь яку негативну (в т.ч. неправдиву) інформацію через соціальні мережі і традиційні ЗМІ.

З огляду на великий вплив США на громадськість і політику Великої Британії, а також результати стрімкого розсекречення матеріалів про вплив російського прокремлівського бізнесу на правлячі еліти та інформаційне поле королівства, що відбулося напередодні позачергових виборів до Британського парламенту наприкінці 2019 року, можемо припустити, що Brexit став прикладом однієї з найбільш успішних в історії гібридних воєн міжнародної спецоперації глобальних конкурентів європейської інтеграції.

Багаторічні повідомлення британської преси про факти фінансування виборчої кампанії Консервативної партії Великої Британії фірмами з російським капіталом і зв'язками з Кремлем отримали суттєве доповнення у листопаді 2019 року. Цього разу звинувачення у прямих контактах з представниками російського бізнесу стосувалися прем'єр-міністра Б. Джонсона¹²⁷. Під тиском громадськості щодо оприлюднення звіту парламентського Комітету з розвідки і безпеки офіційний Лондон визнав наявність фінансового втручання влади Росії у референдум 2016 року. Іншим потужним каналом впливу Росії на британську громадськість стали ЗМІ, окремими з яких володіють представники російського бізнесу. Наприклад, медіамагнат і колишній агент КДБ Є. Лебедев володіє

¹²⁷ У Великій Британії назвали імена російських спонсорів партії Джонсона. *Факти*. 11 листопада 2019. URL: <https://fakty.com.ua/ua/videos/u-velykij-brytaniyi-nazvaly-imena-rosijskyh-sponsoriv-partiyi-zhonsona/?fbclid=IwAR1Z6G5REYDw4tuDFJqEHKdj8XuVjxF75DqcCH3CJ2panyQcPKi4Rr2yRnk> (дата звернення: 12.05.2020).

однією з провідних британських газет «Independent»¹²⁸. Цілеспрямовану агітацію британців за вихід з ЄС проводило російське державне інформаційне агентство «Sputnik»¹²⁹. Сліди російського впливу виявлені в діяльності британської компанії «Cambridge Analytica», яка за допомогою соціальної мережі «Facebook» свідомо застосовувала маніпулятивні технології для вивчення думок британців та агітації за вихід держави з ЄС, за що є об'єктом кримінальних проваджень.

Оприлюднені дані підтверджують можливість істотного впливу прокремлівських сил на внутрішню і зовнішню політику британських урядів.

Незважаючи на відкриту загрозу і прояви гібридної війни чинного керівництва Росії проти ЄС та окремих європейських держав відбувається зближення позицій ЄС і Росії, активізація контактів сторін, головними провідниками яких сьогодні виступають Італія, Франція, Угорщина.

Керівництво цих держав проводить лояльну політику щодо дій Росії. Вона проявляється, зокрема, у підігруванні Кремлю в стратегічно важливому для нього питанні гальмування розширення ЄС, насамперед за рахунок інтересів держав пострадянського простору. Завершення будівництва газопроводу Nord Stream-2 (Північний потік-2), пролобійоване Німеччиною, трансформації зовнішньої політики Франції на проросійський лад, системна робота прокремлівських сил і частини європейського бізнессередовища щодо відміни антиросійських санкцій, подальше толерування різнопланового впливу російського капіталу і розвідки на суспільно-політичне, економічне та гуманітарне життя західних країн свідчать про недостатнє усвідомлення їх елітами загроз, які несе путінський режим, а також прагнення «закрити очі» на дії Росії щодо України, дотримуючись принципу «business as usually». Яскравим свідченням такого стилю західних еліт стала робота т. зв. «Нормандської

¹²⁸ Джонсон зустрічався з экс-агентом КДБ після отруєння Скрипалів, – ЗМІ. *Еспресо*. 18 листопада 2019. URL: https://espresso.tv/news/2019/11/18/dzhonson_zustrichavsya_z_eks_agentom_kdb_pislya_otruyennya_skrypaliv_zmi (дата звернення: 15.05.2020).

¹²⁹ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. К., 2017. с.119.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

четвірки», покликаної врегулювати конфлікт на Донбасі, що є відвертою російською агресією. Упродовж останнього року, особливо після президентських виборів в Україні 2019, за змістом характер взаємодії учасників цієї міжнародної групи, куди входять представники України, Росії, Німеччини і Франції, усе більше нагадує формулу 3+1. При цьому стороною, яка протистоїть тиску трьох інших, стала саме Україна.

Офіційний Лондон, який упродовж останніх півтора десятиліття є принциповим критиком дій Москви, внаслідок виходу Великої Британії з ЄС втратить прямий вплив на зовнішню політику об'єднання. Саме активізація і можлива консолідація потужних і розгалужених, підтримуваних Кремлем проросійських сил в державах ЄС, за умови імовірної відмови керівництва США від виконання своїх зобов'язань щодо гарантування безпеки Європи, є найбільшою загрозою її подальшого функціонування як політичного цілого і загалом світового демократичного співтовариства.

На Україну перипетії навколо Брексіт не мають прямого впливу, але все ж опосередковано несуть негативні наслідки, найбільш актуальний з яких – посилення впливу проросійського лоббі в ЄС серед керівництва ряду держав-членів, що в умовах російської агресії в Україні послаблює її позиції та західних союзників напередодні чергового етапу спроби врегулювання конфлікту на Донбасі. Від початку російської агресії у 2014 році британські уряди активно підтримали прийняття рішення ЄС про запровадження антиросійських санкцій і виділення допомоги для України, надавали політичну і матеріальну підтримку нашій державі. Зближення ЄС і Росії надовго відтермінує перспективи України щодо досягнення наступного етапу європейської інтеграції на шляху до набуття членства в ЄС, а в умовах військової агресії зі сходу несе загрози суверенітету і територіальній цілісності.

Контекст британсько-українських відносин більше не буде ґрунтуватися на пріоритеті проблематики євроінтеграції, а формуватиметься на основі побудови стратегії розвитку міждержавних двосторонніх стосунків і співпраці на

багатосторонньому рівні, насамперед у форматі відносин Україна – НАТО. Принаймні на двосторонньому рівні Україна сподівалася отримати нову більш вигідну двосторонню міждержавну угоду про торговельно-економічні відносини, яка зрештою була підписана в Лондоні у жовтні 2020 року у формі великого міждержавного договору про стратегічні відносини та співробітництво. У військово-політичному плані саме механізми Альянсу залишилися найбільш дієвим каналом впливу Великої Британії на міжнародну безпеку в регіоні ЦСЄ, що особливо актуально в умовах російської загрози. Водночас за умови збереження певного рівня залучення Великої Британії до співпраці в рамках СЗОП вона зможе здійснювати вплив на східну політику ЄС як провідний європейський учасник НАТО, передова військово-технологічна держава в Європі, стимулювати формування сприятливої позиції ЄС щодо України і надання їй допомоги у протистоянні російському агресору. Водночас необхідно врахувати залежність зовнішньої політики Великої Британії від стратегії США, регіональної і світової кон'юнктури. Тому її політика щодо України буде визначатися багатьма факторами, насамперед рівнем відносин у форматі Вашингтон-Москва-Брюссель-Лондон, розвитку самої України.

Отже, процес Брексит в умовах сучасного глобалізованого світу має не лише вагомий конфліктогенний вплив на британську дійсність, але й зумовлює значні виклики і загрози безпеці міжнародного середовища. Ідеться насамперед про виклики і загрози на національному рівні, пов'язані із трансформаціями політичної системи Великої Британії, збереження її цілісності, кардинальної зміни міжнародного становища і рівня фінансово-економічної безпеки держави. Регіональний (загальноєвропейський) вимір Брексит проявився посиленням євроскептицизму, поширенням дезінтеграційних (націоналістичних) настроїв в державах ЄС, суттєвими іміджевими втратами євроінтеграції загалом та конкретно ЄС як її головного продукту, послабленням його можливостей у стратегічній сфері зовнішньої і безпекової політики, гальмуванням фундаментального процесу розширення ЄС і суттєвим перегрупу-

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

ванням політичних сил в середині об'єднання. Глобальний вимір наслідків Брексіт проявився у послабленні позицій ЄС в системі міжнародних відносин, підсиленні процесу перегляду відносин між ЄС і США, виході на новий, практично безконтрольний рівень впливу інформаційних пропагандистських технологій, зближення позицій ЄС і Росії. Насамперед останній та більшість інших вказаних викликів, як і загалом вихід Великої Британії з ЄС, мають негативний вплив на міжнародний статус та перспективи України на міжнародній арені, особливо в контексті євроінтеграції і протистояння російській агресії.

Розглянуті тенденції дають можливість зробити попередній висновок, кому саме буде найбільш вигідним завершення процесу Брексіт та остаточний вихід Великої Британії з ЄС, який став елементом регіональної і глобальної боротьби за сфери впливу в міжнародних відносинах. Вочевидь це далеко не сама Велика Британія, а треті сторони, для яких важлива дестабілізація ЄС і міжнародної системи загалом.

2.3. Нові кордони та обрії європейської інтеграції

Один із батьків європейської інтеграції – Жан Монне на завершальному етапі свого життя наголошував, що, якби йому дали можливість розпочати цей процес заново, він започаткував би його з соціокультурної складової єднання європейських народів. Тим самим було би розчищено «поле» для побудови спільного дому – єдиної Європи – на основі ментальної єдності її народів. З другої половини ХХ ст. саме діалог європейських культур формує соціально-економічні та політичні передумови для розбудови сучасного Європейського Союзу. При цьому культура розглядається як квінтесенція всіх видів людської діяльності, звичаїв, вірувань, тобто всього матеріального та духовного, що створено людьми.

Історичне визначення культури наголошує на важливій ролі соціально-історичного спадку, відповідної традиції. Нормативний підхід до культури виокремлює специфічний спосіб життя особистості, детермінований її соціокультурним оточенням.

Культурні цінності певних соціальних груп зберігають та відтворюють соціальні інститути, які формують генетичний код культури.

Взагалі під культурою також розуміють поведінку, якій людина навчилась впродовж всіх етапів своєї соціалізації. Культура – це також організація різноманітних феноменів за допомоги використання певних символів¹. Зміна соціокультурних меж пов'язана перш за все з трансформацією відповідних архетипів, тобто своєрідної «закодованої» часово-просторової моделі певного соціального організму. Зрозуміло, що на цей надзвичайно складний процес історія мусить витратити доволі багато часу. Загалом проект європейської інтеграції сформувався та розвивався у відносно соціокультурно-єдиному середовищі Західної Європи в умовах чіткого розподілу на ліберальний Захід та комуністичний Схід.

1 січня 1995 р. внаслідок вступу до Європейського Союзу Австрії, Швеції, Фінляндії народилась сучасна «Європа – 15». Новий ЄС простягається від Полярного кола до Півострова Пелопоннес, від французького Бреста до Бреста білоруського. Його територія складає 3,2 млн. кв. км. (приблизно дві третини площі США), чисельність населення 366,9 млн. чоловік, а валовий продукт на початку 1996 р. становив 6 трильйонів 210 мільярдів 100 мільйонів доларів США. Жодне з нових інтеграційних угруповань в світі не може зрівнятись із ЄС за рівнем розвитку та зрілістю об'єднання. Модель Європейського Союзу стає привабливим прикладом для всього світу.

До середини ХХ століття інтелектуальні проекти об'єднання Європи випереджали інтеграційні можливості держав Старого континенту. Лише дві світові війни та третя світова, якою по суті була «холодна війна», стимулювали процес єднання європейських держав із метою самозбереження та навіть певного заперечення песимістичного прогнозу О. Шпенглера щодо наступаючих «сутінок Європи». Хоча, з нашої точки зору, цей прогноз має під собою об'єктивні підстави. Якщо подивитись на розбудови єдиної Європи як на новий проект «побудови» Вавилонської вежі, тобто прискороеного в

¹ Крєбер А., Клакхон К. Культура. Обзор концепций и определений. М. 1964. С. 65.

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

часі та розширеного просторово об'єднання принципово різних соціокультурних традицій, то його провал може привести саме до такого результату. Проте, ми розуміємо європейську інтеграцію як живий творчий процес цивілізаційного самовдосконалення континенту з урахуванням надзвичайно тісно взаємопов'язаних політичних, соціально-економічних, правових та духовно-культурних чинників.

Заглиблюючись у минуле, можна знайти принаймні два духовні джерела сучасної європейської культури: класичну античну традицію та духовну іудейсько-християнську традицію. Західний світ живе напруженим діалектичним поєднанням цих двох полюсів, його динамізм, – з точки зору російського політолога Василенко І.А., – пояснюється цим конструктивним конфліктом.

Політичні цінності Римської імперії вирішальним чином вплинули на становлення політичної культури заходу. Римська імперія забезпечила комунікації для поширення християнства. Римсько-католицька традиція сприяла формуванню єдиного правового та політичного західноєвропейського простору. Протестантська культура перетворила активну світську діяльність на релігійний обов'язок віруючого. Розвиток демократичної політичної культури був санкціонований культурою релігійної участі. Водночас позиція, коли віросповідання є приватною справою відкриває шлях до революційного марксизму². Тим самим певним чином поглиблюється духовно-релігійна криза, яку переживає сучасна європейська людина. Розбудова розвинутого споживацького суспільства «матеріалізує» духовні потреби, настає своєрідний період «гедоністичного атеїзму». Розвиток цієї тенденції пришвидшився внаслідок глобального наступу цінностей західної цивілізації. Внаслідок цього соціокультурна прірва між різними цивілізаціями драматичним чином збільшується.

Політичні аспекти європейської інтеграції, на відміну від економічних, де завжди присутній конкретний матеріальний інтерес, який стимулює швидкий пошук компромісних рішень, більше

² Василенко И.А. Политическая глобалистика. М. 2000. С. 149-154.

пов'язані з проблемами функціонування національних державних механізмів, із поняттям суверенітету, національної ідентифікації, узгодження позицій різних політичних еліт. Зараз викристалізувались дві гіпотетичні моделі розвитку Європейського Союзу. Одна пов'язана з формуванням конфедеративного союзу національних держав, інша з формування федеративних Сполучених Штатів Європи. «Третій шлях», який полягає у певному поєднанні цих двох напрямків поки що не сформувався як чіткий політичний проект.

Важливим фактором соціокультурної ідентифікації завжди була національна валюта. Символом формування нового гомогенного простору є спільна грошова одиниця Євро. Про збереження сталих соціокультурних бар'єрів свідчить досить складний процес розробки дизайну цієї валюти. Спочатку пропонувалось розмістити на банкнотах зображення «батьків» об'єднаної Європи та виокремити місце для національної символіки. Але врешті ці ідеї не були прийняті, оскільки такий підхід міг би закріпити домінуюче становище провідних країн-членів Європейського Союзу, та негативно вразити почуття малих народів. Після гострих дебатів був обраний варіант своєрідного «соціокультурного компромісу». Було вирішено на купюрах Євро зображувати логотипи архітектурних стилів Західної Європи, при чому репрезентувати не конкретні будівлі, а окремі деталі, характерні для європейських архітектурних стилів різних епох: класицизм, романтизм, бароко, рококо, модерн.

Отже, соціокультурний вектор європейської інтеграції залишається найменш «просунутим» із суто об'єктивних причин, пов'язаних із особливостями національного історичного розвитку. У сучасному Європейському Союзі зберігається соціокультурна «полярна» вісь Північ-Південь. Тобто Скандинавські країни, які не зазнали прямого впливу античної культури, на відміну, наприклад, від італійців, іспанців, греків, певною мірою французів та німців, досить відчутно відрізняються за своїм менталітетом від Середземноморських країн, які в свою чергу за цим критерієм досить суттєво відрізняються від британців. Не випадково важливим напрямом європейського інтеграційного процесу є формування так

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

званих «європейських регіонів», які по суті є еманациєю глибинних соціокультурних меж на рівні локальних територіальних об'єднань.

На Південному-Сході Європи виділяються Балкани як традиційне перехрестя соціокультурних впливів різних цивілізацій – Європи та Близького Сходу. Внаслідок цього в умовах перехідних історичних періодів тут формуються центри напруги, які, вибухаючи на тривалий час, перерозподіляють зони впливу між різними народами, країнами та цивілізаціями.

Соціокультурні межі встановлюють «демаркаційну лінію» між певними цивілізаційними організаціями, країнами та регіонами, а також різними індивідуальними ідентичностями. Як правило, історично так складається, що соціокультурні межі не завжди співпадають із політичними кордонами, які є віддзеркаленням розвитку тенденцій іншого, ніж духовність та культура рівню. Соціокультурні «демаркаційні лінії» більше співпадають із геополітичними межами. Політичні кордони держав змінюються значно частіше, ніж геополітичні та соціокультурні межі.

Наприклад, в 2001 р. виповнилось сорок років із часу побудови Берлінського муру, який став символом холодної війни та водночас політичним і соціокультурним кордоном між комуністичним Сходом та ліберальним Заходом. Здавалось, що падіння Берлінського муру 9 листопада 1989 р. неминуче прискорить процес єднання принаймні німецького народу. Але через 11 років, що минули з часу об'єднання Німеччини, суттєва ментальна диференціація між східними та західними німцями зберігається³. Таке становище склалось всупереч титанічним зусиллям всього німецького суспільства нарешті утворити гомогенний ментальний простір, який був розірваний політичними кордонами всього лише сорок років (1949-1989 рр.). Можливо на реалізацію цієї мети знадобиться зміна принаймні трьох поколінь, аби нарешті більш менш стабільно сформувались відповідні ціннісні орієнтири.

Сучасний Європейський Союз з суто політичної точки зору все більше стає гомогенним утворенням. Однак зберігаються відчутні

³ Oskar Gabriel, Hans Rattinger. Wirklich ein Volk? Die politische Orientierungen von Ost und Westdeutschen im Vergleich. Opladen. 2000. с.711.

соціокультурні межі між англосаксонською та романською Європою, між Північною протестантсько-католицькою та Південною переважно католицькою Європою.

Основою західної культури є сучасна техногенна цивілізація, якій притаманні тенденції до глобалізації. Цей феномен взагалі перейняв характерну для європейської цивілізації традицію організаційно-технічної трансформації світу в угоду людині. Це проявляється в сучасній генній інженерії, яка може стати складовою дегуманізованої соціальної інженерії.

Сучасні інформаційні технології радикально змінюють традиційні уявлення про соціокультурні межі цивілізацій. Проте на соціокультурних «зламах» формуються зони напруження Ольстер, Басконія, Корсика.

Велика Британія упродовж тридцяти років докладає максимум зусиль до замирення Ольстеру. У 1998 р. створена Асамблея Північної Ірландії. Але формування нової культури толерантності між католицькою більшістю та протестантською меншістю в провінції все ще не відбулось, свідченням чого є складнощі з роззброєнням Ірландської республіканської армії.

Після падіння автократичного режиму Франко проблема демократичного забезпечення національної самоідентифікації одного з найстародавніших народів сучасної Європи – Басків є постійною головною білю іспанської держави.

Батьківщина Наполеона Бонапарта – Корсика продовжує створювати суттєві політичні проблеми для Парижа, наполягаючи на дуже широкій автономії, якої не має жодна французька територія.

Отже, незважаючи на певні відчутні зрушення в процесі європейської політичної інтеграції, досить стабільним залишається феномен локальної регіональної самоідентичності, який підживлюється існуючими соціокультурними стереотипами.

Таким чином, процес глобалізації достатньо суттєво впливає насамперед на політичні кордони в Європі, але для вирішального впливу на соціокультурні межі ця тенденція потребуватиме ще тривалого часу. Остаточно соціокультурна глобалізація стане дійсним

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

історичним фактом лише тоді, коли вона «ліквідує» зовнішні та внутрішні соціокультурні межі в Європі.

Починаючи з 70-х років Європейський Союз вже чотири рази приймав нових членів. Вперше 1973 р. з вступом Великої Британії (де провідною є англіканська церква), Данії (більшість датчан сповідують лютеранство), Ірландії (переважно католицька країна), вдруге – 1981 р. з вступом православної Греції, втретє – 1986 р., коли членами ЄС стали переважно католицькі Іспанія та Португалія, нарешті, вчетверте 1995 р. – членами ЄС стали католицька Австрія, та протестантські Швеція і Фінляндія. Таким чином з релігійної точки зору сучасний ЄС є об'єднанням католицьких та православних народів, за винятком лише православної Греції. Порушення етно-релігійної гомогенності Європейського Союзу може відбутись внаслідок чергового розширення.

На межі ХХІ століття процес розширення стимулюється, з одного боку, великим бажанням країн-кандидатів повернутись до материнського лона європейської цивілізації, а з іншого, об'єктивною зацікавленістю «старих» членів ЄС в експансії впливу, здобутті нових ринків, закінченні процесу політичного об'єднання Європи.

Ще точиться дискусія навколо питання визначення геополітичних меж нової об'єднаної Європи. Визнавши мусульманську Туреччину кандидатом на вступ, ЄС гіпотетично зупиниться на соціокультурному кордоні Сирії, Іраку, Ірану. Проте розширення до самого Близького Сходу, говорячи термінологією С. Хантінгтона, може спровокувати «зіткнення цивілізацій» в структурі самого Європейського Союзу.

Багатьох аналітиків турбує перспектива того, що Європа отримає нових сусідів, які є політично нестабільними, етнічно поляризованими і економічно відсталими. Тим самим об'єктивно замість «залізної завіси» часів «холодної війни» може з'явитись «оксамитова завіса», яка зафіксує нові соціокультурні межі в Європі. Політичні заяви щодо «відкритих дверей» для нових членів Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу можуть залишитись суто риторичними.

Впродовж 1990-х років визначились дві групи країн-кандидатів на вступ до ЄС. Перша з них, так звана «люксембурзька» у березні 1998 р. у складі Польщі, Угорщини, Чехії, колишньої югославської республіки Словенія (скрізь тут завжди відчутним був соціокультурний вплив німецькомовного світу), колишньої радянської республіки Естонія (переважно лютеранська) та середземноморського Кіпру (який соціокультурна та політична межа поділила між греками та турками). Друга так звана «гельсінська» група «абітурієнтів» була названа в грудні 1999 р. у складі прибалтійських республік Латвії та Литви (переважно католицьких), Словаччини, Мальти (католицькі країни) та православних Румунії та Болгарії.

Отже, ми бачимо, що за межами планів розширення ЄС залишилися католицька Хорватія (до 2013 р.), православна Сербія (до зміни свого соціокультурного коду та його адаптації до західноєвропейських цінностей), «коктейль» із католиків хорватів, православних сербів та босняків мусульман у Боснії та Герцеговині, а також переважно православна Македонія. До остаточного замирення Балкан говорити про їхню європейську інтеграційну перспективу досить необачно.

На межі ХХІ ст. ключовою проблемою майбутнього єдиної Європи є питання розвитку екуменічного релігійного руху та формування релігійної терпимості. Подолання старих і нових соціокультурних меж залежить від європейської ментальної інтеграції народів, які приєднуються в найближчому майбутньому до єдиної європейської родини.

Національні меншини формують насамперед внутрішні соціокультурні бар'єри для кожної цивілізаційної системи взагалі та окремих країн, зокрема. Іммігранти по суті є «щепленням» на новий цивілізаційний організм ментальної традиції іншої цивілізації.

Найближчим часом всі європейські політики будуть вимушені рахуватись із об'єктивною демографічною реальністю, коли етнічно європейське населення буде старіти, зменшуватиметься загальна кількість населення, а потреби збереження досягнутого рівня розвитку та глобального впливу вимагатимуть адаптації до бурхливо

ВПЛИВ БРЕКСІТУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ

зростаючих азійських, африканських та латиноамериканських цивілізаційних організмів.

На межі XXI століття Європейський Союз може опинитись у становищі Західної Римської імперії початку християнської ери, коли біля воріт багатой високо розвиненої цивілізації стояли племена варварів, готових інтегруватись до цієї структури та надати їй нової якості.

Загалом в умовах глобалізації, яка проявляється в теперішніх економічних, політичних, культурно-інформаційних перетвореннях, а також глибоких соціальних трансформаціях у світі, ставлення до національних меншин стає індикатором спроможності певної держави адаптуватись до імперативів прогресуючої імміграційної активності неєвропейських народів. Спроможність соціокультурно інтегрувати іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу в народжуваній глобальній цивілізаційній системі. Правда, хоча до чужого монастиря з своїм статутом не ходять, ще не зрозуміло, чи захочуть неєвропейські іммігранти остаточно втратити свою соціокультурну ідентичність. Якщо права національних меншин загалом, за деяким винятком (цигани, баски, корсиканці, тощо) захищені європейською правовою системою достатньо надійно, то ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є досить конфронтаційним. Причини цього полягають насамперед у конфлікті соціокультурних цінностей.

Взагалі, іммігрантів можна поділити на декілька категорій: представників колишнього соціалістичного табору Східної Європи, вихідців із колишніх колоній європейських метрополій, та соціокультурно зовсім «чужих», які відчують на собі найбільш потужні прояви ксенофобії. Найбільш вороже ставлення проявляється до мусульман, яких сприймають переважно як «терористів» та «ісламських фанатиків».

В умовах, коли мусульманський світ намагається адаптуватись до сучасних тенденцій економічної та політичної глобалізації, в тому числі шляхом неадекватної реакції на приниження віри правовірних сучасною масовою культурою (у вигляді наркотиків, рок музики,

моди або нового винаходу «гуманітарної інтервенції»), буде спостерігатись подальше нагнітання напруження між традиційною християнською та мусульманською цивілізаціями.

Тому нагальною потребою стає налагодження діалогу культур, адже сьгоднішні іммігранти неминуче завтра стануть національними меншинами. Отже, соціокультурна інтеграція цих двох категорій людей до «титульної» нації, але із збереженням самоідентифікації всіх етнічних груп стає справжнім викликом, від ефективності відповіді на який залежить перспектива мирного співіснування, або зіткнення цивілізацій із усіма негативними наслідками для формування нової глобальної системи⁴.

У першій половині нового тисячоліття загалом має бути вирішено проблему культурної самоідентифікації Європейського Союзу. Конкретні форми цього процесу ще перебувають у стадії «проектування».

Україна як повноцінна європейська держава може відбутись лише за умови адекватного сприйняття існуючих європейських реалій у всій їх багатовимірності та стрімкій динаміці. Ми маємо всі підстави вважати, що Україна може перетворитись на соціокультурний центр східнослов'янських народів, адже вітчизняна «філософія серця» неодноразово допомагала обирати гідний шлях духовного самозбереження нації у надзвичайно складних історичних умовах.

Європа так само може розраховувати на реалізацію своїх амбіційних планів досягнення нового рівня гомогенності європейського економічного, соціального та соціокультурного простору лише за умови врахування інтересів всіх своїх країн-членів та адекватної реалізації їхніх культурних запитів. Не менш важливим завданням є подолання як внутрішніх, так і зовнішніх соціокультурних меж, або принаймні створення надійних систем комунікацій між різними народами.

⁴ Василенко И.А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнёрства. М. 1999.

РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

3.1. Імперативи розширення Євросоюзу

Розглянемо основні тенденції, які впливають на розвиток Європейського Союзу після розширення. З'ясуємо, як вони взаємодіють одна з одною та з європейськими прагненнями України, визначимо можливі варіанти відносин та розглянемо рекомендації. Адже саме зараз закладаються механізми майбутнього партнерства України з ЄС. Головною ідеєю прагматичної європейської стратегії України може бути розуміння того, що лише об'єктивне визнання реальності є першим кроком до бажаної зміни ситуації.

Отже, Європейський Союз готовий запропонувати Україні сприятливі можливості співпраці, тобто «все», крім членства. Водночас Брюсселю здається, що Україна хоче отримати все, але не виконувати в повному обсязі копенгагенські критерії членства.

Розширення ЄС об'єктивно поставило ключову проблему взаємної адаптації старих та нових його членів. До прийняття Конституції ЄС відкритим лишатиметься питання обрання пріоритетів: поглиблення інтеграції до створення певної форми федеративного утворення (до якого приєднатись буде ще важче) або акцентування на потребі зближення рівнів економічного розвитку між найбагатшими та найбіднішими країнами ЄС.

Сукупний ВВП нових членів ЄС складає лише 5% від загального ВВП ЄС. Наприклад, аби Польща досягла середнього рівня добробуту їй знадобиться принаймні 20 років. Нові та старі члени ЄС мають різні пріоритети. Якщо нові намагатимуться максимально використати потенціал спільного ринку, то старі домагатимуться преференцій передусім для себе. Вже найближчим часом можна очікувати загострення проблем розподілу аграрних та інших субсидій. Керувати ЄС 25 країн членів буде надзвичайно складно. Новий ЄС

говорить 20 мовами. Лише послуги перекладачів коштуватимуть млрд. євро на рік.

Триває погодження єдиної імміграційної політики ЄС. **Посилюватимуться протиріччя між централізаторським курсом** брюссельської бюрократії та національними інтересами нових країн-членів. На думку економіста А. Ослунда, поширення на нових членів ЄС низько ефективної економічної політики ЄС може спричинити до уповільнення зростання економіки країн «нової» Європи. На цьому ж наголошує і чеський Президент В. Клаус, який в інтерв'ю німецькій пресі висловлював незадоволення бюрократичною централізацією, яка панує в Брюсселі.

Аналітиків, близьких до структур Давоського світового економічного форуму турбує стратегічна перспектива ЄС. Клаус Шваб пише, що за прогнозами до 2050 р. економічний потенціал ЄС може скоротитись із 22% від світового валового продукту до 12%. Внаслідок демографічної кризи очікується скорочення кількості робочої сили з 331 млн. до 243 млн. чоловік. Тому без припливу іммігрантів на ЄС очікує економічна криза. За таких обставин ЄС в майбутньому навряд чи зможе виконувати глобальну роль.

29 квітня 2004 р. Україна та ЄС пролонгували дію Угоди про партнерство та співробітництво (1994 р.). Протягом наступного десятиріччя Україні слід активно, послідовно та відповідально підходити до реалізації кожного з її положень.

Європейський конституційний конвент у 2002 р. починав свою роботу із амбіціями американського філадельфійського конституційного конвенту 1787 р., який дав правові засади Сполученим Штатам Америки. Прихильники федералістських поглядів на європейську інтеграцію розгорнули широку кампанію за прийняття спільного Основного закону ЄС, а по-суті Сполучених Штатів Європи.

Зазначена мета повинна була розв'язати гордієві вузли проблем поглиблення якості інтеграційного процесу та одночасного вступу до ЄС нових країн-членів, адже вихід політичних процесів на наднаціональний рівень породжує дефіцит легітимізації різних

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

інститутів, які є плодом процесу європейського єднання. Все частіше доводиться обирати між рішенням наднаціональних органів влади та національним суверенітетом¹. Саме перша в історія спільна для всіх країн членів Конституція ЄС мала вирішити більшість конфліктних питань.

У Конституційному Конвенті були представлені політичні сили країн членів ЄС та десяти кандидатів на вступ. У червні 2003 р. на салонікському самміті ЄС Президент Конвенту Валері Жискар д'Естен презентував підготовлений проект цього історичного документу. Півроку виділялось урядам країн-членів ЄС на ознайомлення з його положеннями. Саме на цьому етапі розгорнулись основні внутрішньополітичні дискусії, які, наприклад, у Німеччині змусили правлячу «червоно-зелену коаліцію» домагатись захисту німецького впливу на прийняття рішень у новому ЄС. У свою чергу у Великій Британії, політична еліта якої традиційно налаштована скептично щодо Сполучених Штатів Європи, визріла думка щодо недопущення скасування права національного вето та перетворення ЄС на полюс сили, конкуруючий зі США. Отже, на цьому етапі традиційні національні інтереси мали завести обговорення проекту Конституції в глухий кут.

Затвердити проект Конституції ЄС мав брюссельський самміт (12-13 грудня 2003 р.), але тоді переговори глав держав конкретного результату не дали. На дипломатичній мові це було названо так, що Високі Сторони погодились продовжити консультації. Зазначимо, що Німеччина передусім вимагала перегляду квот голосів, які були затверджені Договором 2000 р. в Ніцці, та визначали кількість голосів, потрібних для прийняття рішень після розширення ЄС. Тоді була встановлена залежність між кількістю голосів, які має країни та чисельністю її населення. Водночас для найбільших країн-членів ЄС було встановлено квоту в 29 голосів у керівних органах ЄС. Наприклад, таку кількість мали ФРН з її 83,12 млн. населення, та відповідно Велика Британія (59,27 млн.), Франція (59,18 млн.), Італія

¹ Mark F. Plattner. Souveränität und Demokratie // Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken. April 2004. – S.285.

(57,46 млн.). Натомість для Іспанії (39,55 млн.) та Польщі (38,74 млн.) було встановлено квоту по 27 голосів. Загалом ця складна політична вища математика передбачала, що для затвердження рішень потрібна так звана «подвійна більшість», тобто за будь-яке питання мають проголосувати більшість країн, які мають більшість населення ЄС. Таким чином виходило, що для легітимізації рішення в новому ЄС потрібно набирати принаймні 237 голосів. Натомість вето накладається за умов подання проти від 137 до 177 голосів². Зазначений правовий документ мав зафіксувати нові правила гри для 25 країн членів розширеного Європейського Союзу. Проте напередодні запланованого на 1 травня 2004 р. найбільшого в історії ЄС розширення (вступили Польща, Естонія, Латвія, Литва, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта), Євросоюз опинився у серйозній політичній кризі.

Країни так званої «нової Європи», які на відміну від «старої», представлені передусім Німеччиною та Францією, безумовно підтримали дії США в Іраку, намагались застрахувати себе від імпульсів до створення Сполучених Штатів Європи. Зокрема, в питанні розробки проекту Конституції ЄС Польща та Іспанія наполягали на збереженні за ними такої само кількості голосів при прийнятті рішень, як і для Німеччини та Франції. Натомість ФРН висловлювала незадоволення тим, що, наприклад, одна з найменш населених країн розширеного ЄС Мальта матиме стільки ж голосів, скільки й впливова німецька федеральна земля Баварія. Тому було висунуто компромісне рішення щодо так званої «подвійної більшості» при прийнятті рішень у ЄС. Суть зазначеної ідеї полягає в тому, що рішення мають вважатись прийнятими, якщо за них є більшість голосів від країн, у яких мешкає більшість населення ЄС. Проте Іспанія та Польща, які відчували мовчазну британську підтримку, наполягали на збереженні існуючого становища. З цього приводу в свою чергу колишній канцлер ФРН Г. Коль наголошував, що ЄС має наслідувати конституційний приклад США, де всі штати у сенаті мають однакову кількість сенаторів, незалежно від своїх

² Focus. 2003. №50. S.210.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

розмірів та чисельності населення. Але в ЄС такого ступеня федералістського альтруїзму ще не досягнуто.

Найголовніше, що конституційний проект так і не визначив, який саме тип європейської державності пропонується формувати, чи федерацію, чи конфедерацію. Висловлюється також занепокоєння, що в розширеному ЄС між багатими та бідними країнами виникає нова майнова «залізна стіна». Зокрема, на зустрічі прем'єр-міністрів країн «вишеградської групи» Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщині зверталась увага на недоцільності обмежень на пересування робочої сили з нових країн ЄС територією старих членів Євросоюзу. Але це рішення врешті так і не було переглянуто, адже це загрожувало підірвати соціальний мир у «старих» країнах членах ЄС. Прихильникам прийняття Конституції ЄС лишалось сподіватись на радикальну зміну політичної кон'юнктури. Таке «диво» врешті сталося.

Після парламентських виборів в Іспанії, які привели до зміни уряду цієї країни, з'явилися можливості для більш активного пошуку компромісу з питання Конституції. На цьому наголошували Президент Франції Ж. Ширак та канцлер ФРН Г. Шрöder під час зустрічі 16 березня 2004 р. у Парижі. 23 березня 2004 р. тодішній польський прем'єр-міністр Л. Міллер та німецький канцлер Г. Шрöder обговорили зазначене питання. З огляду на зміну позиції Іспанії Польща була вимушена зважати на реальну загрозу ізоляції в ЄС. Проте Варшава у подальших політичних торгах могла розраховувати на підтримку Лондона. Але й можливості маневру Т. Блера теж були обмежені, адже йому дуже важко було погодити бажання здобуття британського лідерства в ЄС із обмеженнями щодо участі у інтеграційних процесах.

Звичайно, Британія занепокоєна перетворенням ЄС на наддержаву, яка має не лише свій прапор, гімн, валюту, а й зародок спільного європейського війська і намагається проводити Спільну зовнішню і оборону політику. Додатковим свідченням цього стало рішення 25-26 березня 2004 р. на брюссельському самміті ЄС про створення посади координатора ЄС з питань боротьби проти

тероризму. Тому ідейних партнерів у неприйнятті ідеї створення Сполучених Штатів Європи Лондон насамперед шукав серед нових країн членів ЄС.

Врешті 1 травня 2004 р. в історії Європи сталась епохальна подія. Західна Європа об'єдналась із Східною Європою, завершивши тим самим період революційних змін, розпочатий 1989 року. Після цього перспективи досягнення домовленостей по проекту першої спільної Конституції ЄС значною мірою залежали від результату виборів до Європейського парламенту. Виборцям потрібно було визначитись із позицією партій з наступних ключових питань: змісту Конституції, можливості проведення референдуму, долі та ймовірності подальшого розширення ЄС, внесення змін до пакту фінансової стабільності євро, перспектив перегляду національних квот фінансування спільного бюджету ЄС.

Наприклад, у Німеччині провідні політичні партії пропонували виборцям наступні рішення зазначених проблем. *Християнсько-демократична партія* у своєму «Європейському маніфесті» вимагала фіксації в Конституції християнсько-іудейського спадку Європи, була проти затвердження цього Основного Закону на референдумі, пропонувала встановити межі розширення ЄС, не приймати Туреччину, не переглядати пакту стабільності євро, та скоротити німецький внесок до бюджету ЄС. Також опозиційний Християнсько-соціальний союз у програмному передвиборчому документі «За сильну Баварію в Європі» наголошував на потребі визнання християнської ідентичності Європи, пропонував винести Конституції ЄС на референдум, був проти вступу Болгарії та Румунії до ЄС вже 2007 р., наголошував на неможливості прийому в ЄС 70 млн. турецьких мусульман (Туреччина тоді мала би таку квоту голосів як і Німеччина), крім того, ХСС була проти перегляду пакту стабільності євро, звертала увагу на роль США в гарантуванні європейської безпеки та вимагала, аби нові країни члени ЄС збільшили свою фінансову відповідальність за стан бюджету ЄС. Опозиційна ліберальна Вільна демократична партія в маніфесті «За вільну, кращу Європу» вимагала конституційного закріплення незалежності

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Європейського центрального банку, вважала, що остаточно Конституція має бути затверджена на референдумі, критикувала економічні наслідки розширення ЄС, вважала, що Туреччина знаходить лише на початковому етапі модернізації, наполягала на суворому дотриманні показників фінансової стабільності, вимагала подолання військово-технологічного відриву США від ЄС, пропонувала переорієнтувати величезні аграрні субсидії ЄС на удосконалення системи освіти.

Натомість у «Європейському маніфесті» правлячої Соціал-демократичної партії Німеччини наголошувалось на потребі швидкого прийняття Конституції ЄС, не акцентувалась увага на потребі згадування християнських цінностей в її преамбулі, СДПН була проти референдуму по Конституції, вітала розширення ЄС та відносно близьку перспективу вступу до ЄС демократичної Туреччини, вимагала перегляду пакту фінансової стабільності відповідно до вимог сучасної економічної кон'юнктури, нарешті європейська стратегія спільної безпеки визнавалась адекватною глобальним викликам та ризикам. Молодший партнер есдеків по правлячій коаліції партія Зелених у передвиборчому маніфесті з промовистою назвою «Європа зеленітиме» пропонував у проекті Конституції скасувати право національного вето, прийняти Конституцію на референдумі, забезпечити вступ Болгарії, Румунії та Туреччини в ЄС лише після повного виконання критеріїв членства, бажала зробити гнучкішим пакт стабільності євро, розширити повноваження Європейського парламенту. Нарешті опозиційна Партія демократичного соціалізму в своїй «альтернативній програмі» пропонувала не допустити закріплення в Конституції перетворення ЄС на військовий блок. ця партія була за референдум, а також за балканське розширення ЄС, за виконання Туреччиною копенгагенських критеріїв членства в ЄС, проти мілітаризації ЄС, за парламентський контроль над фінансовими витратами європейської бюрократії³. Врешті на виборах до Європейського парламенту в ФРН перемогли християнські-демократи. Але, наприклад, визнання в

³ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 2004. 3 Juni.

преамбулі Конституції тези про християнську ідентичність ЄС правоцентристи так і не спромоглися.

Вирішальною контрольною датою у досягненні конституційного компромісу став період 18-20 червня 2004 р., коли відбувся брюссельський самміт ЄС, ключовим питанням порядку денного якого було прийняття Конституції. Польща продовжувала займати жорстку позицію. Найрадикальніші пропозиції навіть полягали в ідеї взагалі переписати проект Конституції заново. Але повторного провалу пошуку компромісу вже допустити було не можна, адже збитки від цього загрожували бути більшими, ніж навіть від недосконалої Конституції. В такому разі ЄС без спільної Конституції ризикував би залишитись економічним гігантом, але політичним карликом, оскільки не мав би чіткого керівництва та уявлення про стратегію подальшого розвитку європейської інтеграції.

У проект Конституції вписали компромісні положення, які можна тлумачити майже протилежним чином. Питання розподілу повноважень між наднаціональними та національними органами виписано на користь перших, хоча і збережено британську принципову позицію щодо права національного вето. Блер відхилив ідею спільної податкової та соціальної політики. Чехія та інші нові країни члени наполягали на ротаційному принципі головування в ЄС. Натомість Ірландія пропонувала, аби принцип подвійної більшості полягав у прийнятті рішень 55% країн з 65% населення ЄС. Пакет компромісних рішень врешті забезпечив прийняття проекту спільної Конституції ЄС, яку можна розглядати як своєрідний кодекс європейського права. Однак пошук спільних рішень, як і прогнозувалось, відбувається складно.

Велика Британія відхилила кандидатуру бельгійського прем'єр-міністра Гі Верхофштадта на посаду Президента Європейської комісії. У Лондоні вбачали в ньому занадто великого прихильника ідеї федеративної Європи. Цю кандидатуру також відхилили Чехія, Італія, Польща, Греція. Натомість Ж. Ширак забалотував кандидатуру нинішнього британського європейського комісара К. Паттена. Аргументація Франції полягала в тому, що представник країни, яка не

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

є, наприклад, членом Монетарного союзу ЄС, не може ефективно керувати всіма аспектами процесу європейської інтеграції. На надзвичайному саміті ЄС 29 червня 2004 р. компроміс було знайдено навколо кандидатури правоцентристського португальського прем'єр-міністра Дурао Баррозу.

Паралельно розпочалась не менш запекла дискусія щодо того, яким чином затвердити та легітимізувати Конституцію ЄС на національному рівні. Спеціалісти з конституційного права сперечались, чи достатньо для цього лише формальної парламентської ратифікації, чи потрібно проводити плебісцити? Останній варіант, зважаючи на досвід проблемного народного волевиявлення щодо Маастрихтського та Ніццького договорів, які вивели європейську інтеграцію на її нинішній високий рівень, міг бути політично проблемним.

Особливо показовою в цьому плані є Велика Британія, де з часу вступу до Європейського Співтовариства 1973 р. ідея європейського єднання ніколи не була особливо популярною. Зважаючи на це, прем'єр-міністр Великої Британії Т.Блер, оголосивши про намір лейбористського уряду провести референдум щодо прийняття першої в історії Конституції Європейського Союзу, серйозно ризикує. Однак він мав перехопити політичну ініціативу, адже на зверненні до народної думки тривалий час наполягали, перебуваючи в опозиції, консерватори. На думку їхнього лідера Джон Хоуарда подібний референдум має відбутись ще до літа 2005 р., тобто раніше за чергової парламентські вибори. Тим самим уряд лейбористів опинився би у скрутному становищі, адже в питанні меж та темпу європейської інтеграції реальністю є розкол не лише правлячої партії, а й всього британського суспільства. Проте Блер сподівається змінити громадську думку, вступивши у відкриту дискусію. Але довіра до нього після скандалу з так і не знайденою іракською зброєю масового ураження вже є серйозно підірваною. Циніки вважають, що Блер спеціально погодився на дискусію щодо референдуму по Конституції ЄС, аби відволікти увагу громадськості від проблем в Іраку, широкої хвилі міграції та стану громадських служб. До речі ліберальні

демократи також підтримали консерваторів у критиці Конституції ЄС.

З початком передвиборчої кампанії до Європейського парламенту британський прем'єр-міністр Т. Блер 20 квітня 2004 р. оголосив про можливість проведення плебісциту з питання прийняття Великою Британією Конституції ЄС, яка має замінити низку договорів ЄС та сприяти структурній та функціональній прозорості Європейського Союзу. Проте на думку газети «Таймс», яка часто висловлює думку консервативної опозиції, проект Конституції ЄС занадто деталізований та водночас розмитий. Однак оголошення кампанії по референдуму, який очікується не раніше 2006 р., розглядалось як поступка Т. Блера європейським скептикам. Також наголошувалось, що у разі негативного результату референдуму Британія може опинитись на периферії європейського інтеграційного процесу⁴.

Отже, не менш складним, ніж процес погодження проекту Конституції ЄС був процес її ратифікації. Крім Великої Британії, референдуми очікувалися також в Ірландії, Данії, Люксембурзі, національні парламенти збираються ратифікувати Основний закон ЄС у Фінляндії, Швеції, Естонії, Литві, Греції, Італії, ФРН, Бельгії. Водночас не виключалась можливість проведення «ризикованих» для європейських оптимістів референдумів у Латвії, Польщі, Чехії, Словенії, Словаччині, Угорщині, Австрії, Нідерландах, Франції, Іспанії, Португалії⁵. Це стало кошмаром для керівництва Європейського Союзу та для прихильників тісної європейської інтеграції. Найнеприємніше, що ця тенденція розгорталася в умовах, коли новому ЄС передусім потрібна стабільність. Адже суттєво ускладнився процес прийняття рішень Спільнотою, яка розмовляє 20 мовами. Окрім того поглиблювалися проблеми щодо оптимального визначення співвідношення влади наднаціонального Брюсселя як штаб-квартири ЄС та на той час 25 національних урядів.

Усім було зрозуміло, що у випадку відхилення єдиної Конституції ЄС волею європейських народів, неминучим буде черговий період

⁴ The Times. 2004. 20 April.

⁵ Focus. 2004. №18. S.228.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

надзвичайно складних дипломатичних погоджень та пошуку суперечливих компромісів.

Віддалені перспективи ЄС, які окреслював організатор Світового економічного форуму в Давосі Клаус Шваб, виглядають досить песимістично. Внаслідок демографічної кризи, яка призведе до скорочення кількості робочої сили з 331 млн. до 243 млн. чоловік вже до 2050 р. прогнозується зменшення частки ЄС в світовому валовому продукті, а отже, збідніння єврозони. Під загрозою можуть опинитись глобальні амбіції ЄС. Отже, розширення ЄС ставить низку нових складних проблем. Не зрозумілими є уявлення про майбутнє, нечітким лишається керівництво розширеного ЄС. Нові та старі члени ЄС мають різні пріоритети.

Окрім суттєвих розбіжностей в економічному розвитку, внаслідок продовження розширення ЄС проблемними можуть виявитись різні політичні моменти. Наприклад, дослідник з Європейського університету Відріна, що у Франкфурті-на-Одері, Тім Бальхельт наголошує на зміні регіональних впливів у ЄС, що може породжувати нову структуру конфлікту інтересів не лише окремих країн, а й різних регіональних угруповань. Зокрема, він виділяє групу середземноморських країн, групу балтійських країн, старе ЄС 15 членів, 10 нових членів, 12 країн єврозони, країни з переважно національною зовнішньополітичною орієнтацією, такі як Данія, Франція, Греція, Британія, Польща, Мальта, Кіпр⁶.

Серйозну проблему становить бажання Туреччини стати членом ЄС. Наприклад, Велика Британія, на відміну від Франції, визнає можливість членства Туреччини в ЄС. Різні позиції займають німецькі політики, занепокоєні проблемою пошуку ідентифікації «німецькими» турками. Прагматики наголошують, що без притоку іммігрантів та дешевої робочої сили на ЄС очікує економічна криза.

Проте вступ до ЄС Туреччини знову таки вимагатиме перегляду ключового компромісного положення про квоти голосів у процесі прийняття рішень. Прийнявши до ЄС Туреччину, Євросоюз позбувся

⁶ Timm Beichelt. *Konstellationswechsel? Politische Konflikte in der neuen EU. Osteuropa. Die Einigung Europas. Zugkraft und Kraftakt.* 2004. №5-6. S.140.

би аргументів на користь ідеї «спеціального сусідства» та заперечення можливості вступу України. Звичайно, для України простіше було б інтегруватись не до федеративного ЄС, а до конфедеративного Європейського Союзу. Проте нинішні тенденції щодо визначення стратегії формування Сполучених Штатів Європи або за британською пропозицією лише фактично європейської зони вільної торгівлі ще остаточно не врегульовані. Ситуація ускладнюється внаслідок фактичного виходу Великої Британії з Європейського Союзу.

Непевності вкотре в європейській історії додає ситуація на Балканах. Прогрес європейської інтеграції став можливий завдяки поєднання тривалих, середньо тривалих та короткострокових факторів. Одним із головних тривалих факторів успіху європейської інтеграції є європейська ідея як уявлення про територіальну та цивілізаційну єдність Європи, консолідовану спільністю історичної долі, яка вимагає інституційного оформлення. Уявлення про географічні межі Європи змінювалися по мірі трансформації політичних ідей про те, які народи можуть вважатись європейськими, а які ні. Ми є свідками зміни ціннісного наповнення поняття «Європа». Донедавна воно поєднувалось із поняттям християнського світу, а за доби постмодерну стало ототожнюватись із уявленням про центр глобальної постіндустріальної цивілізації. До початку процедури виходу Великої Британії з ЄС, саме Лондон був найбільшим прихильником розширень ЄС, вбачаючи у цьому засіб запобігання формування консолідованого федеративного Євросоюзу. Зрештою, брекзит став винятком, а не тенденцією, і програє від нього Велика Британія, а не ЄС. До 2004 р. кошти з фонду консолідації (на розвиток відсталих регіонів) отримували Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія. 1 січня 2007 р. членами ЄС стали Болгарія і Румунія. Відтоді кошти Фонду консолідації не отримує Ірландія, а отримують зі старих країн-членів Греція, Іспанія, Португалія та усі «новачки».

1 грудня 2009 р. внаслідок набуття чинності Лісабонського договору Співтовариство передало свої права та обов'язки ЄС. Однак документи ЄС в сфері безпеки та оборони і Спільної зовнішньої політики є не юридичними, а політичними. Увесь масив діючих норм

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

і правил ЄС, включно з неписаними нормами і правилами є *acquis communautaire*, тобто правопорядком ЄС. Відповідно правопорядок ЄС це права та обов'язки системи ЄС та його інститутів, а також існуюче право ЄС як воно інтерпретується і застосовується Судом ЄС. ЄС не може створювати нові сфери своєї діяльності, що відрізняє його від федеративної держави. Міжнародні договори ЄС з третіми країнами є складовою права ЄС. Вони є актами прямої дії. 1 січня 2003 р. ЄС офіційно перейняв під своє командування миротворчу місію у Боснії та Герцеговині. Контингент ЄС мав навчати боснійські сили поліції і прикордонників. Перша військова операція «Конкордія» була розгорнута 18 березня 2003 р. у Македонії. Її потреба обумовлювалась необхідністю забезпечити виконання Охридської угоди між македонцями та албанцями. Найбільші контингенти туди направили Франція, Італія, Бельгія і Німеччина.

У 2013 р. (до виходу Британії 28-м) членом ЄС стала Хорватія. Офіційними претендентами на членство є Північна Республіка Македонія (з 2019 р.), Чорногорія, Туреччина (з 1999 р.), Албанія, Сербія, Боснія і Герцеговина (з 1995 р. під фактичним протекторатом ЄС), можливо Косово (лютий 2008 р. визнано більшістю країн ЄС). Відмовилась від ідеї вступу Ісландія. Головна мета стабілізація і консолідація ЄС на досягнутих позиціях.

ЄС є об'єднанням розвинених країн з високим рівнем життя. У найбагатшій країні Люксембурзі рівень життя в сім разів вищий за Болгарію і Румунію. Для менш розвинених регіонів властиві високий рівень безробіття, слабкий розвиток освіти, недоліки розвитку інфраструктури. Розширення ЄС спонукало до удосконалення регіональної політики, спрямованої на вирівнювання рівні розвитку регіонів, аби еволюційним шляхом долати розрив між найбагатшими та найбіднішими країнами ЄС. По мірі збільшення кількості країн-членів простір ЄС стає менш однорідним. Поки що лише Ірландії вдалося успішно скоротити своє відставання. За рівнем життя ірландці догнали голландців, данців, австрійців.

Регіональна політика ЄС покликана консолідувати регіони в єдиний інтеграційний комплекс, забезпечувати раціональне

поєднання спільних інтересів з інтересами окремих держав. Немає мети повністю зрівняти усі регіони, адже нерівність є характеристикою ринкової економіки та стимулом розвитку. В рамках ЄС не здійснюється перерозподіл коштів між регіонами, як це роблять федеративні держави. Регіони, які потребують допомоги, можуть користуватись структурними фондами ЄС. В 1975 р. створено Європейський фонд регіонального розвитку, 1960 р. Європейський соціальний фонд, 1993 р. Фонд консолідації та Європейський інвестиційний банк. Принципи роботи структурних фондів: 1) предметна і територіальна концентрація зусиль на виборі обмеженої кількості напрямів діяльності та відбору; 2) багаторічний програмний підхід, 3) партнерство властей усіх рівнів, 4) доповнення фондами ЄС національних ресурсів регіональної політики. Головними напрямками регіональної політики є конвергенція, тобто сприяння розвитку територій з низьким рівнем добробуту, конкурентоспроможність – допомога територіям із структурними проблемами, розвиток людського капіталу боротьба з тривалим безробіттям, створення центрів професійної перепідготовки. Соціально-економічна конвергенція друга після аграрної політики стаття видатків спільного бюджету ЄС. В бюджеті 2007-2013 рр. на ці потреби було витрачено 300 млрд. євро¹³⁰. Після вступу нових країн до ЄС у 2004, 2007, 2013 рр. було прийнято рішення, що обсяг фінансової допомоги не може перевищувати 4% валового внутрішнього продукту, інакше можна розігнати інфляцію та створити диспропорції національних бюджетів нових країн-членів ЄС. За підсумками розширення головним реципієнтом допомоги за цими фондами стала Польща. Великі видатки йдуть на Італію, Східну Німеччину, Португалію, Грецію, Чехію, Угорщину.

Розширення Євросоюзу внесли корективи до соціальної політики ЄС. Соціальна політика має сприяти створенню умов, які забезпечують суспільний добробут. Держави загального добробуту,

¹³⁰ David Dominique, Wunsch Natasha. Sollte eine EU einen Erweiterungsstope in legen? URL: <https://www.internationalepolitik.de/de/sollte-die-eu-einen-erweiterungsstopp-ein-legen> (дата звернення: 23.03.2021).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

які у другій половині ХХ століття склались у Європі, традиційно поділяють на чотири типи. Перший тип скандинавський властивий Данії, Швеції, Фінляндії. Там активна соціальна політика фінансується за рахунок прогресивної шкали оподаткування доходів. На початку 1990-х вони дещо лібералізували свої ринки праці, аби покращити конкурентоспроможність національних економік. Другий тип соціальної політики ліберальний англосаксонський властивий Британії та Ірландії. Соціальна система за цього типу фінансується головним чином за рахунок страхових внесків. Третій тип соціальної політики т.зв. корпоративний властивий Німеччині, Франції, країнам Бенілюксу. Тут також домінує соціальне страхування, але держава також регулює ринкові відносини. Нарешті четвертий південно-європейський тип поширений в Іспанії, Італії, Греції, Португалії. Тут рівень соціального захисту відносно низький. ЄС встановлює лише мінімальні соціальні стандарти, хоча спільну сільськогосподарську політику ЄС можна вважати соціально-орієнтованою. Країни Західних Балкан належать скоріше до четвертого типу розвитку соціальної держави. Однак треба мати на увазі, що балканські війни кінця ХХ століття, демонтаж колишньої Югославії суттєво обмежили можливості активної соціальної політики. Негативний вплив також має світова економічна криза 2008 р., а також пандемія 2020 року.

Європейський соціальний фонд надає структурну допомогу країнам-членам на боротьбу з безробіттям. Після створення Спільного ринку національний режим добробуту працює не тільки на громадян, наприклад, Німеччини, а й на усіх тих, хто легально працює у цій країні. У липні 1996 р. ЄС прийняв першу спільну директиву, яка стосується соціальної політики щодо догляду за немовлятами. Однак ЄС відмовився від мети гармонізації національних систем соціального захисту, зважаючи на велику їхню різноманітність. Ліві політичні сили вважають, що це відбулось завдяки домінуванню ліберально-ринкової ідеології у ЄС. Утім, стаття 136 Амстердамського договору констатує, що соціальна політика є сферою спільної відповідальності національної держави члена ЄС і органів ЄС. Завдяки цьому договору до цілей ЄС було додано сприяння створенню нових робочих місць.

Країни Західних Балкан у цьому сенсі є прикладом глибокої європейської периферії, де національні держави мають обмежені можливості для проведення активної соціальної політики.

Усі країни ЄС реалізують національну транспортну політику. Однак формується транс'європейська транспортна мережа. Відбувається перерозподіл навантаження на окремі види транспорту. Фінансуються спільні інфраструктурні проекти. Мова йде про підвищення безпеки на транспорті. В 2001 р. було затверджено на 20 років 30 спільних транс'європейських транспортних проектів. Стратегічною метою є створення спільного ринку транспортних послуг. Західні Балкани посідають важливе місце у цих транспортних мережах Європейського Союзу.

Усі країни Західних Балкан отримали перспективу набуття повноцінного членства в Євросоюзі. Натомість країнам нової Східної Європи треба ще довести реалістичність своїх амбіцій досягнути такого рівня асоціації з Євросоюзом. Нагадаємо, що внаслідок розширень ЄС 2004 і 2007 р. Євросоюз вийшов на кордон з пострадянськими державами. Пропонувалось створити кільце друзів вздовж кордонів об'єднаної Європи. 11 березня 2003 р. було оприлюднено доповідь Європейської Комісії «Розширена Європа – нове сусідство: новий формат для відносин з нашими східними і південними сусідами». 12 травня 2004 р. опублікована доповідь Європейської Комісії «Європейська політика сусідства. Стратегічна доповідь». 24 жовтня 2006 р. затверджено регламент про створення інструменту європейського сусідства і партнерства (European Neighborhood and Partnership Instrument – ENPI). У цих документах викладені принципи, склад учасників, зміст і механізми здійснення європейської політики сусідства. Звичайно, ЄС зацікавлений, аби вздовж його кордонів не виникали проблеми, пов'язані зі збройними конфліктами, слабким державним управлінням, організованою злочинністю.

Розширення ЄС не повинно було привести до виникнення нових розподільчих ліній в Європі. Головний принцип відбору учасників європейської політики сусідства – це повага до цінностей демократії і

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

дотримання прав людини. Суттєво зростає роль політичного співробітництва. Зміст європейської політики сусідства стосується усіх трьох опор європейської інтеграції¹³¹.

На середину 2010 р. до європейської політики сусідства були залучені 16 держав: 10 середземноморських і 6 з пострадянського простору. Азербайджан з 14 листопада 2006 р., Вірменія 14 листопада 2006 р., Білорусь (у разі скасування режиму санкцій), Грузія з 14 листопада 2006 р., Молдова з 22 лютого 2005 р., Україна 21 лютого 2005 р., Алжир (умовно), Єгипет 6 березня 2007 р., Ізраїль 11 квітня 2005 р., Йорданія 2 червня 2005 р., Ліван 1 січня 2007 р., Лівія (умовно), Марокко 27 липня 2005 р., Палестина 4 травня 2005 р., Туніс 4 липня 2005 р. Росія відмовилась від участі у цьому проекті¹³². Балканські країни не були включені до програми, тому що у грудні 2002 р. ЄС підтвердив їм можливість набуття повноправного членства в ЄС. Було підтверджено, що програма європейського сусідства і розширення ЄС це різні процеси. Сам факт участі європейських держав у цій політиці не визначає наперед їхні майбутні відносини з ЄС.

Змістовно європейська політика сусідства передбачає дотримання демократичних норм, формування регіональних систем безпеки, поетапний рух до свободи пересування товарів, капіталів, робочої сили і послуг у відповідності з правовими нормами ЄС. У травні 2009 р. ЄС затвердив програму «Східне партнерство» як особливий вимір європейської політики сусідства. Його метою проголошувалась активізація руху східноєвропейських і кавказьких країн до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Перший саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі у складі 27 країн ЄС, Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, України. Росія вважає, що «Східне партнерство» перетворилось на «партнерство проти Росії».

¹³¹ Emerson Marc. Democratization in the European Neighborhood. *Centre for European Policy Studies*. 2006. URL: <https://shop.ceps.be> (дата звернення: 18.02.2021).

¹³² Marchetti Alessandro. The European Neighborhood Policy. Foreign Policy at the EU's Periphery // Discussion Paper C158/2006. Centre for European Integration Studies. Bonn. URL: <https://www.zei.de> (дата звернення: 4.01.2021).

Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation – CARDS, яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС¹³³. Внаслідок цього стратегія Європейського Союзу щодо країн Західних Балкан є гнучкою та має розмиті хронологічні межі досягнення мети – повноцінної інтеграції усіх країн регіону до Європейського Союзу.

Розвиток політичної стратегії Євросоюзу щодо країн Західних Балкан на початок 2020-х років пройшов принаймні три етапи. Перший був пов'язаний з активною фазою балканських війн 1991-1999 рр., коли ядром стратегії ЄС були спроби замирити регіон, дестабілізація якого становила серйозні загрози європейській безпеці. Другий етап 2000-2013 рр. був обумовлений потребами залагодження конфлікту навколо Косово та підготовки до вступу в ЄС Словенії (вступила 2004 р.) та Хорватії (вступила 2013 р.). Нарешті третій період розпочався відразу після вступу Хорватії в ЄС і триває донині. Негативний вплив на реалізацію стратегії ЄС щодо країн Західних Балкан має структурна криза Євросоюзу та економічні проблеми, обумовлені пандемією коронавірусу. До проведення 23 червня 2016 р. референдуму про вихід Великої Британії з ЄС саме Британія була

¹³³ EU-Western Balkans Zagreb Summit, 6 May 2020. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2020/05/06/> (дата звернення: 13.02.2021).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

активним прихильником процесу інтенсивного розширення ЄС. Британські мотиви такої політики визначалися бажанням максимально збільшити кількість країн-членів ЄС, аби зробити неможливим створення федеративного формату Євросоюзу. Однак перспектива завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС обумовлює потребу компенсувати збитки для Спільного ринку від такого рішення Лондона. Звичайно, навіть усі разом країни Західних Балкан не можуть замінити Велику Британію ні демографічно, ні економічно. Попри це, інтеграція до ЄС країн Західних Балкан має допомогти вирішити проблему «геополітичного вакууму» у регіоні та зміцнити безпеку Євросоюзу у всіх його вимірах. Але не може бути прямолінійного шляху досягнення цієї мети. Навіть військово-політичний союз НАТО розширяв свій вплив на Західних Балканах поступово. Учасницями Північноатлантичного альянсу є Албанія, Словенія, Хорватія, Чорногорія. Наявні територіальні, етнополітичні, військово-політичні проблеми досі перешкоджають стати членами НАТО Боснія та Герцеговині, Сербії, Косово (не визнано незалежність цієї країни усіма членами НАТО і ЄС – проти визнання виступають Іспанія, Кіпр, Греція, Румунія, які мають неврегульовані власні сепаратистські проблеми). На шлях вступу до ЄС і НАТО після врегулювання суперечностей із Грецією стала Республіка Північна Македонія. Фактично НАТО залишається страховим полісом для ЄС на Західних Балканах. Дуже складно відбувається затвердження бюджету ЄС на 2021-2027 роки.

Структура цього стратегічного фінансового документу ЄС поки що не передбачає включення Західних Балкан до ЄС. Тобто на завершення цього процесу може знадобитись усе десятиліття 2020-х років. Надто складними залишаються перешкоди на шляху до виконання країнами Західних Балкан політичних, економічних і правових критеріїв набуття членства в ЄС. Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Сербія, Республіка Північна Македонія мають завершити формування інститутів функціональної та ефективної демократії, конкурентоспроможної ринкової економіки та завершити імплементація норм європейського права до національного

законодавства. Також необхідно залишити в історії примари великодержавного шовінізму, який дестабілізує Балкани. Мова йде про відмову від проектів створення «Великої Албанії», або «Великої Сербії». Тільки у цьому випадку політичну стратегію Євросоюзу щодо країн Західних Балкан можна буде вважати історично успішною.

3.2. Україна і ЄС після Брексіту

Ті, хто чекає, – не дочекаються.

Ті, хто шукає, – не знайдуть.

*Ті, хто робить, – ті отримають усе,
якщо не чекають і не шукають.*

Розвиток процесу європейської інтеграції після революційних подій 1989-1991 рр., які радикально змінили розстановку сил в Європі, поставив перед елітами та народами країн-членів Європейського Союзу складну проблему визначення стратегічних пріоритетів. Результатом суперечливого компромісу між європейськими оптимістами та песимістами стала ідея інтеграції за моделлю «багатьох швидкостей»¹. Концептуально вона була пов'язана зі спробою одночасного поглиблення інтеграції країн європейського ядра та поетапного розширення Європейського Союзу. Зазначена логіка дала підстави вести мову про «нову» та «стару» Європу².

Водночас така стратегія загострила проблему визначення геополітичних меж ЄС. Відомий французький соціолог П'єр Бурд'є слушно зауважував, що «відмінності, здійснені за допомогою соціальної логіки, можуть, таким чином, видаватися породженими природою речей (достатньо подумати про ідею «природних кордонів»)»³. Але визначення такого «природного» географічного

¹ Markus Jachtenfuchs, Beate Kohler (Hrsg). Europäische Integration. Opladen, 2003. s. 569.

² Ulrich Beck, Edgar Grande. Das kosmopolitische Europa. Gesellschaft und Politik in der Zweiten Moderne. Frankfurt-am-Meine, 2004. s.23.

³ Бурдье П. Социология политики. М., 1993. С. 36.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

кордону об'єднаної Європи в умовах стрімкої економічної глобалізації та формування загальноєвропейського Спільного ринку стало суто символічною справою.

«Історично Європа, – зазначає П. Вандич, – завжди складалася з кількох зон, які репрезентують різні рівні розвитку. Вони перебували у взаємодії, розвиненіші країни (серцевина або центр) стимулювали та спонукали до розвитку менш розвинені»⁴. За цих умов культурні відмінності в Європі, навіть попри релігійні війни та інші конфлікти, завжди створювали творчий потенціал інтенсивного розвитку. Отже, новітня історія європейської інтеграції переконливо довела, що «зовнішні кордони ЄС відрізняються від кордонів шенгенського простору та євро зони»⁵. Ці прагматичні мотиви спонукали розробити проект формування навколо Європейського Союзу своєї «периферії», яка тісно прив'язана до ЄС у економічній та політичній сферах, але органічно та функціонально не є частиною Євросоюзу.

У зазначеному контексті у звіті Ради ЄС до Віденської Європейської Ради у грудні 1998 р. наголошувалося, що «саме стосовно своїх сусідів ЄС має найбільш довготермінові інтереси та відчуває найбільшу потребу у цілісності та ефективності своєї політики»⁶. Щоправда, потенціал спільних стратегій Європейського Союзу щодо нової Східної Європи так і не був достатньою мірою реалізований.

«На противагу Спільним стратегіям концепція політики сусідства, – зазначає представник України при ЄС, посол Р. Шпек, – виникла як «змішаний» інструмент політики ЄС, який спирався б на повноваження Співтовариства та на можливості і ресурси його держав-членів»⁷. У серпні 2002 р. Генеральний секретар Ради ЄС Х. Солана та тодішній Комісар ЄС з питань зовнішньої політики К. Паттен у спеціальному листі визначили параметри політики

⁴ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К., 2004. с.18.

⁵ Herfried Münkler. Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten. Berlin, 2005. s. 253.

⁶ Marise Cremona, Christophe Hillion. L'Union fait la force? Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an Integrated EU Foreign and Security Policy. *EUI Working Papers LAW*. 2006. № 39.

⁷ Шпек Р. Європейська політика сусідства очима європейського сусіда. *Еженедельник* 2000. 2.III.2007. С. 3.

сусідства щодо України, Росії, Білорусі та Молдови. Рада міністрів ЄС у рішенні щодо питань зовнішніх зносин від 18 листопада 2002 р. констатувала бажання визначити політику, яка б допомогла «посилити відносини зі східноєвропейськими сусідами: Україною, Молдовою та Білоруссю». Зокрема, наголошувалося, що «ЄС потребує сформулювати амбіційний, довгостроковий та інтегрований підхід відносно зазначених вище країн з метою розвитку демократії та сприяння економічним реформам, сталому розвитку і торгівлі, допомагаючи, таким чином, забезпечити більшу стабільність та процвітання поза межами нових кордонів об'єднання»⁸.

Більш конкретні обриси концепція «спеціального сусідства» набула у березні 2003 р. у серії доповідей Європейської комісії «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин із нашими південними та східними сусідами» та Стратегії «Європейська політика сусідства» (ЄПС) від 12 травня 2004 року⁹.

Можна погодитися з думкою Р. Шпека, що «прагнення визначити відносини ЄС зі східними сусідами, запобігти створенню розподільчих ліній внаслідок розширення ЄС та уникнути вакууму безпеки, забезпечення стабільності і процвітання в сусідньому до ЄС регіоні стали головними факторами, що сприяли появі європейської політики сусідства»¹⁰. В практичному форматі політики «спеціального сусідства» базовий принцип диференціації тлумачиться як «необхідність брати до уваги специфічну ситуацію в рамках індивідуальних країн Східної Європи та Середземномор'я та рівень відносин з цими країнами»¹¹.

Президент В. Ющенко, виступаючи в Європейському парламенті у лютому 2005 р., виходячи з «єврооптимістичного» бачення ситуації, констатував, що «політика сусідства не сприймається нами у якості адекватної основи для подальших відносин з ЄС. Формат наших відносин повинен виходити з визнання України невід'ємною

⁸ Council Conclusions – New Neighbors Initiative. Doc.14078/02. November 18, 2002.

⁹ Council Conclusions – European Neighborhood Policy. Doc. 10189/04, June 14, 2004.

¹⁰ Шпек Р. Європейська політика сусідства очима європейського сусіда. *Еженедельник 2000*. 2.III.2007. С. 3.

¹¹ Council Conclusions – Doc. 8220/03, April 14, 2003.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

частиною об'єднаної Європи». Але після розширення 1 травня 2004 р. Європейський Союз не міг дати Україні гарантію вступу. Україна, у свою чергу, за копенгагенськими критеріями членства, на думку ЄС, не була здатна реально претендувати на вступ.

29 листопада 2006 р. Європейська Комісія презентувала своє бачення зміцнення Європейської політики сусідства. Пропонувалося з 12 млрд. євро запланованих в бюджеті 2007-2013 рр. на Європейську політику сусідства виділити 1 млрд. з яких 700 млн., що мало відійти до Європейського інвестиційного фонду. Другий фонд 300 млн. євро мав працювати на зміцнення демократії. Ці ресурси планувалося надати учасникам політики сусідства, які досягають успіху в проведенні реформ¹².

На думку посла Європейської комісії в Україні Ієна Боуга, Україна досягла найбільших успіхів серед одинадцяти країн, з якими Європейський Союз реалізовує свою політику сусідства. На початку 2007 року набрала чинності нова програма сусідства «Простір процвітання, стабільності і безпеки». Передбачається, що в перспективі політика сусідства дозволить користуватися європейською зоною вільної торгівлі і спрощеним візовим режимом. Однак зазначена програма не впливала на темпи вступу України до ЄС¹³.

Водночас постала проблема співвідношення між політикою Євросоюзу щодо розвитку «спеціального сусідства» та прагненням України закріпити у новій посиленій Угоді про співробітництво з ЄС статус асоційованого члена.

22 січня 2007 р. Рада міністрів закордонних справ 27 країн Європейського Союзу затвердили директиви делегації ЄС на переговорах щодо підготовки нової стратегічної угоди з Україною, яка не передбачала, але й не заперечувала членства України у віддаленій історичній перспективі. За місяць 22 лютого 2007 р. Верховна Рада України п'ятого скликання прийняла Заяву «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладання

¹² Кичигина Н. Энергетика соседства. Украина как образец. *Еженедельник 2000*. 24.XI.2006. С. 3.

¹³ Україна – краций сусід. *Голос України*. 2006. 6 грудня. с.7.

нового базового договору». Зокрема, український парламент закликав «констатувати відкритість ЄС для членства України, як і для будь-якої європейської держави, що визнає і поважає принципи свободи, демократії, поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенства права; укласти новий договір відповідно до наявної договірної практики ЄС щодо країн Центральної та Східної Європи (нових держав-членів ЄС) і з урахуванням сучасних викликів і реалій розширеної Європи; започаткувати етапність визначальних кроків інтеграції України до ЄС у відповідних сферах відносин: політичній, економічній, безпековій, правовій, гуманітарній та інших; наповнити новий договір нормами прямої дії; визначити чіткі строки, на які укладається новий договір; сприяти на основі нового договору поступовому динамічному розвитку і поглибленню відносин між Україною та ЄС аж до набуття Україною повноправного членства в ЄС, а у середньостроковій перспективі – отриманні належного доступу до внутрішнього ринку ЄС через зростаючу економічну інтеграцію України до європейських ринків товарів, послуг, капіталу та робочої сили»¹⁴.

Однак ставлення більшості представників еліти Європейського Союзу до України детермінується логікою цивілізаційного фактору. «...Україна, – зазначає С. Гантінгтон, – позначена роздвоєністю і має дві окремі культури. Лінія цивілізаційного розлому між Заходом та православ'ям проходить через її осердя, і так було впродовж століть»¹⁵. Такий цивілізаційний дуалізм, в залежності від конкретної ситуації у міжнародних відносинах, може бути як слабкістю, так і конкурентною перевагою України.

У регіональному вимірі основний акцент «Європейською політикою сусідства» робиться на формалізацію співпраці з ОЧЕС та ГУАМ. Зокрема, Україна відіграє важливу роль в чорноморському проекті Європейського Союзу. У сферах зовнішньої політики і

¹⁴ Заява Верховної Ради України «Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладання нового базового договору». *Голос України*. 29 березня 2007. с.7.

¹⁵ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів, 2006. С. 204.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

безпеки Україна завжди відстоює активну позицію, яка цілком відповідає умовам, правилам і принципам Європейського Союзу.

Відомий британський фахівець із проблем Європейського Союзу Пітер Беррі запропонував країнам, які прагнуть вступити до ЄС, але ще не одержали запрошення, об'єднатися в так званий клуб кандидатів. Замість того, щоб поодинці намагатися прискорити процес, Україні, Туреччині та іншим державам слід створити органи на зразок євросоюзівських і разом здійснювати реформи для досягнення інтеграційних критеріїв. ОЧЕС може відповідати цим критеріям¹⁶. Альтернативним проектом може бути ГУАМ. Планувалося, що за період 2007-2010 рр. країни ГУАМ на реалізацію спільних проектів отримає від ЄС 915 млн. євро. Бюджет політики спеціального сусідства ЄС на період 2007-2010 рр. становив 4,6 млрд. євро. Наприклад, Марокко та Туніс, які разом мають 41 млн. жителів за цей час отримують 954 млн. євро, а 46 мільйонна Україна лише 494 млн. євро. Тобто в перерахунку на кожного мешканця один тунісець отримав 30 євро, а українець неповні 11 євро¹⁷.

Наведена вище статистика свідчить про недостатнє розуміння елітами країн ЄС специфіки трансформації українського суспільства. Зокрема, важко відбувається процес наближення України до європейських демократичних стандартів. Втім, «спочатку ЄС повинен з'ясувати для себе, чого він хоче від України, від Південного Кавказу й від Каспійського регіону, і відповісти на запитання, що він може зробити, аби його позиція стала зрозуміла всім. І тільки тоді він зможе переформулювати це запитання і поставити його новій владі: куди і з ким іде Україна?»¹⁸.

В Угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання, підписаній 29 листопада 2007 р. наголошувалося на завданні «...ухвалення мети про вступ України в НАТО, при збереженні рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення

¹⁶ Клуб для кандидатів. Голос України. 2006. 18 листопада. С. 5.

¹⁷ Frankfurter Allgemeine Zeitung. 2007. 7 September. s. 14.

¹⁸ Шерр Дж. Загроза енергетичній безпеці: довгоочікувана відповідь ЄС. *Дзеркало тижня*. №9. 2007. 8-16 березня. С. 3.

лідерських позицій України в Східноєвропейсько-чорноморському регіоні»¹⁹.

Поки що практичним кроком Євросоюзу стало підписання 18 червня 2007 р. в Люксембурзі Угоди про візовий режим. Ціною для України стала угода про реадмісію нелегальних біженців. Зокрема, запроваджувався порядок ідентифікації та повернення нелегальних мігрантів у разі, якщо вони перетнули європейський кордон з боку України. Відповідно більшість витрат на це має взяти Україна. В свою чергу ЄС до кінця 2008 р. обіцяв фінансову допомогу у 2,3 млн. євро на боротьбу з нелегальною міграцією та поліпшення прикордонного сервісу²⁰. Попри такі символічні кошти, європейські експерти закликали повною мірою забезпечити права людини, котра опинилася в статусі нелегального біженця або мігранта. Через два роки після підписання і набрання чинності угоди про реадмісію між Україною та ЄС змусить Україну за свій рахунок повертати до себе всіх нелегалів, що прибули в країні ЄС з її території. Наприкінці листопада 2007 р. Рада міністрів Європейського Союзу ратифікувала угоди про спрощення візового режиму між Україною та ЄС та про реадмісію. Це мало активізувати співпрацю України та ЄС з усього комплексу питань безпеки.

В офіційному тексті Плану дій «Україна – ЄС» у сфері юстиції, свободи та безпеки, схваленому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.06.07 р. №406-Р визначено: «Вжиття необхідних заходів для забезпечення систематичного співробітництва між поліцією, митною і прикордонною службами, службами розвідки та безпеки з метою запобігання і протидії протиправній діяльності, що має міжнародний характер».

23 липня 2007 р. в інтерв'ю «Frankfurter Allgemeine Zeitung» голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу відверто констатував: «Ні ми, ні Україна не можемо зараз осилити її вступ до ЄС. Її очікує доля Туреччини. Ми взяли на себе зобов'язання вести

¹⁹ Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання. *Голос України*. 2007. 1 грудня. с.14.

²⁰ *Голос України*. 2007. 20 червня. С. 5.

переговори з Туреччиною. Переговори – це одна справа, вступ – інша. Переговори з Анкарою триватимуть, але до фактичного вступу ще далеко». Такий підхід закріплює статус «спеціального сусідства» України та ЄС.

Зокрема, експерти Deutsche Bank у 2003 р. розробили систему економічних індикаторів, які дають можливість об'єктивно оцінювати рівень структурної конвергенції нових країн членів ЄС. Наприклад, такими критеріями є обсяг валового національного продукту на душу населення, відсоток зовнішніх інвестицій до ВВП, рівень безробіття, частка аграрного сектору в економіці, рівень внутрішніх цін та інфляції, сальдо державного бюджету, обсяг експорту до країн ЄС, тощо. Україна за більшістю цих показників поступається не лише Болгарії та Румунії, а й Туреччині. Визначення національної ідентичності стає ключовою проблемою для сучасної суспільної свідомості багатьох націй. Внаслідок цього актуалізується проблема соціальних цінностей як контрольних та мотивувальних інструментів особистої і суспільної поведінки. Водночас сучасний стан тотальної кризи традиційних соціальних цінностей створює чимало приводів для ціннісних конфліктів, які негативно впливають на соціальну солідарність, яка є однією із ключових гуманістичних цінностей для багатьох локальних цивілізацій та мультикультурних суспільств.

Формальне завершення періоду «холодної війни» спонукало до теоретичного осмислення нових феноменів, які далися взнаки наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. Найчастіше найбільші проблеми національних держав пов'язані не лише з економікою, політикою, або обороною, а передусім із кризою символічних систем. Одним із таких феноменів є мультикультуралізм, який традиційно визначається як збереження культурної ідентичності та протидія асиміляції культур за умов їхнього одночасного діалогу.

Політика мультикультуралізму вважається основою демократичної етнополітики. Зокрема, відомий вітчизняний дослідник В. Євтух слушно звертає увагу на відсутність комплексних досліджень специфіки функціонування етнічності у транснаціональному соціальному просторі. «У мультикультурних суспільствах, –

зазначає Ю. Габермас, – стає необхідністю «політика визнання», бо ідентичність кожного окремого громадянина переплетена з колективною ідентичністю і залежить від стабілізації в мережі обопільного визнання», причому, «в культурно диференційованих суспільствах недоторканність правової особи не може бути гарантована без рівних культурних прав»¹³⁴.

На початку 1990-х рр. були сформовані домінуючі теоретичні підходи до тлумачення цієї наукової й практичної проблеми. Американський політолог С. Гантінгтон обґрунтував концепцію «зіткнення культур», яке відбуватиметься дедалі частіше на культурно-цивілізаційних розломах. Натомість Ф. Фукуяма теж робив наголос на нівелюванні значення традиційних ідеологічних конфліктів в умовах ідейної перемоги лібералізму.

Концепція мультикультурності й мала забезпечити проведення ліберальної етнополітики в умовах інтеграційних процесів. У 1998 р. німецький мислитель Ю. Габермас зазначав, що «на основі Маастрихтського договору Європейський Союз має розвинутися далі за стан функціональної економічної спільноти. Втім, у політично об'єднаній Європі мусять приймати рішення у багатьох політичних царинах – зокрема у сфері соціальної політики, – які мають бути однаково обов'язкові для всіх членів», адже «жодна політична спілка неможлива тільки на основі мудрого розрахунку власних переваг кожного... Потрібна свідомість єдності, яка уможливить для «вільно об'єднаних союзників» ідентифікацію себе разом як громадян держави». Натомість німецький соціолог У. Бек у 2002 р., досліджуючи вплив глобалізації на соціальне буття, констатував, «коли національне перестає бути національним, а інтернаціональне – інтернаціональним, тоді стає хибним і політичний реалізм, який на все дивиться з національної точки зору»¹³⁵. Інтеграція Туреччини до Європейського Союзу також неможлива без ствердження політики мультикультуралізму та перетворення ЄС на євротурецьку наддержаву.

¹³⁴ Хабермас Ю. Политические коммуникации. М., 2000. с.88.

¹³⁵ Бек У. Космополитическая Европа. М., 2001 с.28.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Американський науковець індійського походження Параг Ханна слушно зауважує, що глобалізація створила демографічно креольський світ. Головні полюси сили зміщуються «з населенням своїх периферій: США – з країнами Латинської Америки, Європа – арабським світом, а Китай – з Південно-Східною Азією»¹³⁶.

Політика мультикультуралізму залишається особливо актуальною для багатонаціональних держав. Актуальною зазначена проблематика залишається для Російської Федерації. Російська політична та інтелектуальна еліта шукають новий спільний проект, який має зберегти цілісність Росії як унікальної євразійської цивілізації. Але запропоновані проекти «ліберальної імперії», новий радянський проект або євразійський проект мають свої вади та поки що нездатні забезпечити вирішення цього завдання. Політика мультикультурності, яку проводить центральний індійський уряд, лімітується етноконфесійними індусько-мусульманськими протиріччями. Китай як цивілізація з безперервною культурною традицією теж стикається із проблемами мультикультуралізму на прикладі Сінцзян-Уйгурського автономного району та Тибету.

Проблему мультикультуралізму добре знайомі «емігрантським націям». Сполучені Штати Америки традиційно вважалися «плавильним тиглем націй». Інтеграція завжди вважалася фундаментом американської етнополітики. У одній із останніх своїх праць С. Гантінгтон дослідив проблему розмивання американської ідентичності. У Канаді існує міністерство громадянства, імміграції і мультикультуралізму, але від того проблем із емігрантами у країні кленового листа не менше, ніж у США. Аналогічні проблеми властиві й Австралії. До сучасного періоду доби глобалізації у суспільній свідомості домінувала ідеологія «Білої Австралії» та зневажалася історія місцевих аборигенів. Наразі відновлюється «мультикультурне» ставлення до австралійських аборигенів, але обмежується міграція із більшості азійських країн.

Набагато більше протиріч із мультикультуралізмом пов'язано з розвитком процесу європейської інтеграції. Яскравий приклад цього

¹³⁶ Ханна П. Второй мир. М., 2010. с.81.

дає Німеччина. Донедавна її участь у європейській інтеграції розглядається як «завершення особливого шляху розвитку Німеччини. Але переважна більшість німців не готова розтворятися навіть в онімеченій Європі.

Проблеми європейського мультикультуралізму, зважаючи на європейські інтеграційні прагнення, набувають особливої актуальності й для України. Яскравий приклад становлять дебати з приводу Закону про мови. 24 травня 2012 р. була заблокована робота Верховної Ради України, коли розглядався закон про мовну політику. Українців спонукають «почуватися європейцями, розмовляти українською» та «не мовчати, бо відберуть мову».

Однак, постмодерне суспільство нестабільне, легітимізує багато культур і субкультур. У застосуванні і тлумаченні інформації важко відрізнити міф від реальності. Аби побудувати нову мультикультурну Європу, потрібно провести деконструкцію свідомості. Тривалий час європейської історії нація ототожнювалася з державою. Національні держави важливі суб'єкти історії. Розвиток засобів масової комунікації, міграції населення, руйнація раніше непроникних кордонів національних культур стають факторами мультикультурності. Причому проблема міграційної політики кореспондується із проблемами безпеки. Отже, мультикультуралізм провокує загострення традиційного конфлікту між свободою і демократією, з одного боку, та безпекою з іншого.

Наразі практикою не доведена теза про те, що на зміну національній державі йде держава, яка ґрунтується на громадянстві. Принаймні ця тенденція хоча й домінує у форматі євроатлантичної цивілізації, але не завжди відповідає реаліям за її межами. Умовно кажучи, для західної і східної традицій політичної культури властиві різні ціннісні підходи до ролі політичного лідера. Персоналістський авторитаризм характеризується тим, що персону правителя відіграє ключову символічну, законодавчу та виконавчу роль, спираючись найближче оточення. Зазначений режим влади є характерним для східної традиції політичної культури. Відповідно на цьому

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

цивілізаційному підґрунті важче приживаються західні постмодерністські ідеї, ідеали та цінності.

Етноцентризм властивий будь-якій нації. Позбавлення меншин прав, якими користується більшість, веде до сегрегації. Під тиском цінностей різних культур опиняються соціальні інститути економіки, родини, освіти, політичні і культурні інститути. Обов'язковою мовою соціокультурної комунікації є наявність спільної мови. Ментальні відмінності між народами позначаються й на рівні життя. Ніщо так не об'єднує людей, як спільні вороги. Національна культура залишається інструментом набуття індивідуальної ідентичності в суспільствах, які переживають соціальну трансформацію.

Важливим залишається ціннісно-смісловий аспект національної культури. Соціальні структури і процеси, як зазначав американський культуролог Леслі Уайт, є функціями культури. Спірним залишається питання ролі цінностей інших культур. Адже культура – це досвід та артефакти минулих епох. Тому ці цінності принципово різні, як і неоднаковим є цей досвід. Непросто в умовах мультикультурності виконувати найважливіші функції власне культури. Зокрема, це адаптаційна функція, яка має забезпечувати пристосування суспільства до динамічних природних і соціальних умов існування. Інтеграційна функція сприяє соціальній консолідації та підтримує прийнятні умови співіснування. Нормативна функція культури впорядковує поведінку членів суспільства. Пізнавальна функція культури забезпечує накопичення та відтворення соціально важливих знань і досвіду. Нарешті комунікативна функція сприяє обміну інформацією між членами суспільства у загальноприйнятій знаковій системі.

Тому, навіть у процесі створення монетарного союзу, який є своєрідною формою «економічного мультикультуралізму», країни Євросоюзу залишили за собою право чеканити на емітованих монетах свої національні символи. Наприклад, Греція прикрасила одне євро зображення афінського символу мудрості сови. Португалія чеканить печатку першого короля країни Афонсу Енрікеша (1109-1185), на якій зображено сім веж – символ неприступності та п'ять щитів – символ

вірності. Ватикан у 2002-2005 рр. чеканив на одному євро портрет Папи Іоанна Павла Другого. Словенські два євро мають зображення першодрукаря Приможа Трубара (1508-1586), який надрукував перші богословські книжки словенською мовою. Фіни на своїй монеті у два євро зобразили ягоду морошку, яка росте на болотах Лапландії у липні-серпні. З неї готують джеми, варення та лікер «Лапонія Морошка». На 50 євроцентах Австрії зображено віденський Сецесіон – виставковий зал, побудований 1898 поблизу площі Карлсплац. Він має позолочений купол, сплетений зі стилізованих лаврових гілок. Всі монети євро в Ірландії прикрашає її герб – кельтська арфа. У жодній іншій державі музичний інструмент не є елементом гербу. На євро Естонії вигравірувано карту країни. Франція друкує національний символ – Маріанну, який втілює революційне гасло: «Свобода, рівність, братерство». Берлінські Бранденбурзькі ворота відчеканені на німецьких монетах номіналом 50, 20 та 10 євроцентів. Мальтійці розмістили на своїх монетах герб власної держави: щит поділений на білу й червону частини з короною з веж – символ неприступності острову. У верхньому лівому куті щита георгіївський хрест. Навколо щита пальмова та оливкова гілки (символи миру й родючості). Голландці на своїх монетах чеканять профіль королеви Беатрикс Вільгельміни Армгард (1938 р.). Люксембург також чеканить профіль великого герцога Анрі (1955 р.). Словаччина на монетах євро чеканить державний герб – шестикінецьний візантійських хрест, принесений братами Кирилом та Мефодієм. Три гори знизу – історичні області розселення словаків: Татри, Фатра і Матра (остання належить Угорщині). Кіпрські євроценти прикрашає зображення давньогрецького торговельного судна. На монеті у 50 євроцентів в Італії зображено імператора-філософа Марка Аврелія (121-180). Його антична бронзова статуя збереглася до наших днів. За середньовіччя його приймали за апостола Павла. На монетах Монако зображені Реньє III та нинішній принц Альбер. Зображення покровителя Республіки Сан-Марино – святого Марина є на 20-центових монетах цієї міні держави. На горі Монте-Титано, де він жив самотником, засновано Сан-Марино.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Але у цьому «фінансовому салаті» не були анульовані суттєві відмінності між досягнутими рівнями економічного добробуту. Тому кризу зони євро також можна розглядати у контексті економічних аспектів мультикультуралізму. Найгірше для ЄС, що криза почала позначатися на міжнародних позиціях Європи. Зокрема, через неї було перенесено на пізніший термі саміт Євросоюзу та Японії. Адже Японія, так само як і Китай не готові знову ризикувати своїми капіталами заради порятунку спільної європейської грошової одиниці. Справа в тому, що навіть у разі тимчасового порятунку кіпрської банківської системи, відродити довіру до неї міжнародних інвесторів вже буде неможливо. Тому й провідні партнери Євросоюзу, спостерігаючи за розвитком подій, не хочуть додатково ризикувати власними ресурсами заради збереження Кіпру у зоні євро. Однак відмова Кіпру від євро може означати такий же крок Греції з відповідним «ефектом доміно» для усього монетарного союзу.

За цих обставин чи не єдиним конструктивним фактором мультикультуралізму є ствердження принципу толерантності до представників інших культур. Але цей принцип теж може тлумачитися по-різному, чи як зверхнє ставлення культуртрегерів, чи як політична коректність із так званою «позитивною дискримінацією». Наслідком цих тенденцій стала констатація у 2010 р. провідними європейськими політиками, зокрема, тодішнім президентом Франції Н. Саркозі, бундесканцлером А. Меркель або британським прем'єр-міністром Д. Кемероном факту, що ідеї мультикультуралізму «не працюють». Політика мультикультуралізму провокувала своєрідний «менталітет діаспори», який маргіналізує окремі верстви суспільства.

Практичні кроки з цих висновків були зроблені, наприклад, у Швейцарії. У березні 2013 р. швейцарський парламент переглянув процедуру отримання громадянства Швейцарської Конфедерації. Пропонується, аби право на клопотання щодо отримання громадянства мали лише ті, хто вже на законних підставах прожив у країні десять років і доклав зусилля для інтеграції у швейцарське суспільство. Тобто щоденно спілкується хоча б однією із офіційних

мов на професійному та побутовому рівнях та бере активну участь у економічному житті держави. Водночас ні термін фактичного проживання на території Швейцарії, ні володіння мовами не будуть передумовами гарантованого набуття громадянства. Натуралізації також не підлягатимуть ті кандидати, які отримують соціальну допомогу чи були засуджені за порушення закону. Перебуваючи на території Швейцарії у статусі біженця, не можна буде приплюсувати цей «швейцарський стаж» до загального терміну проживання у країні. Також пропонується при набутті громадянства вирішити питання прозорості декларування релігії кандидата на швейцарський паспорт, а також розробки чітких критеріїв позбавлення громадянства. За даними досліджень Комісії з питань міграції, у разі запровадження нових правил шанси стати «новими швейцарцями» втрачатимуть щорічно до 15% претендентів.

Різноманітність форм демократичних режимів навіть у межах Євросоюзу ускладнює можливість створення замість національних органів влади ефективної та універсальної наднаціональної влади. В сучасній Європі продовжують існувати фрагментовані різні спільноти колективної пам'яті. Країни Євросоюзу мають обмаль спільних церемоній вшанування пам'яті. Це ж можна сказати про перформанси, тобто тілесні практики. Фламенко або полька залишаються переважно національними танцями. Різною є й соціальна пам'ять. Кожна європейська нація має свій пантеон героїв, але досі не має загального пантеону героїв або героїнь Європи. Національні прапори країн Євросоюзу залишаються важливими символами ідентичності, навіть попри свідоме домінування над ними прапору Євросоюзу.

Дефіцит демократії залишається проблемою для формування європейської колективної ідентичності. Сам цей термін суперечливо сприймається європейцями, які сповідують різні ідеологічні системи цінностей. Наприклад, для прихильників ультраправого політичного спектру, які позиціонують себе як рятівники традицій європейської християнської цивілізації перед натиском глобалізму, ідея формування наднаціональної європейської ідентичності видається неприйнятною. 24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

«За кращу Угорщину» (Йобб'ік) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За кращу Угорщину» (Йобб'ік) має 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати у Європейському парламенті. Потужні позиції партії «Йобб'ік», звичайно, обумовлюються не лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала за результатами Першої та Другої світових війн. Отже, досвід європейської інтеграції наразі цей вантаж пам'яті не зробив легшим.

Не в останню чергу й тому, що радикальний європейський демократичний підхід ототожнює з ворогами демократії як прихильників ксенофобії, так і гомофобії. Гомосексуальна модель поведінки була прийнята в античній греко-римській традиції. Наразі вона знову стає офіційною політикою толерантності до усіх меншин, яку сповідує Європейський Союз. Зокрема, без закону, який забороняє прояви гомофобії, Україні погрожують блокуванням прогресу на переговорах щодо скасування візового режиму з Євросоюзом.

Внаслідок цього європейською цивілізацією проходять відразу декілька ціннісних розламів. Найглибший з цих розламів ототожнюється із конфліктом між «традиціоналістами» і «постмодерністами», й не менш небезпечним є розлам між секулярними та мусульманськими цінностями в Євросоюзі. Внаслідок цього проблематика мультикультуралізму ще довго буде «гарячою» темою як для наукових так і для повсякденних дебатів.

Національна ментальність та ідентичність у наш час вимушені пристосовуватися до глобальної реальності. Ментальні риси в історичному процесі завжди відносні, адже за одних умов вони працюють на користь «прогресу» та динамічному розвитку, а за інших обставин, навпаки, гальмують поступальну еволюцію. Суспільство не існує без людей. Люди первинні, а суспільство як «уявна спільнота» є результатом їхньої діяльності та комунікативних зв'язків. Однак життя будь-якої людини починається у конкретних умовах суспільного буття, які сформовані до її народження й які

одноосібно будь-хто змінити не може. Суспільство як цілісна система відрізняється від своїх складових самодостатністю. Однак власну ментальність мають й різні соціальні групи, тобто спільноти людей, які усвідомлюють свою належність до даної групи та вважаються її членами з точки зору інших. Націю формує спільна історія. Для національної самосвідомості важливо чиїм нащадком вважає себе людина, а не чиїм нащадком вона є біологічно. Тому модерна нація може об'єднувати людей різного етнічного походження, оскільки головні соціокультурні фактори, які забезпечують єдність нації, не зводяться до уявлень про генетичну спорідненість.

Необхідною передумовою існування нації є створення національної культури. Позаяк культурна соціалізація особистості здійснюється через родину, виникає уявлення про нерозривний зв'язок культурної ідентичності людини та її походження. Найважливішою ознакою національної ідентичності стає рідна мова. Спільнота стає нацією лише у тому випадку, якщо усвідомлює свою національну єдність. Без національної самосвідомості не існує нації. Релятивістська теорія націй стверджує, що національна самосвідомість з'являється у співставленні свого народу з іншими. Як правило, для кожної нації є своєрідна референтна група націй, у співставленні з якою формується її образ. Нація формується на основі спільності національної свідомості, території, мови, особливостей матеріальної та духовної культури, традицій, звичаїв.

Духовна ситуація часу, яка визначається як домінування постмодерних парадигм, сприяє розмиванню ідентичностей, адже впроваджує ідею про рівнозначність та однакову прийнятність або неприйнятність будь-яких поглядів та концепцій. Вихідні передумови мислення та поведінки, як правило, не досить чітко усвідомлюються та формулюються. Вони можуть по-різному диференціюватися, адже ієрархію своїх мотивів люди вибудовують неоднаково. Навіть у одній культурі апріорні мотиви мислення та діяльності можуть суттєво відрізнитися у різних людей та суперечити одна одній. Вихідні смисли не можуть бути остаточно поясненими у межах певної культури, адже вони самі є її фундаментом.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Світогляд це знання, які стали переконанням. Фактично світогляд формується під впливом виховання, освіти, життєвого досвіду. На нього впливають умови життя, загальні риси епохи, національні особливості культури. Натомість ідеологія презентує інтереси певної соціальної групи, яка претендує на пріоритетність їхнього захисту в умовах конкуренції з іншими не менш легітимними інтересами. В інформаційному суспільстві ідеологію формують засоби масової інформації. Концептуальна влада змушує жити чужим розумом.

Визначальними для національної ідентичності є низка факторів. Релігія, соціально-психологічні особливості, ставлення до історії, традицій, національних символів, статусу рідної мови. Демократія консолідується, коли громадяни більше не бачать їй ефективної альтернативи та не ведуться на популізм, який вкотре обіцяє щастя для всіх. Українська національна ментальність та ідентичність ґрунтується на «філософії серця», тому ідеї справедливості, добра і свободи є її першоджерелами. Але це веде до суспільної практики, яка спирається на ідеал того, як має бути, а не як може бути.

Історія європейської ментальності засвідчує, що об'єднана Європа не стане реальністю, якщо кожний член великої європейської родини не зможе зробити свій внесок у становлення спільного європейського дому. Європа втрачає вплив, коли весь світ стає «Європою». Європейській ментальності властива багатозначність смислів. Внаслідок цього актуалізується потреба наукового осмислення складних і суперечливих процесів формування новітніх національних, регіональних, трансрегіональних та наднаціональних ідентичностей. На перший погляд ідентичність є засобом визначення: «свій» чи «чужий», тобто тлумачення образу спільноти.

На цій підставі виникає ідея «об'єднаної Європи» як спільного ідентифікаційного знаменника різних народів Старого континенту. Зазначена ідея водночас «молодша» й «старіша» за нації-держави. Внаслідок цього у об'єднаній Європі дедалі частіше виникають дискусії з приводу «нового націоналізму», який багатьох дивує, адже конструкція Європейського Союзу вибудовувалася на фундаменті єдності різних народів, які мали обмежити конкуренцію між собою та

перейти до співпраці заради підняття рівня та якості соціальних стандартів й миру в Європі. Однак наявної потужної економічної опори Європейського Союзу у вигляді спільного ринку ту єдиної грошової одиниці виявилось недостатньою для органічного союзу громадян та для формування спільної культури. Тому «нова європейська ідентичність», головним чином, проявляє себе на рівні тонкого прошарку європейської інтелектуальної та бізнесової еліт. Натомість на інших щаблях соціально-політичної ієрархії панують національно-державні ідентичності.

В країнах Західної Європи основний радикальний націоналістичний дискурс точиться навколо антиісламських та антиінтеграційних мотивів. У нових центральноєвропейських країнах-членах Євросоюзу домінує антициганський та антиінтеграційний націоналізм. Причому заклики «нових націоналістів» відродити міфи про винятковість власної нації безпосередньо підривають підвалини Євросоюзу. Внаслідок чого зменшується популярність Євросоюзу в очах громадськості. Говорячи у термінології О. Шпенглера, «сутінки Європи» це не смерть «білої раси» або культури, а лише закінчення історичної епохи.

Отже, спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично». Формуванню ідентичності «європейського космополітизму» перешкоджає відсутність таких ментальних консолідуючих факторів як єдина мова, уніфіковані культурні цінності та стереотипи масової повсякденної поведінки.

Натомість знову пріоритетом державної політики в країнах ЄС стає адаптація емігрантів до провідної культури певної національної держави. Можна сказати, що прогноз Освальда Шпенглера, висловлений у далекому 1918 р., про кризу європейської культури дається взнаки. В умовах глобалізації важко зберегти національну культурну ідентичність, яка часто представляється «минулим, яке не минає». Спільній соціальній ідентичності все важче ментально «скріплювати» таку «уявну спільноту», якою є нація.

Адже позиціонування соціальних суб'єктів щодо будь-якої ідентичності фактично означає відповідь собі та оточуючим на

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

сакраментальні питання: «хто я?», «хто ми?». Адекватна відповідь на ці питання дає можливість мати надійний компас у бурхливому морі глобальних зрушень та радикальних трансформацій.

Одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація національної історії. Однак, сучасний світ, в якому домінують різні інформаційні потоки, робить неможливою наявність усталеної ідентичності, яка дана «на віки». У диференційованому та по-різному стратифікованому та, як правило, багатонаціональному суспільстві об'єктивно наявні різні ідентичності. Внаслідок цього виникає питання: чи є наукові підстави говорити про суспільну ідентифікацію? Що ми можемо розуміти під цим поняттям?

Відповіді на ці пізнавальні виклики допомагає шукати історія. Адже саме минуле дає можливість не лише з'ясувати, ким були наші предки, а й зрозуміти, чим вони жили, як мислили, що їх турбувало. Київська Русь входила до кола великих європейських держав раннього середньовіччя поряд із імперією Карла Великого. Землі України історично та географічно завжди були в Європі. Але з часом не завжди відповідали відповідним формальним критеріям. Чимало істориків скажуть, що у нас не було релігійної Реформи та Контрреформації (хоча у контексті останньої можна розглядати Берестейську унію), своєрідним було Просвітництво, тощо.

Звернення до нашого спільного з поляками та литовцями минулого, передусім дає підстави згадати про нашу спільну державність Велике князівство Литовське, а потім і про Річ Посполиту. Тривала історія цих державних утворень багата на різні події, які неоднаково тлумачаться науковцями та громадськістю. Серед епохальних подій можна назвати Битву на Синіх водах, яка поклала край експансії монголів у Східну Європу. Натомість Грюнвальдська битва, участь у якій брали лицарі з українських, польських та литовських князівств, покінчила із тодішньою експансією німецьких лицарських орденів, які здійснювали «тиск на Схід». В цей час були всі підстави вести мову про спільну східноєвропейську ідентичність українців, поляків, литовців й до певної міри білорусів.

Рання модерна доба європейської історії досить радикально змінила історичні долі східноєвропейських народів. Західноєвропейські країни стрясалися від кривавих подій Реформації, релігійних війн, Контрреформації. Саме вони стимулювали появу модерної ринкової економіки, яка спирається на принцип індивідуальної свободи та громадянське суспільство. Ці події лише опосередковано торкнулися регіону Східної Європи. Соціокультурні відмінності між двома половинками одного європейського серця ставали дедалі помітнішими. На заході євразійського простору розпочалася запекла боротьба за домінування.

На початку XVII століття загострилася суперечка між Річчю Посполитою та Московським царством. Козаки Сагайдачного ходили разом із польським військом на Москву. Українські козаки стали майже такими ж відомими в Європі найманими ландскнехтами, як й їхні швейцарські колеги-гвардійці. Тридцятирічна війна 1618-1648 рр. спустошила Центральну Європу та започаткувала добу Вестфальської системи міжнародних відносин, яка поступово трансформується лише на наших очах.

Для українців повстання під проводом Богдана Хмельницького стало фундаментом модерної національної ідентичності. Тим часом у Європі поступово формуються національні держави, будівничими яких ставали абсолютні монархи, які поступово почали орієнтуватися на просвітницькі ідеї. Бажання релігійних, соціальних та національних свобод було потужним й в українському суспільстві. Титанічна діяльність Богдана Хмельницького дала можливість створити Українську козацьку державу. Однак така радикальна геополітична трансформація Східної Європи порушила регіональний баланс сил. Могутні сусіди втрутилися в український державотворчий процес. На українських землях запанувала Руїна, говорячи словами Т. Шевченка, ми «самі себе звоювали». В середині XVII ст. Україна була поділена по Дніпру між Річчю Посполитою та Московським царством. Так одна з найбільших європейських націй – українці були волею історії та низки війн поділені між різними державними

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

організмами та на тривалий час розділена на сфери впливу Україну стала заручницею нового балансу сил у Європі.

Європейська доба Просвітництва була однією з найбільш складних для української історії. Різні українські землі опинилися у складі імперій, які конкурували одна з одною за домінування у східноєвропейському регіоні. Козацькі традиції вольностей та індивідуальної свободи, доповненої колективною відповідальністю дали змогу Пилипу Орлику створити Конституцію. Утім до конституційного патріотизму українцям було ще далеко. Навпаки XVIII століття стало часом закріплення соціокультурного розколу між українцями різних територіальних утворень. Своєрідним доповненням цього процесу стали три поділи Польщі, внаслідок яких з політичної карти Європи на певний час «фізично» зникла польська державність, але не польська ідентичність. Гегемонами Східної Європи стали Російська імперія, Пруссія та Австрійська імперія. Українці стали пасинками в різних імперських утвореннях.

Певні сподівання на кращі зміни можна було пов'язувати із гаслами Великої французької революції: «свободою», «рівністю», «братерством». Ці ідеї намагалися поширювати Європою солдати Наполеона. Однак його кінцева поразка та рішення Віденського конгресу 1815 року створили «концерт» європейських держав, але без незалежних східноєвропейських держав. Після Вестфальського миру 1648 р., який покінчив з релігійними війнами в Європі, більше не говорили про християнську Європу, а ввели в обіг термін Європа. Можна сказати, що з цього часу у Західній Європі стверджується думка про поглиблення відмінностей між двома частинами європейського континенту. Східна Європа відставала в процесі модерного державотворення.

«Весна народів» 1848 р. лише посприяла появі людей розумової праці, які закладали фундамент великих будов національних держав. Нові національні державні утворення, які вступили між собою у жорстку конкуренцію за ринки збуту та колоніальні володіння, неухильно вели Європу та світ до глобальної війни. На обрії з'явилося одне з найтрагічніших в історії XX століття, коли Європа на власному

важкому досвіді переконалася, що міждержавна єдність є питанням миру і процвітання. Це особливо важливо, коли Європу наскрізь пронизують криваві сліди давніх і нещодавніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Вже після Першої світової війни роздуми вчених були спрямовані на просування в суспільну свідомість ідеї примирення заради цивілізаційної єдності Європи.

Після падіння комуністичних режимів у Європі дедалі частіше застосовується важливий принцип: «вибачаємо й просимо вибачення». Це дає можливість формувати спільну європейську ідентичність, хоча як і за доби Просвітництва вона все ще більше нагадує ідеальний проект, ніж реальність. Адже кожна країна Євросоюзу плекає насамперед національну ідентичність. Ототожнення себе з певною нацією є передумовою для формування європейської ідентичності.

Водночас пріоритетом зовнішньої політики Євросоюзу стає захист національних меншин заради примирення всередині держав та між ними. Можна припустити, що небажання «старих» країн-членів Євросоюзу надати європейській державі Україні перспективу членства обумовлюється незавершеністю процесу примирення європейської історії з геополітикою, суттю якого є подолання ідентифікаційного розколу між Сходом і Заходом Європи.

Новітній балканський досвід довів, що конфлікти ідентичностей стимулюють криваві конфлікти. Однак нова європейська цивілізаційна ідентичність в ідеалі має забезпечити толерантне співіснування й ослабити емоції конфліктності та неприязні. Постійне переживання травматичного досвіду минулого відбирає творчу енергію, потрібну для реалізації сучасних проектів найближчого майбутнього.

У цьому контексті важливою залишається робота комісій істориків, які, зокрема, мають готувати наукові коментарі до публікацій архівних документів. В процесі формування минулих ідентичностей історична пам'ять часто є автономною від офіційної історичної науки силою. Будь-якій європейській державі дедалі важче зберегти монополію на написання історії. Треба замислюватися над

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

контекстом і складністю минулого, а не міфологізувати «історика-суддю». Толерантність є важливою європейською цінністю, включно із сприйняттям неминучого конфлікту інтерпретацій складних сторінок історії.

Замість створення спільних шкільних підручників доцільно представляти у наявних національних підручниках різні точки зору. Адже будь-який історичний наратив не просто передає минуле, а тлумачить його. Причому шкільні підручники залишаються основним знаряддям для створення національної міфології на основі історичних оповідей. Відкритим є питання, наскільки послідовно можна вести мову про самобутність нації у європейському контексті. Стереотипне прийняття минулого, його інструментальне використання не можуть нейтралізувати страх перед невизначеним майбутнім.

Європейська ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є судією, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, за кого ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно. Європейська ідентичність України вибудовується й через інтеграцію її історії до історії Європи. Потрібно укорінити Україну в минулому Європи. Мова може йти й про створення спільних комісій польських, литовських, українських та російських істориків. Але це можливо зробити лише у демократичному середовищі та встановленні правильної «політичної» відстані від минулого. Діяльність міжпарламентської асамблеї України, Литви та Польщі може сприяти активізації та створенню необхідних передумов для якісного нового інтелектуального розуміння нашого спільного минулого, що є запорукою успішності реалізації спільних проектів у сучасному та майбутньому.

Актуальною є проблема типологізації європейських ментальностей. Міграція починає впливати на соціокультурну структуру Європи. Східноєвропейські країни самі переживають депопуляцію. Це стимулює проведення «політики пам'яті» та формує викривлені національні образи минулого.

Незалежна Україна має достатньо територіальної непевності, аби ні з ким не сваритися за території, та ідеологічної невизначеності державного фундаменту. Занепад українського села, яке є джерелом національної ідентичності, неминуче її трансформуватиме. В умовах суспільної кризи когнітивна структура ситуації є невизначеною щодо поточного стану та майбутнього. Запорукою єдності є багатоманітність ідентичностей, свобода європейських народів криється у цивілізаційній інтеграції Європи. Європейський Союз з перемінним успіхом вирішує завдання забезпечення лояльності громадян своїх держав-членів.

Гоголівський герой Тарас Бульба визначав національну ідентичність за релігійною ознакою. Як людина хрестилася та читала «Отче наш», вона визнавалася православною людиною або католиком. Релігійна ідентифікація була засобом набуття національної самоцінності. Масова культура змінює національний культурний спадок. Опиратися її наступу може тільки глибоко традиційна культура, яка спирається на сільські громади. Однак набута ідентичність одних поколінь «генетично» не передається іншим поколінням.

Домінантною тенденцією процесу глобалізації стає трансформація європейсько-центричної системи координат. Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних та матеріальних досягнень, але Європа поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів), внаслідок чого цінності різних локальних цивілізацій все більше вступають у протиріччя з традиційними християнськими цінностями. Європа також перебуває у складній ситуації пошуків спільної ідентичності. Посилення кризи та втрата курсової стабільності спільної європейської грошової одиниці євро, яка вважається матеріальним символом нової європейської ідентичності, у 2008-2013 рр. серйозно налякала перспективою руйнації наддержавних інституцій та розпуску Європейського Союзу. Нагадаємо, що великий німецький філософ І. Кант вважав, що побудувати правову державу можна на засадах здорового глузду,

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

треба лише аби одні егоїстичні бажання блокувалися не менш потужними іншими егоїстичними бажаннями.

Україна є співдружністю цивілізацій та культур з тисячолітньою історією. Етноцентричний чи антропоцентричний підхід до історії? Що таке національна ідея та ціннісні орієнтири? Наше ставлення до історичних подій, яке визначається ментальністю, має значення, а отже, апостеріорі надає смисл історії. Смисл історії існує у культурі, продуктом якої він є. За межами певної культури смислу немає. Історія набуває смисл, коли її розглядають не очима сучасного, а з майбутнього. Майбутнє в сучасному, але майбутнє й у минулому. Українська ментальність часто живе минулим за рахунок категоричного неприйняття сучасного. Якщо воно погане, таким його зробили ми. Конструктивніше думати про майбутнє, а не жити тінями минулого.

Для західних європейців сказати, що справи йдуть погано означає визнати власне безсилля та продемонструвати нездатність виправити становище. Тому й кажуть неправду, що в них все гаразд. Українці, навпаки, дуже люблять перебільшувати свої негаразди, причому у більшості випадків справа доходить до епічних масштабів. Європейці кажуть неправду найчастіше, аби не образити свого співрозмовника. Українці роблять це, аби «порятувати» його від, наприклад, родинних неприємностей. Історія має слугувати добросусідству, інакше перетвориться на гостру зброю.

Люди повернуті у минуле, коли немає переконливого проекту майбутнього. Поет Поль Валері небезпідставно стверджував, що історія може перетворитися на отруту, якою можна отруїти цілі покоління. Ідеалізація минулого є не простою грою у пам'ять, а й відроджує відповідну традицію з усіма її позитивами та негативами. Невирішені проблеми минулого відроджуються у сучасному, адже якщо якась проблема сприймається як реальна, то вона такою стає й за своїми наслідками.

Отже, ідентичність завжди політизована. Тому боротьба за збереження своєї та проти чужої ідентичності робить конфлікти більш гострими та тривалими. Кожна людина водночас має декілька

ідентичностей: етнічну, громадянську, класову, релігійну. Ці різні ідентичності можуть не співпадати навіть у межах одного суспільства. Ідентичності не створюються раз і назавжди. Питання ідентичності загострюються в умовах кризових процесів. Еліти, як правило, більше стурбовані питаннями ідентичності, ніж більшість населення, яка пасивно усвідомлює власну ідентичність. Апологетика «чистої» ідентичності неминуче веде до ксенофобії.

Доки існує ідентичність, включно з цивілізаційною, «кінця історії» не буде. Принаймні не в есхатологічному, а змістовно повсякденному сенсі. Громадянам України у сучасному світі доведеться вчитися уникати конфліктів між ідентичностями українця, європейця та космополіта. Зрештою, чітка ідентичність дає можливість людині та суспільству відчувати себе не об'єктом, а суб'єктом історії.

У сучасній Європі продовжують існувати фрагментовані різні спільноти колективної пам'яті. Країни Євросоюзу мають обмаль спільних церемоній вшанування пам'яті. Це ж можна сказати про перформанси, тобто тілесні практики. Фламенко або полька залишаються переважно національними танцями. Різною є й соціальна пам'ять. Кожна європейська нація має свій пантеон героїв. Але досі немає загального пантеону героїв або героїнь Європи. Національні прапори країн Євросоюзу залишаються важливими символами ідентичності, навіть попри свідоме домінування над ними прапору Євросоюзу.

Тобто ЄС, як своєрідний символ досягнень мультикультуризму, намагається використовувати мультикультуризм як інструмент пом'якшення ціннісних конфліктів всередині Євросоюзу та на його периферії. Українському суспільству треба знайти у собі європейську ідентичність й мультикультурність, аби бути готовим до будь-яких сценаріїв подій.

Європейсько-азіатський транспортний коридор є одним із найважливіших геополітичних проєктів ХХІ ст., головною метою якого є розбудова геостратегічних комунікативних зв'язків між двома частинами Євразії – Азією та Європою.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Основним ініціатором розбудови євразійських транспортних коридорів є Європейський Союз. Зазначені коридори є стратегічними комунікаціями для сьогоденного та завтрашнього дня європейської економіки. Тому ЄС у 1991 р. затвердив програму TRASECA, яка має залучити до розвитку транс'європейських магістралей на період до 2015 р. понад 90 млрд. євро, які будуть спрямовані у роботи з модернізації в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи 18 тис. км. автомагістралей, 20 тис. км. залізних доріг, 380 аеропортів, 13 морських та 49 річкових портів.

Ще одним великим геополітичним гравцем на євразійських транспортних коридорах є США. Участь у зазначених проектах дає США можливість економічно контролювати транспортні товарні потоки між Європою та Росією та між Росією та Центральною Азією й Китаєм. Залучення американських фірм до розвитку мережі транспортних коридорів у Східній та Центральній Європі дозволяє впливати на процес європейської інтеграції. Тим самим реалізується мета американського стратегічного впливу на Євразію, що є ключовим чинником гегемонії США в новій системі міжнародних відносин.

Водночас транспортні шляхи, нафтогазопроводи та інші комунікації лишаються важливим чинником встановлення міжнародного та міжцивілізаційного співробітництва. Вони здатні позитивно вплинути на вирівнювання показників економічного розвитку, підвищення якості життя депресивних країн та регіонів.

Протягом сторіч територія Україна була важливою сполучною транзитною ланкою на євразійських шляхах. На межі ХХІ ст. Україна є місцем перетину транс'європейських шосейних магістралей (до Російської Федерації, Центральної Азії, Кавказу, Китаю), нафтових та газових трубопроводів, залізничного, річкового (Дніпро, Дунай), повітряного та морського транспорту.

Однією з основних шосейних магістралей євразійського транспортного коридору є європейське шосе №5 Трієст – Любляна – Будапешт – Київ – Москва. У серпні 2004 р. введено в експлуатацію сучасну автомагістраль Одеса-Київ. Тоді ж Україна відновила

судноплавство гирлом Дунаю, реконструювавши судноплавний канал Бистра – Вилкове.

За участі України, Росії, та низки європейських країн з 2003 р. реалізується проект міжнародного газотранспортного консорціуму. Крім того, до часу добудови польської частини нафтопроводу Одеса-Броди-Гданськ його українська частина використовувалась у реверсному напрямку. Надалі у разі збільшення поставок каспійської нафти на світовий ринок, що є особливо важливим з огляду на прогнозований до 2040 р. дефіцит паливних ресурсів, Україна пропонує маршрут Тенгіз (Казахстан) – Баку (Азербайджан) – Супса (Грузія) – Одеса (Україна) – Броди (Польща). Зазначений маршрут дає можливість замкнути нафтовий ринок по осі Каспійське – Чорне – Балтійське море. Стратегічно важливе місце в мережі чорноморсько-каспійських транспортних комунікацій посідає Крим. У вересні 1999 р. під час балтійсько-чорноморського самміту в Ялті було надано потужний політичний імпульс для створення європейсько-азіатського транспортного коридору.

Крім транспортних коридорів Схід – Захід суттєве значення для глобальної економіки ХХІ ст. матимуть напрямки Північ – Південь. Територією України проходять транспортні маршрути Чорноморсько-Балтійського сполучення, які з'єднують балтійський та прикаспійський регіони. Завдяки цьому Україна об'єктивно перетворюється на перехрестя ключових магістралей третього тисячоліття. Зважаючи на це, її уразливість як країни, по території якої проходить (за термінологією А. Тойнбі) «цивілізаційний розлам», може перетворитись на великий позитив. Однак реалізація зазначеної моделі розвитку євразійського транспортного коридору можлива лише за умов становлення нового світового порядку не за сценарієм «зіткнення цивілізацій», а за функціональною моделлю міжцивілізаційного мирного діалогу. Відкритим є питання, чи це можливо за умов нової холодної війни, яку В. Путін розпочав агресією проти України в 2014-2021 роках.

3.3. Євросоюз на початку 2020-х років

Французький історик А. Дебідур у 1891 р. закінчив свою класичну працю «Історія європейської дипломатії» пацифістським сподіваннями на те, що «найбільш спустошливі завойовницькі війни, причинами яких, майже завжди є честолюбство певної династії або необдуманий порив якогось народу, стануть у Європі дедалі рідкішими»¹³⁷. Відтоді ледь минула чверть століття і Європа та світ опинились у вирі Першої світової війни. Тобто дипломатія як інструмент «м'якої сили» виявилась на тому історичному етапі неспроможною врегулювати міждержавні протиріччя, які перекреслили надії на мирне врегулювання суперечок та уникнення застосування військової сили в процесі розв'язання конфліктів.

На початку ХХІ століття актуалізувався феномен «гібридних війн» та використання в цьому процесі різних технологій як «м'якої сили», так і традиційної військової сили. У більшості конфліктів сучасності неможливо за чіткими критеріями відокремити «інформаційні операції» і власне бойові дії як на локальному, індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Історія міжнародних відносин знає чимало прикладів безсилля «великої сили» і навпаки потуги у застосуванні асиметричної сили. Утім, як правило, маленькі та середні за потугою країни потерпають від великих держав незалежно від того, дружать вони або конфліктують. Адже трава мнеться однаково, якщо слони борються, або кохаються. Мексиканський публіцист Альфредо Халіфеме Рахме влучно описав конкуренцію американської і китайської «м'якої сили» у Латинській Америці. На його думку, «Китай забезпечує значні інвестиційні плани, у той час як Сполучені Штати присвятили себе хижацькому розтягуванню інфраструктури Латинської Америки. Після жахливого уроку неолібералізму в його гіршому прояві Аргентина не встояла перед спокусою одержати від Китаю два мільярди доларів інвестицій на видобуток нафти і газу, розробку супутникових систем зв'язку і прокладання залізниці. З одного боку

¹³⁷ Дебідур А. Дипломатическая история Европы. URL http://istmat.info/files/uploads/28398/histoire_diplomatie_a-debidour_1947.pdf (дата звернення: 09.12.2020).

мегаспекулянт Джордж Сорос заволодів ресурсами Патагонії, що сталося після того як він взяв участь у фінансовому четвертуванні Аргентини; з другого боку Китай налагоджує стратегічні відносини з колишнім робітником-металургом Лулою (президент Бразилії), який виявився чудовим геостратегом»¹³⁸. Як бачимо, за умов глобальної конкуренції застосування «м'якої сили» має широкий спектр.

У 1998 р. німецький соціальний мислитель Юрген Габермас прогнозував, що «на основі Маастрихтського договору Європейський Союз має розвинутися далі за стан функціональної економічної спільноти. Втім, у політично об'єднаній Європі мусять приймати рішення у багатьох політичних царинах – зокрема у сфері соціальної політики, – які мають бути однаково обов'язковими для всіх членів прийняття рішень. Необхідне вирівнювання різноманітних інтересів і життєвих обставин: жодна політична спілка неможлива на основі мудрого розрахунку власних переваг кожного. Потрібна свідомість єдності, яка уможливить для «вільно об'єднаних союзників» ідентифікацією себе разом як громадян держави»¹³⁹. Таке сучасне розуміння мережі громадських структур, які створюють різноманітні інструменти «м'якої сили», властиве для політики Європейського Союзу на міжнародній арені.

Колишній виконавчий директор Світового банку Мойсес Наїм у бестселері «Занепад влади» веде мову про радикальні зміни в усіх сферах суспільного життя поступово ведуть до занепаду влади – політичної, військової, економічної, релігійної, влади мас-медіа. Впливові раніше високі керівні чини вже не можуть реалізовувати свої забаганки так само вільно, як це було в минулому. Нині стало простіше здобути владу, але значно важче її здійснювати і набагато легше втратити. Автор міркує про світові революції, які полягають у «революції збільшення». Вона полягає у подоланні засобів контролю, збільшенням в усьому – від кількості країн до чисельності населення, стандартів життя, показників письменності й кількості продуктів на ринку, що зумовила рух людей, товарів, грошей;

¹³⁸ История Латинской Америки. М., 2003. С.213.

¹³⁹ Габермас Ю. Постнаціональна констеляція. Політичні есе. Львів, 2010. С.26-27.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

«революція мобільності»; «революція ментальності», коли нічого не сприймається як належне, яка відображає основні зміни в менталітеті, очікуваннях і прагненнях, що супроводжують ці зсуви. Також можна констатувати закінчення абсолютної монополії на застосування насильства. Однак мова йде про появу феномену м'якої влади «для всіх», адже завдяки соціальним мережам змінюється роль засобів масової інформації, коли кожен повідомляє, кожен оцінює інформацію». «У геополітиці, – пише М. Наїм, – малі актори – «малозначимі» країни чи недержавні утворення – отримали нові можливості накладання вето, втручання, переорієнтації й загалом заганяння в глухий кут об'єднаних зусиль «великих гравців» і багатосторонніх організацій»¹⁴⁰.

Нові інформаційні технології – це інструменти «м'якої сили», і щоб діяти, вони мають бути в руках користувача, який своєю чергою потребує цілей, спрямування й мотивації. На цю мотивацію й працює м'яка сила. Згаданий автор визначає її як здатність скеровувати поточні або майбутні дії інших груп чи індивідів або запобігати їм.

Знизивши свій військовий потенціал, ЄС практично втратила можливість реагування на порушення універсальних норм. М'яка сила у зовнішній політиці критикує концепції національного інтересу або балансу сил як такі, яким не вистачає морального аспекту. Вона націлена не на подолання стратегічних загроз, а на усунення умов, які вважаються порушенням універсальних принципів справедливості. В міжнародних справах важлива репутація надійності. Мир через демократію, відкриту дипломатію та вдосконалення спільних правил і стандартів. М'яка сила покликана впливати на розрахунки противника і зменшувати його впевненість в успіху.

Автор концепції «м'якої сили» американський дослідник Дж. Най молодший позиціонував це поняття як пропаганду потрібних цінностей за допомоги інструментів інформаційних і віртуальних продуктів. Фактом стає не те, що відбулось, а те, про що розповіли¹⁴¹. Євросоюз має соціальний капітал, який забезпечений високим

¹⁴⁰ Наїм М. Занепад влади. К., 2018. С.31-33.

¹⁴¹ Nye J. Soft power. The means of success in world politics. *New York*. 2004. S.12.

організаційним рівнем, доктринальним рівнем, технологічним і соціальним рівнями розвитку¹⁴². Впродовж 1990-х років Євросоюз ефективно реалізовував проект європеїзації країн, які 1 травня 2004 р. вступили до ЄС¹⁴³. Британський дослідник Ф. Кемерон звернув увагу, що нові країни-члени ЄС після 2004 р. зробили свій внесок у «м'яку силу» Євросоюзу¹⁴⁴. На думку М. Чіні, поняття «м'яка сила» є інтегральною для зовнішньої і внутрішньої політики Євросоюзу¹⁴⁵. Натомість Дж. Джінгхем на конкретних історичних фактах показав, як корелюються успіхи в пропаганді цінностей європейської інтеграції з розширенням Євросоюзу на Схід і поглибленням внутрішньої інтегрованості Євросоюзу¹⁴⁶.

Американський дослідник Саймон Хікс дослідив інфраструктуру політичної системи Євросоюзу з точки зору прийняття рішень щодо реальної презентації успіхів європейської інтеграції як всередині Євросоюзу, так і поза його межами¹⁴⁷. Британські дослідники Дж. Петерсон і М. Шеклтон проаналізували ефективність застосування «м'якої сили» Євросоюзу з точки зору взаємодії його інститутів з структурами влади на національному рівні держав-членів ЄС¹⁴⁸. На думку К. Сміт, застосування інструментів «м'якої сили» у Спільній зовнішній політиці Євросоюзу все ще є недостатньо ефективним¹⁴⁹. Основна частина експорту африканських країн направляється до Європи. Європейські інвестиції та технології відіграють значну роль у економіці африканських країн. Правда, Б. Гейтс інвестував в Африку більше коштів, ніж увесь ЄС. Європейців дедалі частіше витісняють з африканського ринку китайські конкуренти¹⁵⁰.

Відомий німецький соціолог Ульріх Бек, говорячи про особливості процесу глобалізації, звертав увагу на «транснаціо-

¹⁴² Bamberg Elizabeth, Stubb Alexander. *The European Union: How does it work?* Oxford. 2003. S.18.

¹⁴³ Green Cowles, Caporaso Maria, Thomas Risse. *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change.* London. 2001. S.12.

¹⁴⁴ Cameron Fraser. *The Future of Europe. Integration and Enlargement.* London. 2005. S.19.

¹⁴⁵ Cini Michaelle (Hrsg). *European Union Politics.* Oxford. 2007. S.41.

¹⁴⁶ Gillingham John. *European integration 1950-2003. Super state or New Market Economy?* Cambridge. 2003. S.29.

¹⁴⁷ Hix Simon. *The Political System of the European Union.* New York. 2005. S.32.

¹⁴⁸ Peterson John, Shackleton Michael. *The Institutions of the European Union.* Oxford. 2002. S.81.

¹⁴⁹ Smith Karen. *European Union Foreign Policy in a Changing World.* Oxford. 2003. S.26.

¹⁵⁰ White Brian. *Understanding European Foreign Policy.* Basingstoke. 2005. S.44.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

налізацію політичного процесу, що є результатом набуття державними кордонами більшої прозорості, інтенсивного обміну товарами та ідеями, підвищення ментальної мобільності населення багатьох країн світу¹⁵¹. Зокрема, він слушно зазначає, що ступінь впливовості держав у сучасних міжнародних відносинах все більшою мірою залежить від їхньої об'єктивної та оперативної поінформованості та ефективного й інтенсивного залучення до глобальної та національної мережі політичних контактів.

«М'яка сила» є спроможністю змінювати чужі цінності, уявлення, інтереси. Успішне застосування м'якої сили веде до зміни установок і відповідно поведінки. «М'яка сила» може розглядатись як управління масовою свідомістю непрямими засобами, які не зустрічають свідомого спротиву. Метою пропаганди є руйнація чужих інтерпретацій подій і фактів. Чим більш легітимною є монополія на силу, тим менший спротив вона стимулює. Автор концепції м'якої сили Дж. Най вважає, що вона приваблює, а не примушує. Але часом м'яка сила може не тільки агітувати, а й примушувати. Привабливість може засновуватись на раціональних або емоційних компонентах культури і політики. У такі індивідуальні і колективні побажання можуть потрапити демократія і свобода, позаяк вони в масовому уявленні здатні вирішувати соціальні проблеми. Якщо жорстка сила є монополією державних інститутів, то м'яка сила не є монополією держави. Ресурси «м'якої сили» належать мережі громадянського суспільства. Відповідно, чим сильнішою є інноваційна діяльність, тим цікавішими нові культурні продукти будуть перетворюватись на «м'яку силу», яка дає інформацію цікаву іншим. Віртуальна перемога веде до реальної перемоги. Важливо не те, що ви сказали, а що люди почули.

На думку Дж. Сороса, «ЄС не може посісти місце США як світового лідера. ЄС володіє достатніми ресурсами, аби мати вплив на міжнародній арені: половина всієї допомоги світовому розвитку; найбільший єдиний ринок у світі; 45000 дипломатів; майже 100000

¹⁵¹ Beck Ulrich. Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie. Frankfurt-am-Meine. 2002. S.108.

миротворців, службовців на всіх континентах; перспектива використання торгівлі, допомоги та членства в ЄС як каталізаторів для заохочення перетворення сусідніх держав на відкриті суспільства...Спільна зовнішня політика ЄС не повинна бути антиамериканською»¹⁵². Але після перемоги у листопаді 2016 р. на президентських виборах у США Д. Трампа, посилюються ідеологічні розбіжності між європейськими лібералами та американськими неоконсерваторами, що позначилось на риториці засобів масової інформації як у провідних країнах Євросоюзу, так і у США.

В умовах суперечливого розвитку процесу глобалізації Європейський Союз (ЄС) є своєрідним експериментальним полігоном, де відпрацьовується модель взаємодії різних групових ідентичностей. Під поняттям ідентичність у гуманітарних науках розуміється тотожність, належність суб'єкта до певного співтовариства. Зокрема, є культурна ідентичність як ототожнення актора із певним історичним спадком, релігією, мовою. Є громадянська ідентичність, пов'язана із нормами політичного співіснування на основі традицій і цінностей певного суспільства. Коли мова йде про ідентичність Євросоюзу, впадає у око той факт, що вона співіснує із національними ідентичностями країн-членів ЄС. Зазначимо, що національні ідентичності є переважно культурними, натомість європейська ідентичність формується як громадянсько-політичний феномен. Ідентичність не є постійною сутністю, а виявляється скоріше як динамічний конструкт. Тобто будь-яка форма колективної ідентичності має конвенційну (договірну) соціально-семіотичну природу.

Можна виділити декілька рівнів формування колективних ідентичностей: а) генетичний рівень, пов'язаний із виникненням певної колективної ідентичності, структурний рівень, який визначає співвідношення ознак певних ідентичностей та їхнє змістовне наповнення; б) функціональний рівень, що ототожнюється із формами реалізації ідентичностей. Крім того, треба мати на увазі, що різні рівні спільної європейської ідентичності у форматі Євросоюзу мають

¹⁵² Сорос Дж. Глобальна місія Європи. День. 2006. 21 листопада. С.3.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

«космополітичні» еліти і «локалізовані» маси національних або «пост-національних» держав-членів Євросоюзу.

Нагадаємо, що внаслідок модернізації в європейській історії з'явилась національна держава, яка поставила на місце станової інтеграції суспільну солідарність, яка існує завдяки національній свідомості. В умовах постмодерну відбувається радикальна реорганізація соціального порядку. Під впливом глобальних мереж кожен індивід стикається з такою свободою, котра змушує його покладатися на самого себе й ізолює від інших, але дає змогу зав'язати нові соціальні зв'язки і сформувати інноваційні соціальні норми. Цей постмодерний соціальний порядок інтегрує як громадянську, так і етнічну ідентичності. Зважаючи на розвиток тенденцій сучасного процесу глобалізації, Європейський Союз може виступити першою структурою постнаціональної демократії. Однак суперечливість цього процесу вимагає детального аналізу його проблем і перспектив. Спільна європейська грошова одиниця Євро є матеріалізованим інструментом «м'якої сили» Євросоюзу.

Перша дійсно глобальна економічна криза поступово змінює баланс сил між різними валютними системами світу. Наприкінці грудня 2011 р. прем'єр-міністри Китаю та Японії домовилися у взаємних розрахунках перейти до національних валют та обмежити вживання американського долара. Цей факт засвідчив посилення тенденції до регіоналізації валютних систем. Ще у жовтні 1983 р. французький мислитель Р. Арон прогнозував, що «можливо, валюта Сполучених Штатів Європи відбере в долара його монопольне становище, його статус одиниці транснаціональних розрахунків, та ні німецька, ні британська економіки не мають достатніх обсягів, аби стати опертям транснаціональної валюти»¹⁵³. Зазначена тенденція вперше далася взнаки вже 1999 р., коли євро та долар стали конкурентами на глобальному фінансовому ринку. Тоді операція сил НАТО проти режиму С.Мілошевича засвідчила домінування військово-політичних механізмів, які забезпечили конкурентні переваги американського долара. Після епохальних терористичних

¹⁵³ Арон Р. Мир і війна між націями. К., 2000. С.17.

актів 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати Америки досягли максимуму глобальних економічних переваг. Однак «військове кейнсіанство» у вигляді стимулювання військових витрат заради забезпечення економічного зростання супроводжувалося накопиченням не лише міжгалузевих дисбалансів, а й серйозних диспропорцій у світовій економіці.

Світова економічна криза загострила питання найближчих перспектив Європейського Союзу. Спільна європейська грошова одиниця виявилася ефективною за умов стабільного економічного розвитку. Але під впливом кризових явищ гострішими стали боргові проблеми та більш чіткими виявилися різні рівні економічного розвитку країн Єврозони.

Гроші є не тільки інструментом «м'якої сили», а й нервом економіки. Тому фінансова криза стосується самих засад ринкових відносин. Але економіка може ефективно функціонувати лише як елемент системи культурних цінностей¹⁵⁴. Важко не звернути увагу на той факт, що до Єврозони увійшли країни з різними ментальними традиціями. Свого часу на цей факт звернули увагу лауреат Нобелівської премії з економіки Йозеф Штігліц та аналітик Світового банку Амартаї Сен. Останній також звертає увагу на моральну кризу, яка не в останню чергу провокує домінування спекулятивного капіталу та «віртуальної» економіки. В свою чергу відомий економічний оглядач Пол Кругман у своєму блозі веде мову про потребу повернення до балансу кооперації та конкуренції.

Німецький економіст Рожер де Век вважає, що світова економічна криза завершила період економічного ультралібералізму та глобалізаційного оптимізму. Адже недостатня ефективність збирання податків веде до збільшення бюджетних дефіцитів та провокує все нові проблеми на рівні національних держав. Період «більшої свободи, меншого державного впливу» в реальній політиці лише посилив вплив транснаціональних корпорацій. На думку Р. де Века, демократичний капіталізм має зробити політику незалежною від

¹⁵⁴ Де Сото Ернандо. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемаже лише на Заході і ніде більше. К., 2009. С.24.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

економічних інтересів великих корпорацій¹⁵⁵. Але наразі це побажання виглядає надто утопічним. Зрештою, тип світових економічних відносин після завершення кризи залежатиме від організації відносин між бізнесом, працею та фінансами¹⁵⁶.

Таким чином, коли національні грошові одиниці тільки замінювалися на євро, експерти звертали увагу на потенційних проблемах та вадах монетарного союзу. По-перше, спільну валюту отримали держави з різним рівнем добробуту, внаслідок чого національні уряди втратили важелі кредитно-грошової політики як регулятора розвитку економіки. По-друге, не було запроваджено спільну систему оподаткування та контролю за темпами зростання бюджетних дефіцитів. По-третє, управління монетарними відносинами фактично залишилося в руках Європейського центрального банку, а податкова політика в руках національних урядів.

Зважаючи на це, колишній голова Європейської комісії Жак Делор звинуватив засновників монетарного союзу ЄС у «первородних» помилках запровадження спільної європейської грошової одиниці євро. Він навіть назвав особливо правильними рішення тих країн, які вирішили зберегти національні валюти¹⁵⁷. Однак наявні й альтернативні точки зору. Зокрема, державний секретар Міністерства закордонних справ Польщі у справах європейської інтеграції М. Довгілевіч пропонував прискорити приєднання до зони євро, яка наразі складається з 17 держав Євросоюзу решти його членів, які цього побажають¹⁵⁸. Але такий підхід теоретично може лише прискорити процес розпаду зони євро, адже максимально загострить усі згадані вище протиріччя. Цю позицію не підтримує передусім Німеччина. Адже у німецькому суспільстві непопулярною стає ідея, коли «німці платять за все», виправдовуючи тим самим статус країни як локомотиву європейської інтеграції.

¹⁵⁵ Roger de Weck. *Nach der Krise. Gibt es anderen Kapitalismus?* München, 2009. S.40.

¹⁵⁶ Vogl Joseph. *Das Gespenst des Kapitals*. Berlin, 2011. S.59.

¹⁵⁷ Jacques Delors. *Euro was flawed from beginning*. URL <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-16016131> (дата звернення: 10.11.2020).

¹⁵⁸ Dowgielewicz Mikolaj. *Der Euro geht alle EU-Mitglieder an*. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 7 Dezember 2011. S.10.

Починають домінувати настрої, що «потяг» європейської інтеграції, який тягти локомотиву не по силі, потрібно переформувати. Принаймні чіпляти нові «вагони» до цього потягу, тобто підтримувати процес розширення Євросоюзу, влада ФРН, зважаючи на суспільні настрої, навряд готова. Головним стає завдання збереження стабільності європейського монетарного союзу, ризик краху якого може кинути виклик німецькій стабільності та коштуватиме влади будь-якій коаліції. Ангела Меркель наприкінці січня 2012 р. у Давосі заявляла про необхідність припинення розмов щодо збільшення капіталізації фонду фінансової стабільності та зосередження на скороченні бюджетних дефіцитів та забезпеченні умов для економічного зростання.

Німеччина, яка останнім часом повернула собі європейську першість як країна експортер, на цій підставі вимагає від партнерів врахування її інтересів. Інша справа, що згадані інтереси є суперечливими. З точки зору експортерів «дешевий євро» є вигідним, оскільки стимулює конкурентну спроможність, що дає можливість зберігати робочі місця. З іншого боку, «дешевий євро» стимулює здороження товарів споживання. Отже, на кону опинилася подальша доля спільної європейської грошової одиниці, яка наразі є єдиним відносно успішним матеріальним символом Євросоюзу.

До непопулярних соціальних заходів, аби скоротити бюджетні дефіцити та уникнути державного банкрутства вимушені вдаватися більшість країн Євросоюзу. Великий європейський бізнес закликав національні уряди країн-членів Євросоюзу забезпечити збереження стабільного курсу спільної європейської грошової одиниці євро. Саме на це спрямовано усі непопулярні заходи з обмеження соціальної складової ринкової економіки. Однак у колах економічних експертів немає єдиної думки, чи достатньо буде цих заходів, аби уникнути банкрутства монетарного союзу. Національні та транснаціональні європейські еліти також важко шукають компроміси з цього питання. Яскравим прикладом цієї тенденції став процес формування Європейського стабілізаційного фонду.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Нагадаємо, що за результатами переговорів у грудні 2011 р. бундесканцлера Ангели Меркель, тодішніх президента Франції Ніколя Саркозі та італійського прем'єр-міністра Маріо Монті прийнято принципове рішення про збільшення статутного капіталу зазначеного фонду до одного трильйону євро. Однак невирішеним залишилося головне питання щодо джерел його наповнення. Європейський центральний банк на чолі з італійцем Маріо Драгі тоді запропонував емісійний шлях наповнення кредитного кошика. Але Німеччина та Франція, побоюючись занадто великого збільшення рівня інфляції у зоні євро, заперечили проти цього. Після цього тодішній президент Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу запропонував випустити «євро бонди», тобто загальноєвропейські кредитні зобов'язання. Однак Ангела Меркель, добре пам'ятаючи яких зусиль їй коштувало попереднє прийняття рішення про збільшення німецької участі у Європейському стабілізаційному фонді, виступила проти «євро бондів». Однак в цілому Євро продовжує досить успішно виконувати роль інструмента «м'якої сили» Євросоюзу.

Найбільші песимісти прогнозують, що впродовж середньострокової перспективи більшості країн Єврозони доведеться повертатися до національних валют. Адже Китай, з яким пов'язували сподівання на поповнення Європейського стабілізаційного фонду, категорично відмовився використовувати свої валютні запаси для підтримки євро. Не додають великого оптимізму й глобальні економічні тенденції.

Економічна криза штовхає країни Євросоюзу у вир політичних протиріч. Причому вони дедалі чіткіше проявляються як у внутрішній політиці, так і на міждержавному рівні. Зокрема, у середовищі європейської «брюссельської» бюрократії жваво обговорюються можливі варіанти започаткування принципово нового проекту європейської інтеграції. Мова йде про неминуче виключення із зони євро фінансово проблемних держав Євросоюзу та створення меншої за кількістю країн, але більш інтегрованої зони євро. Фактично європейські прагматики пропонують повернутися до моделі «Європи

багатьох швидкостей», коли шістка країн засновниць процесу європейської інтеграції – країни Бенілюксу, Італія, Франція та Німеччина мають погодитися на перехід до наднаціональних механізмів оподаткування та передати Європейській комісії ще більше повноважень національних урядів. Але навіть у цих країнах європейського «ядра» ця ідеї не дуже популярна. Адже Бельгія борсається у болоті коаліційних проблем та бореться за збереження єдності Фландрії і Валлонії. Опитування громадської думки свідчать, що більшість голландців виступає за відмову від євро та повернення до гульдена. Такої ж думки щодо німецької марки дотримуються й громадяни ФРН. Аналогічні настрої стають популярними у Франції.

Саме у Греції визначається стратегічне майбутнє спільної європейської грошової одиниці. «Аварійний» варіант повернення Греції до національної грошової одиниці драхми дасть можливість девальвувати національну валюту й зменшити, таким чином, колосальний обсяг державного боргу. Але, зрозуміло, проти такої оборудки виступають грецькі кредитори та провідні європейські політики, які побоюються, що в разі виходу Греції із зони євро неминучим стане ефект доміно щодо інших проблемних держав, внаслідок чого від спільної грошової одиниці доведеться відмовитися. Тож нинішні тактичні «бої» за євро є лише тимчасовою передишкою, адже найближчим часом доведеться приймати радикальні рішення, від яких залежатиме доля європейської інтеграції.

На порядку денному перебуває обговорення питання зміни фінансової політики Євросоюзу після 2019 року. Скоріше за все більші та багатші країни Євросоюзу будуть поставлені перед фактичним ультиматумом з боку середніх та менших за чисельністю населення країн Євросоюзу. Останні зажадають більш рівномірного розподілу боргових зобов'язань.

У підсумку 17 країн зони євро підписали у березні 2012 року угоду про створення бюджетно-податкового союзу. Вона є відкритою для інших десяти країн Євросоюзу, які зберігають національні грошові одиниці. Сенс домовленостей стосується введення ліміту збільшення заборгованості, яка не повинна перевищувати принаймні

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

валовий внутрішній продукт країни-члена Євросоюзу. У державних бюджетах країн зони Євро були зафіксовані статті, які працюватимуть на скорочення поточної заборгованості. Внаслідок цього європейцям пропонують зменшення зарплат і підвищення податків, введення нового податку на нерухомість, скорочення штату бюджетників та радикальне зменшення державних соціальних виплат. Зважаючи на власні інтереси, проти ідеї бюджетно-податкового союзу виступила Велика Британія в особі її тодішнього прем'єр-міністра Девіда Кемерона. Він зажадав додаткових поступок та висловив самозадоволення від збереження національної грошової одиниці фунту стерлінгів. Тож на нинішньому роздоріжжі Євросоюз, скоріше за все, зробить різкий розворот до зосередження на вирішенні внутрішніх проблем, залишивши процес прийняття нових держав-членів до кращих часів.

Водночас рішення про збільшення капіталу Фонду стабільності євро не вирішує проблему по суті. Насамперед тому, що навіть експерти Європейського центрального банку не можуть точно підрахувати загальну суму боргів найбільш проблемних країн євро зони – Греції, Італії, Ірландії, Іспанії та Португалії. За деякими припущеннями ця сума складає близько 800 мільярдів євро. Крім того, капіталізація зазначеного фонду не може здійснюватися винятково за рахунок емісії, тобто збільшення «інфляційного податку» на усіх європейців. Але уникнути цього також досить важко, адже навіть досі найбільш стабільна німецька економіка показала тенденцію до рецесії, тобто спаду ділової активності. Тому, виходячи з неузгодженості позицій «старих» та «нових» країн Євросоюзу щодо відмови від національних податкових систем, що розглядається як найбільш радикальний хірургічний метод лікування ракової пухлини європейських боргів, слід чекати чергових «метастаз». Адже запропоновані методи лікування можуть лише «підтримати життя» важко хворих економік, але не вирішують їхніх проблем.

Після британського референдуму 23 червня 2016 р. послабилися глобальні можливості впливу Євросоюзу¹⁵⁹. Пропаганда визначає, які проблеми будуть помічені, а які ні, які будуть інтерпретуватись, а які замовчуватись та не впроваджуватись у масову свідомість. Опосередкованою причиною бунтів у Тунісі на початку 2011 р. були публікації Дж. Ассанджа про розкішне життя правителя країни. Лише потужний Європейський Союз міг одночасно просувати мораль і захищати свої інтереси на міжнародній арені. На думку французького інтелектуала Н. Бавереца, США опинилися в ролі Великої Британії 1920-х рр., діють як світовий жандарм, а насправді втрачають вплив. В сучасному світі мало що можна зробити без США, але США не є всемогутніми. Лідери демократичних країн мають консолідуватися перед обличчям нових глобальних ризиків. Однак крен США в бік унілатералізму (одно полярного світу) породжує ризики ізоляціоналізму та протекціоналізму. Новому етапу європейської інтеграції повинна передувати модернізація Німеччини та Франції.

Нації формуються і функціонують у своєму інформаційному просторі. Причому інформація залишається головним ключем до влади. Адже неправильне уявлення про конкурентів часто створює кризи, ніж це робить реальна політика. Точна інформація необхідна як в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень, так і для реалізації вже прийнятих рішень. Перед тим як намагатися змінити ворожу позицію, слід спочатку її досконало знати. Застосування інструментів «м'якої сили» в політиці вимагає чіткого розрізнення фактів «самих по собі» та їхнього суб'єктивного сприйняття. Існує певна закономірність, яка полягає у тому, чим більшим є знання про суб'єкта міжнародних відносин, тим більше можливостей впливати на нього. Непевна зовнішня політика є наслідком незнання власних можливостей, а самовпевнена політика має за основу нерозуміння можливостей опонентів.

Важливим інструментом «м'якої сили» є робота спеціальних служб, яка фактично є продовження політики відповідних урядів

¹⁵⁹ Welfens Paul. BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden. 2017. S.238.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

іншими, ніж офіційні, засобами. Існують класичні розбіжності між зовнішньою розвідкою і парламентом, зовнішньою розвідкою та міністерством закордонних справ, зовнішньою розвідкою та засобами масової інформації, зовнішньою розвідкою та військовою розвідкою, зовнішньою розвідкою та контррозвідкою. Це, так би мовити, суб'єктивні бар'єри, які варто долати, розробляючи ефективні стратегії застосування інструментів «м'якої сили». Боротьба ведеться за монополію на інформацію, утримання власних функціональних позицій у боротьбі за фінансування. У США інформація постачається ЦРУ, ФБР, РУМО (розвідка Пентагону), Бюро розвідки Державного департаменту, Агентством національної безпеки, мозковими центрами. Незалежні канали інформацію не лише дають можливість її порівняти, а й підтримувати конкуренцію одного розвідувального відомства з іншими. Завдяки цьому виникають більш сприятливі можливості для досягнення тактичних і стратегічних цілей за допомоги застосування інструментів «м'якої сили».

Експертне співтовариство займає активну позицію, впливає на прийняття рішень. Це цільова публіка, спроможна кваліфіковано тлумачити певні зовнішньополітичні питання та реально впливати на рішення. До цього кола входять особи, які працюють у державних структурах, дослідницьких установах, університетах, журналісти, які пишуть на зовнішньополітичні теми, хоча й безпосередньо не впливають на прийняття відповідних рішень. Часто експерти, які працюють над виробленням рішення, під тиском оперативного реагування, в умовах неповної інформації, керуючись власними уявленнями про національні інтереси та цілі зовнішньої політики, цінностями та емоціями. Тактичні погляди на проблеми мають високу динаміку хоча вони й залежать від ціннісних зовнішньополітичних орієнтирів та принципів. Міжвідомче погодження зовнішньополітичних рішень не лише стимулює суперечки, а й сприяє розробці альтернативних варіантів проведення зовнішньої політики. Важливим результатом роботи аналітичних структур є прогнозування основних тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин. Алгоритм аналізу є універсальним. Досліджуються сильні

та слабкі характеристики партнерів, їхні реальні можливості. Формується чітке усвідомлення німецьких інтересів та інтересів партнерів, без чого неможливо досягнути прийнятних компромісів. На цій основі можна формулювати реалістичні цілі. Перелік інструментів «м'якої сили» у Спільній зовнішній політиці Євросоюзу є досить великим. Для України особливе значення має програма «Східне партнерство». Щодо країн Північної Африки та Близького Сходу Євросоюз застосовує програму «Європейського сусідства». Стосовно країн Латинської Америки Євросоюз застосовує «м'яку силу» Іbero-латиноамериканського партнерства. Ідеологемами допомоги розвитку просякнуті програми взаємодії Євросоюзу з країнами Африки. Цікаво, що у відносинах Євросоюзу з Японією, Китаєм, Росією діють вже не асиметричні (як правило на користь ЄС) стратегії «м'якої сили», а більш симетричні стратегії взаємовпливу.

В умовах підготовки до виходу Великої Британії з Євросоюзу Брюссель більше вдається до німецького і французького досвіду застосування інструментів «м'якої сили». Угоди виконуються доти, доки зберігаються базові параметри, які, власне, спричинили до появи відповідної угоди. Це також стосується перипетій із ратифікацією британським парламентом угоди про умови виходу з ЄС. Європейський Союз використовує французький досвід використання інструментів «м'якої сили» в контексті само презентації у світі.

Головним досягненням німецької зовнішньої політики є злагоджена робота всіх органів влади, об'єднаних єдиною зрозумілою стратегічною метою. Консультації в процесі підготовки зовнішньополітичних рішень з політичними партіями, неурядовими організаціями, експертним співтовариством, бізнесовими організаціями забезпечує громадський консенсус щодо німецької зовнішньої політики, що сприяє її ефективній реалізації. Але загалом інструментарій «м'якої сили» Євросоюзу не є сумою досвідів національних політик країн-членів, а намагається стати новою якістю, яка впливає на міжнародне середовище, в якому існує і функціонує Європейський Союз.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Колишній прем'єр-міністр Франції Домінік Девільпен в своєму есе «Європеець» цілком слушно зазначає, що «нас не лякають зигзаги і повороти історії, нам йдуть на користь її уроки. Нам дуже часто прогнозували кінець світу, аби ми повірили у кінець Європи». Європа має навчитися цьому, «аби вступити в епоху зрілості, коли індивідуальне поєднається з колективним, європейська демократія стане справою кожного, а її досвід буде надихаючим прикладом для всіх людей Землі»¹⁶⁰.

Традиційно Євросоюз сприймається як стабільний осередок матеріальних благ, високого соціального статусу, соціального оптимізму і справедливості, духовного і фізичного комфорту. Однак при цьому, як правило, забувають про факт відсутності сталої залежності між суб'єктивним благополуччям та змінами економічних умов життєдіяльності. Досі європейські оптимісти подають європейську інтеграцію як єдину ефективну відповідь на виклики глобалізації, натомість європейські песимісти зазначають, що федеративна Європа буде надто централізованою, негнучкою та марнотратною. Європейський Союз є не стільки генератором європейського миру, скільки його результатом. Євросоюз сформувався як унікальний конгломерат демократичних суверенів. Це не федерація і не договір колективної безпеки. Але і не класична національна держава й головне не імперія з метрополією в центрі. Це експериментальна форма інтеграції на основі миру як норми, а не війни. Натомість імперія, як правило, є централізованою мілітаризованою державою, володіння якої є конгломератом національних територій підкорених народів. Євросоюз є соціальним інститутом, який реалізує колективні дії, ґрунтовані на демократичному схваленні та згоді щодо їхнього прийняття. Незважаючи на слабкості управління, ЄС лишається важливою силою регуляції капіталу в умовах настання трьох глобальних криз: фінансової, екологічної та кризи безпеки.

Поки що крах старих соціальних структур нагромадження капіталу і різкий перехід на початку 1990-х років до нового режиму

¹⁶⁰ Доминик Девильпен. *Європеец. Иностранная литература*. 2006. №9. С.277.

фінансового нагромадження, за правилами якого гроші інтенсивніше роблять гроші, задовольняє інтереси фінансової олігархії на шкоду розвитку реального сектору економіки. Внаслідок експорту робочих місць у країни з низькою вартістю робочої сили навіть за умов масового безробіття в країнах «центру» капіталістичної економіки, з'являється феномен «працюючих бідних» і маргіналізації. Влада переміщується зі сфери держави й формальних структур у царину безпосередніх суспільних відносин. Бюрократія з віддаленої периферії виробничих відносин переміщується у їхній центр, а конкуренція набуває дискусивно-правового вигляду, ототожнюючись із пошуком найліпшого морально-правового або словесно-ораторського виправдання певних дій. Причому політика має демонструвати здатність долати будь-які перешкоди, дружити з ким завгодно, зраджувати будь-кого, аби це було на користь його виборцям.

В умовах політичних перипетій, викликаних економічною кризою структури європейських громадянських суспільств на національному та наднаціональному рівнях демонструють незначну ефективність у виконанні ролі інструмента адаптації емігрантських громад до європейських норм і цінностей. Розмитість ідеологічних установок правих популістських партій дає їм можливість використовувати електоральний потенціал традиціоналістів та консерваторів. Внаслідок цього реальним є виклик згортання структур «вільних суспільств» у Європі. Принаймні поки що немає універсальної стратегії, здатної вирішити питання ефективної адаптації емігрантів до європейської ідентичності. Навпаки, домінування стратегії витіснення ісламських фундаменталістів у гетто європейських міст є способом поведінки страуса перед викликом небезпеки. Подальше посилення європейських правих радикалів також може відкрити шлях до прямого зіткнення ісламських фундаменталістів та правих екстремістів у Європі.

Отже, інструменти «м'якої сили» залишаються важливими як у процесі вирішення внутрішніх проблем європейської інтеграції, так і просування інтересів Євросоюзу на міжнародній арені.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Поки що зрозуміло одне, що пандемія коронавірусу є найбільш серйозним викликом за весь час існування Європейського Союзу. За наслідками для європейської економіки і політики зазначена криза не може зрівнятись ані з балканськими кризами 1990-х років, ані з наслідками світової економічної кризи 2008 р., ані з борговими кризовими явищами в зоні євро, ані з міграційною кризою 2015 року. Усі згадані процеси були умовно «секторальними», що створювали певні проблеми для діяльності наднаціональних європейських інститутів влади і для національних органів влади, але не мали системного характеру і наслідків. Однак навіть ці кризові процеси доводили, наскільки складно утримувати досягнутий рівень європейської інтеграції та намагались рухатись до загального консенсусу щодо стратегії і тактики подальшого розвитку Європейського Союзу.

Натомість виклик пандемії є комплексним. Перший удар було нанесено по чотирьом європейським свободам: руху капіталу, товарів, робочої сили, послуг. Зупинення виробництва під впливом пандемії у середньо терміновій перспективі провокує як недостатню пропозицію, так і надто низький попит. Наслідком цієї тенденції є ускладнення виведення економіки із рецесії. Внаслідок цього актуалізується роль державного регулювання ринкової економіки. Але на рівні Євросоюзу поки що невизначеними є результати дискусії щодо можливості запровадження «корона-вірусних бондів» з метою кредитування національних економік країн-членів Євросоюзу. Зокрема, Німеччина висловлювала занепокоєння перспективою фінансового розбалансування зони функціонування спільної європейської грошової одиниці. Однак Франція натякає на можливість пом'якшення монетарної політики Європейського центрального банку, що не викликає ентузіазму Німеччини.

Вимушені карантинні заходи де-факто розкололи Спільний ринок Євросоюзу на «національні контейнери». Це створювало дефіцит робочої сили на окремих національних ринках праці (Німеччина відкрила свій ринок праці для кваліфікованої робочої сили з країн, розташованих поза межами Євросоюзу 1 березня 2020 р., тобто ще до

карантинних заходів) та підвищило рівень безробіття на інших національних ринках праці. Показово, що Європейська комісія на чолі з У. фон дер Ляйєн за цих умов відійшла у політичну тінь, віддавши ініціативу дій національним урядам країн-членів Євросоюзу.

Монетарний союз переживав серйозну кризу і до пандемії. Наприклад, з метою протидії негативним тенденціям 29 червня 2012 р. Європейська рада ухвалила Пакт зростання, але застосування його обов'язкових норм було відкладене. Зокрема, не було врегульовано питання фіскальної солідарності та запровадження спільної податкової політики в межах ЄС. Натомість великі компанії домовлялись про розташування своїх штаб-квартир у Люксембургу в обмін на привабливий режим оподаткування, що давало їм змогу не сплачувати більше податків у жодній іншій країні Євросоюзу. У 2015 р. не виключали можливості виходу Греції із зони євро. Країни Південної Європи (особливо Італія, Іспанія) опинились у стані поглиблення економічних проблем. Політичної волі змінити становище до початку 2020 р. не було продемонстровано.

Наступний удар по європейській солідарності нанесла криза з нелегальними мігрантами. Країни Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина) відмовлялись приймати за квотним принципом нелегалів, мотивуючи це небажанням розплачуватись за наслідки колонізації, до якої вони історично не були причетні. Гуманітарною кризою скористалися популісти, щоб активізувати ксенофобські почуття, і терористичні рухи, щоб надсилати до ЄС своїх убивць. Внаслідок цього приводи лівого і правого популізму блукають Європою.

Реальними є загрози безпеки. За президентства Д. Трампа (2017 – 2020) ЄС більше не може просити свого головного глобального конкурента Сполучені Штати забезпечувати її безпеку так само, як за часів «холодної війни». Так само ЄС не може сподіватися на повагу з боку своїх сусідів, маючи за «зброю» лише свій валовий внутрішній продукт. Тому Євросоюзу потрібно більш ефективно захищати свої кордони, запобігати терористичним загрозам і подолати потаємні спроби дестабілізації ззовні. Вирішення зазначених задач є можливим

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

за умов посилення європейської солідарності, ефективного використання наявного потенціалу національних економік країн Євросоюзу, чіткої взаємодії між національним і наднаціональним рівнями влади в Євросоюзі, дієвої співпраці між владними інститутами Євросоюзу: Європейською Радою, Європейською комісією, Європейським парламентом. Власне «стрес-тест» пандемії дасть чітку відповідь на здатність ЄС вирішувати ці завдання. Адже неможливим є ефективний європейський економічний союз без не менш ефективного європейського політичного союзу.

Аналіз досліджень, присвячених проблемам європейської інтеграції, дає підстави вважати, що ЄС в головних рисах не був готовим до форс-мажорних обставин на кшталт пандемії. Німецький дослідник В. Вессельс, описуючи політичну систему Євросоюзу, наголошує на орієнтованості цієї системи на саму себе¹⁶¹. К. Сміт констатувала факт недосконалості політичних, дипломатичних, інституційних, доктринальних і ресурсних потенцій для розробки і реалізації Спільної зовнішньої політики Євросоюзу¹⁶². Більшість дослідників процесу європейської інтеграції згодні, що головними викликами розвитку ЄС є міждержавні протиріччя, недосконалість правових і політичних процедур, нечіткість розмежування повноважень національних і наднаціональних органів влади відповідно до принципу субсидіарності, коли проблеми мають вирішуватись на тому рівні, де вони виникли із залученням відповідних ресурсів. Л. ван Міделлаар слушно звернув увагу на проблеми Євросоюзу із формуванням спільної ідентичності. Досі ЄС не вистачає спільної мови, культури, релігії, ворога, спільного пережитих випробувань. «Це суттєво обмежує простір для політики пан-європейської ідентичності»¹⁶³. Інструментом поетапного формування такої ідентичності є культурне різноманіття. Але не всі держави-члени ЄС рівною мірою отримують зиск від різних аспектів розвитку процесу європейської інтеграції.

¹⁶¹ Wessels W. Das politische System der Europäischen Union. Wiesbaden, 2008. с.51.

¹⁶² Smith K. European Union Foreign Policy in a Changing World. Oxford, 2003. с.44.

¹⁶³ Middelaar L. Vom Kontinent zur Union. Gegenwart und Geschichte des Vereinten Europa. Berlin, 2016. с.112.

Навіть така історична епохальна подія як вихід Великої Британії з Євросоюзу оцінюється з переважно оптимістичної точки зору. Зокрема, Ю. Рюттгерс і Ф. Деккер вбачають після виходу Великої Британії появу нової нагоди для розбудови федеративного Європейського Союзу¹⁶⁴. П. Велфенс також не вважає фатальним приклад виходу Великої Британії з ЄС для дезінтеграції Євросоюзу. Австрійський історик європейської інтеграції Ф. Тер детально описав успіх неоліберального проекту, реальним втіленням якого став Європейський Союз¹⁶⁵. Однак після кризи 2015 р. з нелегальними мігрантами Ф. Тер звернув увагу на надмірне напруження інститутів Євросоюзу і національних органів влади під тиском мільйонів біженців. Політичні наслідки виходу Великої Британії з Євросоюзу актуалізували дискусії між європейськими оптимістами та скептиками щодо середньо термінових перспектив розвитку проекту європейської інтеграції.

Австрійська дослідниця європейської інтеграції У. Гуеро наголошує, що національні держави спотворюють європейську ідею та працюють проти інтересів громадян. Альтернативою має бути «Європейська республіка» децентралізована (європейські регіони), пост-національна, парламентсько-демократична і соціальна. Це має бути поворот від проекту «Сполучених Штатів Європи» до «Європейської республіки». Поняття республіка спільний ідейно-політичний спадок Європи. Нова Європа вимагає нового політичного мислення без популізму і націоналізму. Ліберальний Євросоюз зіштовхнувся з національно-популістським викликом. Європейська республіка має опинитись у центрі трикутника: лібералізму (свобода), соціалізму (рівність) і націоналізму (братерство)¹⁶⁶. Варіації пропозицій європейських скептиків мають досить широкий діапазон: від ідеї повернення до союзу європейських держав на засадах винятково функціонування зони вільної торгівлі без політичного

¹⁶⁴ Rüttgers J (Hrsg.). Europas Ende, Europas Anfang. Neue Perspektiven für die Europäische Union / J. Rüttgers, F. Decker. Frankfurt, 2017. с.51.

¹⁶⁵ Ther P. Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa. Berlin, 2014. с.211.

¹⁶⁶ Guerot U. Warum Europa eine Republik werden muss! Eine politische Utopie. Bonn. 2017. с.100.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

союзу до «повного розпуску» Євросоюзу і повернення до системи національних держав.

Відразу після референдуму 23 червня 2016 р. про вихід Великої Британії з ЄС у інших країнах-членах Євросоюзу були проведені соціологічні опитування, результати яких показали посилення позицій європейських скептиків у Франції, Італії, Австрії, Нідерландах, Німеччині, в грецькій частині Кіпру, Чехії та Угорщині¹⁶⁷. Негативні економічні наслідки карантину могли вплинути на ці настрої у бік посилення європейського скептицизму з усіма негативними наслідками для єдності Євросоюзу. 1 вересня 2018 р. завершився час дії кредитної угоди ЄС, МВФ і США для Греції. Зрештою, тоді грецькі боргові зобов'язання були реструктуралізовані до 2060 року. Грецький приклад максимально загострив питання суттєвої різниці у багатстві між північними і південними країнами-членами Євросоюзу. Важливо посилити не тільки вертикальні, а й горизонтальні якості розвитку процесу європейської інтеграції.

30 січня 2020 р. розпочалася процедура виходу Великої Британії зі складу Євросоюзу. Цей факт став причиною загострення внутрішньополітичної боротьби в ЄС з приводу перерозподілу навантаження в бюджетному плануванні на 2021 – 2027 роки. Адже внесок Великої Британії до спільного бюджету ЄС не хотіли компенсувати збільшивши власне бюджетне навантаження Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, країни Бенілюксу, а також країни Вишеградської четвірки. Очікуване скорочення бюджетних надходжень матиме негативний вплив на фінансування спільної сільськогосподарської політики ЄС, Спільної зовнішньої політики ЄС, на забезпечення структурних фондів регіональної політики. Це могло посилити європейські скептичні настрої не тільки серед середньостатистичних громадян країн-членів ЄС, а й політичних та економічних еліт.

Пандемія стала форс-мажором, подолання наслідків якого вимагає величезних коштів з метою нейтралізації збитків. Першою

¹⁶⁷ Welfens P. BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden, 2017. с.44.

жертвою став головний принцип Маастрихтської угоди чотирьох європейських свобод: свободи пересування капіталів, товарів, робочої сили, послуг. Пандемія замкнула ці свободи у національних кордонах. Усі рішення щодо охорони здоров'я населення, часу встановлення обмежувальних правил для пересування громадян, товарів приймаються національними урядами країн-членів ЄС. Інститути Євросоюзу лише відлунням підтверджують ці рішення і з великими складнощами намагаються координувати зусилля, спрямовані на боротьбу з коронавірусом.

Фактично пандемія заблокувала функціональний підхід до європейської інтеграції. Критичною була ситуація з інститутами Євросоюзу: Європейський парламент, Європейська комісія, Європейський суд. Наслідками цих процесів стало посилення європейських популістів, так званих європейських скептиків. Причому ми можемо розглядати популістів як представників специфічного способу мислення про політику. Ліві популісти борються за народ проти істеблішменту. Фактично це політика низів і дезорієнтованого середнього класу, які намагаються переслідувати традиційну еліту. Натомість праві популісти звинувачують правлячі еліти у потуранні інтересам іммігрантів чи ісламістів. Соціально-політична криза може максимально розширити соціальну базу підтримки обох відгалужень популізму. Однак варто розуміти, що популістські рухи, як правило, ефективні, перебуваючи в опозиції, але ризикують своїм політичним іміджем, опинившись біля керма влади. Власне успіхи популістських партій є чітким сигналом щодо загострення політичної кризи. Нацьковуючи широкі соціальні прошарки на правлячу еліту, популісти стають каталізатором політичних змін. Успіхи популістів свідчать, що стандартний світогляд зруйновано, а панівна ліберальна ідеологія не працює і потребує принаймні удосконалення. Мета популістської партії полягає у консолідації різних соціальних груп у «народ», об'єднаний спільними вимогами до «еліти». Для південних країн-членів ЄС (Греція, Італія, Іспанія) властиві ліві популістські партії. Праві

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

популісти зміцнюють політичні позиції у північноєвропейських країнах-членах Євросоюзу.

Ядром Європейського Союзу залишаються макро-регіони, які мають нівелювати яскравий розподіл за ознаками «центр-периферія». Євросоюз також залишається спільнотою спільних цінностей як моральних соціокультурних норм, а також правил повсякденного життя. Карантин тільки порушив сприйняття Євросоюзу як досвіду співіснування у спільному життєвому просторі, адже обмеженою стала персональна і колективна мобільність, яка є мотором економічних і соціокультурних змін. Досі у більшості країн-членів Євросоюзу домінантною залишається ідея преференцій національних соціальних гарантій, включно з можливістю гарантованого мінімального соціального доходу, перед наднаціональним спільним простором соціальних гарантій, формально забезпеченим Європейською соціальною хартією. Однак практика соціальної ринкової економіки у ФРН набагато досконаліша, аніж спорадичні спроби формування наднаціональної традиції соціальної політики. Фінансові ресурси усього ЄС ледь дорівнюють одному-двом відсоткам національних доходів країн-членів ЄС. Введення європейського гарантованого соціального мінімуму доходів не просто нагадує історію із роздачею безкоштовного хліба за доби занепаду пізньої Римської імперії, порушує усталені стосунки між національними державами та їхніми громадянами.

Крім внутрішньополітичних негативних наслідків пандемії варто згадати про зовнішньополітичні наслідки для Євросоюзу. Економічні наслідки пандемії, скоріше за все, стануть першою дійсно глобальною економічною кризою. Не спрацьовуватимуть угоди про вільну торгівлю, які нездатні створювати більше робочих місць на локальному рівні, імміграційні заходи не зупиняють приплив нелегальних іммігрантів, не справджуються обіцянки еліт про те, що фінансова дерегуляція не матиме поганих наслідків для добробуту громадян. Внаслідок цього руйнується досі панівний політичний консенсус. Європейські популістські партії не тільки почали відображати лібертаріанські погляди бізнесу, а й прийняли частину

соціал-демократичної програми, що стосується соціального забезпечення та урядування на національному суверенному рівні.

Пандемія коронавірусу продемонструвала тенденцію посилення ролі національних держав на міжнародній арені і національних урядів у внутрішній політиці. Це може стати вибухово-небезпечним фактором посилення державного суверенітету перед наднаціональними органами влади Євросоюзу. Пандемія показала критично важливий фактор стабільності економіки і опору суспільства негативним зовнішнім впливам. Важливою стала якість національного державного управління і суспільна солідарність, а не форма політичного режиму (різні приклади боротьби з пандемією спостерігались у Швеції, Угорщині, Італії, Франції і Німеччині). Криза посилила тенденцію відмови США від кошовної ролі глобального лідерства. Однак ЄС не продемонстрував достатньої ефективності протидії пандемії не в останню чергу внаслідок загострення розбіжностей між державами-членами Євросоюзу. Це наносить удар по амбіціям ЄС мати стратегічну автономію від США. Однак і посилила зацікавленість США у союзі з ЄС, аби консолідувати Захід перед викликами конкуренції з Китаєм та союзною йому Росією. Доба біфуркації, скоріше за все, триватиме впродовж 2020-2025 років.

«Стрес-тест» пандемії засвідчив факт добровільної передачі інститутами Євросоюзу функціональних обов'язків на рівень національних урядів. На період карантинних заходів фактом європейської політичної реальності став ідеал Шарля де Голля – «Європа націй». За цих обставин відкритим є питання спроможності інститутів Євросоюзу «після пандемії» швидко повернути тимчасово втрачені функціональні можливості поглиблення наднаціональних аспектів європейської інтеграції. На заваді відновлення ефективності наднаціональних органів влади може стати посилення політичного впливу європейських популістів.

Причини посилення правих популістських рухів полягає у зміцненні наднаціональних інститутів Євросоюзу та функціонування зони євро. Саме ЄС ініціювало домінування неоліберальної політики.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Вичікувальна політика виливається у кризу, якої вона хотіла уникнути. Європейський безлад надто небезпечний. Неможливо залишати в зоні євро, відкидаючи умови членства в Монетарному союзі. Скоріше за все, «пост-пандемійна» економічна криза призупинить процес розширення кола країн-учасниць Монетарного союзу. Альтернативною може бути повернення до національних валют, як це було до 2002 року. Німеччині доведеться збільшити внески до спільного бюджету ЄС після виходу Великої Британії. Країни Вишеградської четвірки проти свого пропорційного збільшення внеску до спільного бюджету ЄС. Австрія не згодна з єдиним бюджетом Єврозони.

Неминучим виглядає повернення до нової редакції політики Дж. Кейнса, який вважав, що капіталізм не може існувати без активного втрачання держави в розвиток соціально-економічних процесів. Можливо, задля підтримки попиту за умов стагфляції (стагнація + інфляція) доведеться повернутись до ідеї гарантованого мінімального доходу та збільшення пенсій за віком аби вони не опустилися нижче від межі бідності. Ключовою суперечкою з точки зору інституційно-функціональної ефективності ЄС за умов економічної кризи може бути спроба запровадження спільної податкової політики. Але ці пропозиції викликають гостру критику з боку заможних північноєвропейських країн, включно з Німеччиною. Однак треба мати на увазі, що за даними статистики ЄС, більше половини компаній ЄС перебуває в руках транснаціонального, а не суто європейського капіталу. Нагальною проблемою залишається повернення фінансових спекуляцій під демократичний контроль. Інакше європейська інтеграція залишатиметься якимось анонімним процесом, який відбувається у інтересах обмежених елітних груп, підриваючи тим самим його легітимність і соціально-політичну привабливість.

Криза може спровокувати загострення конфліктів на Балканах. Попри миротворчі зусилля ЄС, на межі територіального поділу перебуває Боснія і Герцеговина, напруженими залишаються відносини Косово і Сербії. Інституційно-функціональними

слабостями ЄС може скоритись Росія. Кремль намагається підштовхнути розвиток ситуації у бік подальшого послаблення солідарності в ЄС, зокрема, щодо фактичного порушення режиму економічних санкцій, попри офіційне продовження терміну їхньої дії.

Відкритим є питання готовності політичних еліт провідних країн ЄС впроваджувати реформи, необхідні для поглиблення процесу європейської інтеграції у напрямку формування федеративних зв'язків. Альтернативним варіантом розвитку на тривалу історичну перспективу вважається виведення «європейської республіки» за межі формату національних держав-членів Євросоюзу. Цей проект передбачає формування замість суверенних націй держав мережі тісних горизонтальних зв'язків автономних демократичних культурних регіонів, які спираються на багату історичну традицію таких європейських регіонів як Брабант, Богемія, Моравія, Савоя, Бургундія, Сілезія, Басконія, Каталонія, Баварія, Емілія-Романія, Валлонія, Фландрія, Аквітанія, Андалусія, Шотландія тощо. Тобто пропонується своєрідне постмодерне повторення територіально-адміністративного устрою Європи доби до епохи Абсолютизму, але на нових інформаційно-комунікаційних засадах. Тоді в ЄС не буде монопольного «суверена» як і в американській федеративній системі державного устрою. Предтечею такої «регіоналізації» ЄС можна вважати референдум 19 вересня 2014 р. щодо незалежності Шотландії. Тоді шотландські націоналісти зазнали поразки, але вони сподіваються використати фактор європейської інтеграції проти британського виходу з ЄС. Натомість 10 листопада 2014 р. більшість каталонців проголосувала за незалежність від Іспанії, однак не змогла реалізувати цю ідею на практиці. Пропонується замість 30-32 держав-членів ЄС після приєднання усіх балканських країн утворити низку балканських регіонів як членів Європейської республіки¹⁶⁸. Можливим є тренд переходу від Європи держав та інститутів до Європи громадян, об'єднаних республікою (спільною справою). Це може дати нагоду подолати наднаціональні і міжурядові форми інтеграції та довести цей процес до рівня конституювання

¹⁶⁸ Guerot U. Warum Europa eine Republik werden muss! Eine politische Utopie. Bonn, 2017. с.163.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Європейської республіки як реальності, а не міфу, не тільки правопорядку, а й політичного цілого.

У цьому контексті слабкою ланкою може бути Італія, яка складно пережила режим вимушеного карантину. Чи вийде Іспанія із пандемії без загострення протиріч у Каталонії? До початку пандемії не були врегульовані правові питання подальших відносин ЄС із Великою Британією. Коло проблем політично доповнюється електоральним календарем в провідних країнах ЄС. Німеччина в пост-карантинний період переходить у передвиборчий режим, адже восени 2021 р. мають відбутись вибори бундестагу. Доти треба буде визначитись із спадкоємцем А. Меркель на чолі Християнсько-демократичного партії та ймовірно на посаді бундесканцлера. Навесні 2022 р. на Францію чекають президентські вибори. Власне ці виборчі кампанії дадуть відповідь на питання інституційної і функціональної спроможності Євросоюзу остаточно вийти із «стрес-тесту» пандемії потужнішим. Адже навіть втримати досягнення європейської інтеграції складніше, аніж їх здобути. Зрозуміло, що зберегти ефективний економічний союз та відкрити нові можливості для його розвитку буде дуже складно без функціонального повноцінного політичного союзу. Не завжди для ефективності європейської інтеграції достатньо принципу: ніколи один проти одного, але не завжди спільно у всіх питаннях.

В історії європейської інтеграції наукова література фіксує декілька енергетичних криз, які суттєво впливали політику Європейських Співтовариств. Засобами виходу з кризи на початку 1970-х рр. визначали заощадження енергетичних ресурсів, зменшення частки нафти в енергетичному балансі на користь газу та ядерної енергетики. Енергетична криза супроводжувалась валютною кризою та змінами європейської фінансової політики. На початку XXI століття Європейська комісія визначила стратегію розвитку енергетичної політики ЄС у спільному аналітичному проєкті¹⁶⁹. Російські дослідники демонструють стурбованість політичними

¹⁶⁹ Європейська Комісія (2000): Огляд енергетичних потреб Європейської Спільноти до 2010 року. Брюссель. С.10.

лімітами на співпрацю ЄС і РФ у сфері енергетики¹⁷⁰. У середині вересня 2020 р. голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляйєн доповіла Європейському парламенту «Про стан Європейського Союзу». Доповідь мала назву «Будуючи світ, в якому ми хочемо жити: життєздатний союз у крихкому світі»¹⁷¹. Серед пріоритетів Європейського Союзу на період до 2027 р. визначено посилення екологічної політики, аби привести її у відповідність до положень Паризької кліматичної угоди 2015 року. Німецька партія зелених наполягає на радикальній трансформації аграрної політики, аби зробити сільськогосподарську діяльність нейтральною до впливу на зміни клімату¹⁷². Спільна аграрна політика Євросоюзу є найстарішою спільною політикою, яка перебуває під впливом потужних лобістських структур. Вихід Великої Британії з Євросоюзу та скорочення надходжень до спільного бюджету ЄС стимулював роздуми щодо можливості трансформації структури витрат на фінансування спільної аграрної політики Євросоюзу. 21 жовтня 2020 р. міністри сільського господарства країн-членів Євросоюзу погодились із принципами реформування аграрної політики. Мова йде про виділення після 2023 р. більшої частини субсидій фермерам, які погодились із запровадження екологічних стандартів у своїх господарствах¹⁷³. Звичайно, самих тільки зусиль аграріїв не вистачає заради реалізації у повному обсязі інноваційні пріоритети екологізації економіки країн-членів Євросоюзу. Ще більш важливий сегмент цієї політики становить енергетичний сектор. ЄС планує радикально змінити співвідношення вироблення «чистої» і «брудної» електроенергії¹⁷⁴. Заходи екологічної модернізації економіки також спрямовані на галузь транспорту, промисловість, видобування

¹⁷⁰ Европейский Союз в XXI веке: время испытаний. М., 2012. с.56.

¹⁷¹ EU-Kommissionspräsidenten Ursula von der Leyen changiert in Ihrer Rede zur Lage der EU zwischen Zweckoptimismus und überraschend deutlichen Ansagen. URL:

<https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/politik/europa/2075408-reden-wir-europa-nicht-schlecht.html> (дата звернення: 12.02.2021).

¹⁷² Grüne wollen radikalen Umbau der Agrarpolitik. URL: <https://www.deutschlandpolitik.de/eu-gruene-wollen-radikalen-umbau-der-agrarpolitik.1939.de.html> (дата звернення: 23.02.2021).

¹⁷³ EU-Staaten einigen sich auf Agrarreform. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/article218271184/luxemburg-eu-staaten-einigen-sich-aus-agrarreform.html> (дата звернення: 15.02.2021).

¹⁷⁴ EU energy in figures. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/99fc30eb-c06d-11e8-9893-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-78277087> (дата звернення: 15.02.2021).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

корисних копалин. По кожному з цих напрямків існують суттєві розбіжності між позиціями урядових структур і громадської думки у країнах «старої» Європи та «нової» Європи. Екологічні «зелені» партії більш впливові у старих країнах-членах Євросоюзу. Існує ризик появи кризи фазового переходу від технологій індустріального укладу економіки до нових екологічних технологій з можливою цифровізацією економіки та розвитком робототехніки на виробництві. Ціною такої інновації може бути загострення соціальних протиріч, пов'язаних із вищим темпом скорочення робочих місць порівняно зі створення нових «екологічно чистих» робочих місць. Такий стан справ може спровокувати посилення політичних популістів та загострення соціально-політичних протиріч.

Основними цілями науково-технічної політики є: забезпечення кількості і якості висококваліфікованої робочої сили, підвищення якості наукових досліджень та їхнього зв'язку з бізнесом, створення сприятливих можливостей для інновацій (стартапів), ефективний захист інтелектуальної власності. ЄС намагається координувати національну науково-технічну політику держав-членів. Однак за рівнем розвитку досягнень науково-технічної революції Європейський Союз поступається США та Японії.

Європейський Союз залишається світовим лідером у процесі глобальної боротьби зі змінами клімату. До 2050 р. поставлено мету стати «екологічно нейтральним», тобто не завдавати шкоди довкіллю. Створено систему екологічного моніторингу та обміну інформацією. Впродовж 1990-х років екологічна політика стала пріоритетним напрямком діяльності ЄС. Питання захисту довкілля включені у програми розвитку транспорту, енергетики і сільського господарства. В 1999 р. було запроваджено для ЄС систему екологічної сертифікації. Ключовими завданнями екологічної політики ЄС визначено: боротьбу зі змінами клімату, забезпечення біологічної різноманітності, обмеження негативного впливу виробництва на здоров'я людей та якість життя, раціональне використання природних ресурсів, переробка відходів. Екологічна політика перебуває у сфері спільної компетенції держав-членів та органів ЄС.

Важливим напрямком діяльності ЄС є спільна енергетична політика. Європейська інтеграція розпочиналась з енергетичних галузей вугілля та атомної енергетики. Але це не привело до формування в рамках європейських співтовариств спільної енергетичної політики. Потрібно було пройти додаткові етапи розбудови спільного ринку, аби актуалізувалась така потреба. В 1988 р. було прийнято програму лібералізації внутрішнього енергетичного ринку країн Західної Європи. Метою було визначено формування спільного ринку енергетики і газу. Починаючи з 1998 р. цей процес перемістився у сферу реальної політики. У вересні 2009 р. було прийнято третій пакет реформування ринку енергетики. Стратегічними завданнями було визначено: спрощення виходу на ринок нових виробників енергії, руйнування монопольної структури ринку, надання споживачу права вільного обрання постачальника, надання третім фірмам доступу до транспортувальних та розподільчих мереж, поділ функцій видобувача, транспортувальника та постачальника енергетичних послуг.

Наразі лібералізації ринку далека від ідеалу. Замість єдиного енергетичного ринку ЄС створено окремі лібералізовані національні ринки. Не відбувся процес демонополізації, адже багато країн ЄС проводять протекціоністську політику у сфері енергетики, недостатнім є рівень конкуренції. У підсумку ціни на газ та електроенергію різняться суттєво по країнах-членах ЄС. На початку 2000-х рр. було прийнято пакет заходів по енергетиці і клімату. Завданнями було визначено досягнення високої ефективності сектору за рахунок підвищення конкуренції, екологічна стабільність та ресурсна стабільність. В 2009 р. була прийнята директива ЄС щодо розвитку альтернативних джерел електроенергії. Ключовим завдання є диверсифікації джерел постачання газу і нафти до країн ЄС.

Країни-члени ЄС глибоко інтегровані у світовий розподіл праці. ЄС має диференційовану структуру зовнішньої торгівлі. До світової економічної кризи 2008 р. на країни ЄС приходилось до 36% світового експорту і 33% світового імпорту машин та обладнання. Потужні позиції ЄС займає у експорті авіаційної техніки і

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

транспортного машинобудування. ЄС провідний експортер хімічних товарів, включно з фармацевтичними. ЄС зберігає провідні позиції у експорті аграрної продукції та у світовій торгівлі послугами. Майже 70% торгівлі припадає на Спільний ринок. На США припадає 21% експорту і 13% імпорту ЄС. На Китай 16% імпорту і лише 6% експорту ЄС. Якщо у торгівлі зі США ЄС має позитивне сальдо, то у торгівлі з Китаєм негативне. В 2008 р. на Росію приходилося 11% імпорту ЄС і 8% експорту ЄС. Тоді як на «маленьку» Швейцарію 7% експорту ЄС і 5% імпорту. Частка Японія у товарообігу ЄС не перевищувала тоді 5%. Інструментами зовнішньої торгівлі ЄС залишаються єдині митні тарифи та єдина митна політика. Режим найбільшого сприяння стосується усіх країн-членів Світової організації торгівлі. Однак у торгівлі з країнами, які розвиваються ЄС використовує кількісні обмеження, спеціальні захисні заходи захисту власних виробників, антидемпінгові заходи, субсидіювання експорту до інших країн, спеціальні стандарти і норми.

Регіональна політика ЄС покликана консолідувати регіони в єдиний інтеграційний комплекс, забезпечувати раціональне поєднання спільних інтересів з інтересами окремих держав. Немає мети повністю зрівняти усі регіони, адже нерівність є характеристикою ринкової економіки та стимулом розвитку. В рамках ЄС не здійснюється перерозподіл коштів між регіонами, як це роблять федеративні держави. Регіони, які потребують допомогу, можуть користуватись структурними фондами ЄС. В 1975 р. створено Європейський фонд регіонального розвитку, 1960 р. Європейський соціальний фонд, 1993 р. Фонд консолідації та Європейський інвестиційний банк. Принципи роботи структурних фондів: 1) предметна і територіальна концентрація зусиль на виборі обмеженої кількості напрямів діяльності та відбору; 2) багаторічний програмний підхід, 3) партнерство властей усіх рівнів, 4) доповнення фондами ЄС національних ресурсів регіональної політики. Головними напрямками регіональної політики є конвергенція, тобто сприяння розвитку територій з низьким рівнем добробуту, конкурентоспроможність, допомога територіям із структурними проблемами,

розвиток людського капіталу боротьба з тривалим безробіттям, створення центрів професійної перепідготовки. Соціально-економічна конвергенція друга після аграрної політики стаття видатків спільного бюджету ЄС. В бюджеті 2007-2013 рр. на ці потреби було витрачено 300 млрд. євро. Після вступу нових країн до ЄС у 2004, 2007, 2013 рр. було прийнято рішення, що обсяг фінансової допомоги не може перевищувати 4% валового внутрішнього продукту, інакше можна розігнати інфляцію та створити диспропорції національних бюджетів нових країн-членів ЄС. За підсумками розширення головним реципієнтом допомоги за цими фондами стала Польща. Великі видатки йдуть на Італію, Східну Німеччину, Португалію, Грецію, Чехію, Угорщину.

Цілями спільної аграрної політики ЄС є: підвищення продуктивності сільського господарства, забезпечення соціального захисту аграріїв, стабілізація ринків аграрної продукції, продовольча безпека, підтримка розумних споживацьких цін на сільсько-господарські товари, надання експортних субсидій. З цією метою 1962 р. було створено Європейський фонд орієнтації і гарантій сільського господарства. Сектор гарантій здійснює закупівлю у фермерів продукції за фіксованими цінами, збереження інтервенційних запасів, субсидювання експорту. Секція орієнтації вирішує структурні завдання галузі, тобто раціоналізацію виробництва, захист ґрунтів, підвищення якості продукції та гарантій її збуту. Ця система була цілком впроваджена у липні 1968 року. В 1988 р. була здійснена спроба обмеження перевиробництва. Фермери стали отримувати субсидії за відмову від вирощування певних видів продукції. Приєднання до ЄС аграрних країн таких як Польща актуалізувало завдання реформування спільної аграрної політики. Запроваджувалась система адресних субсидій фермерам, аби стимулювати до скорочення площі земель, що обробляються, зменшення інтенсивності їхнього використання та скорочення обсягів аграрної продукції.

Впродовж 1993-2003 рр. витрати на субсидії скоротились з 26 до 10 млрд. євро, а експортні субсидії з 10 до 3 млрд. євро. Але аграрний

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

сектор країн, які 2004 та 2007 рр. стали членами ЄС є менш рентабельним, а ціни на аграрні продукції менші, ніж були в ЄС-15 країн членів. Причому багато центральноевропейських фермерів не могли продавати свою продукцію через її невідповідність стандартам ЄС. Було вирішено, що розмір субсидій залежить від дотримання норм праці на фермі, використання стандартів землекористування, умов утримання тварин, безпеки і якості продуктів. До 2013 р. видатки на субсидії скоротились на 30%. На той час в ЄС діяв 21 організований аграрний ринок (найважливіші зерна, м'яса, молочних продуктів, фруктів і овочів, вина, цукру). Вирішуються питання підвищення конкурентоздатності аграрного сектору (модернізація виробництва і людського капіталу), поліпшується сільськогосподарське середовище і ландшафти, а також якість життя у селах. Саме на це буде зорієнтовано реформування спільної сільськогосподарської політики Євросоюзу на бюджетний період до 2027 року. Однак прийняття цієї бюджетної стратегії ускладнюється багатьма кризовими факторами. До остаточного підведення підсумків президентських виборів у США невизначеною залишалась доля торговельної угоди між Великою Британією та Євросоюзом. Британський прем'єр-міністр Б.Джонсон привітав Дж. Байдена з перемогою на виборах 3 листопада 2020 р. ще до визнання поразки Д. Трампа. Очікувана перемога кандидата Демократичної партії робила більш компромісною британську позицію щодо нової торговельної угоди з ЄС. Але завершення процедури виходу Великої Британії позбавляє спільний бюджет ЄС суттєвих надходжень. Відповідний секвестр може чекати на витратні статті бюджету. Можуть меншими стати субсидії фермерам у країнах, які відносно недавно стали членами Євросоюзу.

Нааявною є потреба знаходження пакетного компромісу щодо проекту бюджету ЄС до 2027 року. Тобто успішна екологічна модернізація економіки країн-членів Євросоюзу залежить як від фінансового ресурсного забезпечення реалізації назрілих реформ, так і позиціонування Євросоюзу у світі. Екологічна модернізація економіки країн-членів Євросоюзу пов'язана із ризиками кризи

фазового переходу від одного економічного укладу до іншого. Цей перехід має свою соціально-політичну ціну та ускладнення. Ключовими критеріями успішності або невдачі цього проекту є реформування спільної аграрної політики Євросоюзу, досягнення високих екологічних стандартів енергетичного сектору, транспорту та промисловості. До кінця 2020 р. було досягнуто компромісу щодо перегляду сільськогосподарської політики Євросоюзу. Різними є стратегії країн ЄС щодо енергетичного сектору. Франція залишається прихильницею атомної енергетики. Німеччина закриває атомні станції, що обумовлює потребу збільшення виробництва енергії на теплових станціях та із альтернативних джерел електроенергії. Досягнення нових екологічних стандартів у промисловості ставить питання соціально-політичної стабільності, адже існує ризик скорочення кількості робочих місць у старих промислових секторах та повільне створення нових робочих місць. Такі диспропорції можуть негативно позначитись на політичній підтримці «зелених» екологічних політичних партій насамперед у країнах «старої» Європи. Політичні позиції «зелених» у країнах «нової» Європи є менш впливовими. Цей факт ускладнює формування спільної екологічної групи впливу у ЄС з метою політичного тиску з метою реалізації екологічної модернізації економіки.

Відкритим є питання посилення або послаблення конкурентної спроможності економіки Європейського Союзу, якщо екологічну модернізацію проводитиме тільки Євросоюз, а не інші економічні центри, такі як Китай, США, Індія, Японія. У жовтні 2020 р. П'ятий Пленум ЦК КПК затвердив 14-й п'ятирічний план на 2021-2025 роки та стратегію до 2035 року на умовах опори на власні сили та зовнішньої відкритості. Китай не готовий витратити стільки ж, скільки Європейський Союз на екологічну модернізацію китайської економіки, адже великими залишаються витрати на підтримання соціально-політичної стабільності китайського суспільства. Джоозеф Байден декларував намір повернути США до Паризької кліматичної угоди. Але відкритим є питання наявності загально американського політичного консенсусу щодо швидкої екологічної модернізації

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

американської економіки. Адже досвід президентства Д. Трампа 2017-2020 рр. засвідчив факт стимулювання американської економіки за рахунок відмови від стандартів міжнародних екологічних угод. Тобто успішність екологічної модернізації економіки Євросоюзу системно залежить від внутрішньої спроможності еліт і європейських суспільстві реалізувати цей курс та від сприятливої розстановки сил у глобалізованому світі.

Політика Європейських Співтовариств щодо території пострадянського простору почала формуватися в останні роки існування СРСР і співпадала з політикою його провідних держав-членів в рамках механізму Європейського політичного співробітництва (попередник СЗБП ЄС). Після розпаду СРСР у східноєвропейській зовнішній політиці Великої Британії та Європейських Співтовариств / Європейського Союзу окреме місце посіли відносини з Україною, яка після проголошення незалежності у 1991 р. завдяки насамперед своїй території, великій кількості населення і природних ресурсів, геополітичним характеристикам, значним запасам озброєнь здобула пильну увагу Заходу. Однак ставлення до України з боку західних лідерів та інституцій на початку 1990-х рр. було переважно упередженим. Не стала винятком Велика Британія.

Прем'єр-міністр Маргарет Тетчер, відвідавши Україну у червні 1990 р., під час виступу у Верховній Раді УРСР на заклик депутатів розвивати відносини між країнами саркастично заявила, що посольства передбачені лише для країн, які мають державну незалежність. Підтримуючи цілісність СРСР, британське керівництво не розглядало можливості окремої співпраці з Україною. Проголошення її державності трактувалося як загроза міжнародній безпеці. Водночас Велика Британія стала першою державою-членом ЄС, яка визнала незалежність України 31 грудня 1991 р. Символічно, що того ж дня незалежність України визнали Європейські Співтовариства.

Одним із стратегічних завдань зовнішньої політики новоствореного Європейського Союзу в нових геополітичних умовах

стало формування зони стабільності і безпеки на Сході Європи та просторах колишнього СРСР. Насамперед це стосувалося країн найближчої східної периферії – Росії, України, Білорусі і Молдови. Захід цікавило встановлення контрольованих і прогнозованих процесів розвитку демократії, формування ринкових відносин у цих державах, їх інтеграції до сучасної міжнародної політичної та економічної систем. На відміну від держав Центральної Європи, з якими на початку 1990-х рр. укладено угоди про асоціацію, ЄС і держави-члени (в тому числі Велика Британія) не поспішали виділяти значні кошти на допомогу пострадянським країнам. Їх відновлення цікавило об'єднану Європу у тій мірі, в якій вони були дружніми демократичному Заходу і не становили загрози європейській безпеці. Тому у першій половині 1990-х рр. спостерігалось стримане ставлення британського керівництва до України як імовірного партнера. У Великій Британії надали перевагу відносинам з Росією як правонаступницею СРСР. Проблеми ядерного роззброєння, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, російсько-українські територіальні суперечки, неготовність британської політичної еліти сприймати Україну і відносини з нею за межами російських інтересів, непоінформованість громадськості визначали характер політики Великої Британії щодо України. Однак його політична еліта розуміла роль України, її демократичного розвитку для європейської безпеки, підтримавши залучення країни до регіональної співпраці¹⁷⁵.

За активної участі Великої Британії відбувалося формування стратегії відносин ЄС з Україною. У період головування країни в Раді ЄС у вересні 1992 р. відбулася перша зустріч у форматі Україна – ЄС на найвищому рівні, результатом якої стало підписання Спільного комюніке про початок переговорів щодо підготовки Угоди про партнерство і співробітництво. В ході зустрічі української делегації з представниками ЄС в Лондоні у жовтні–листопаді 1992 р. оприлюднено заяву про визнання України частиною регіону

¹⁷⁵ Talk to be given by the Rt Hon Malcolm Rifkind OCMG Secretary of State for Defence. 4.10.1993. *Відділ державного архіву МЗС України*. Ф. Основний. Спр. № 7039. Арк. 107-111.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Центральної Європи. Аналіз архівних матеріалів міждержавних дипломатичних контактів засвідчує, що британська сторона була готова розвивати співпрацю з Україною за умови її відмови від ядерної зброї¹⁷⁶. Лондон погодився надати гарантії безпеки Україні, хоча вони мали формальне значення. Це відкрито визнало саме керівництво Форін офісу¹⁷⁷.

Для усіх пострадянських держав було надано статус партнерів ЄС без диференціації і перспектив членства, навіть асоційованого, яке на той час вже було надане багатьом державам Центральної Європи. Передбачено розвиток торговельного, інвестиційного і технічного співробітництва. Однак не йшлося про розвиток системної взаємодії з питань зовнішньої політики і безпеки, залучення до закордонних акцій ЄС, що виявило недооцінку ролі і значення відносин з вказаними державами.

Завершення процесу ядерного роззброєння України, політичні проблеми розвитку Росії мали наслідком поступове посилення уваги керівництва Великої Британії та ЄС до відносин з Україною. Лондон підтримав державну цілісність України в російсько-українській суперечці щодо статусу Криму у першій половині 1990-х рр. Британський парламент одним з перших серед законодавчих органів держав ЄС 29 червня 1995 р. ратифікував Угоду про партнерство і співробітництво України з ЄС.

Після приходу до влади у травні 1997 р. проєвропейського уряду лейбористів, позиція Лондона щодо європейських перспектив України не зазнала радикальних змін. У відповідь на пропозицію Міністерства закордонних справ України щодо можливості надання Україні статусу асоційованого члена ЄС, яка надійшла до Ради ЄС під час головування Великої Британії у першій половині 1998 р., глава Форін офісу Робін Кук у червні 1998 р. відповів, що бачення ЄС полягає у необхідності «зробити максимально дієвою Угоду про

¹⁷⁶ З щоденника Б.І. Тарасюка. Запис бесіди з Надзвичайним і Повноважним послом Великої Британії в Україні Саймоном Хімансом. 3.12.1993 р. *Відділ державного архіву МЗС України*. Ф. Основний. Спр. № 031. Арк. 127-128.

¹⁷⁷ З щоденника Б.І. Тарасюка. Запис бесіди з Міністром закордонних справ Великої Британії Робіном Куком. 9 червня 1998 р. *Відділ державного архіву МЗС України*. Ф. Основний. Спр. № 9559. Арк. 10-11.

партнерство та співробітництво з Україною». На думку міністра, асоційований статус України як асоційованого члена на даному етапі був би «надто далекоглядним кроком»¹⁷⁸. У Форін офісі формувалася позиція про надання Україні статусу спеціального партнера ЄС на зразок відносин з НАТО. Вона була втілена у Спільній стратегії ЄС щодо України, схваленій Європейською Радою 11 грудня 1999 р. Британський уряд зайняв активну позицію під час розробки документа, в якому Україну визнали “стратегічним партнером” об’єднання. Велика Британія підтримала ідею створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною.

Активну підтримку поміркованого розвитку політичних відносин Співтовариства з Україною можна розглядати в контексті загальної активізації європейської політики офіційного Лондона у сфері СЗБП ЄС, його прагнення формувати порядок денний політичного співробітництва держав об’єднання та їх відносин з країнами найближчої периферії у відповідності зі своїми традиційними інтересами і підходами до розширення зовнішнього впливу ЄС на протипагу поглибленню інтеграції. За підтримки уряду Великої Британії на саміті ЄС в Ніцці (грудень 2000 р.) Україну включили до переліку країн, вступ яких до об’єднання у перспективі визнано бажаним. Києву запропонували розпочати погодження умов участі у військових місіях в рамках Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) (EU – Ukraine Summit, 2000). Згідно рішення Ради ЄС із закордонних справ Україна як держава-партнер об’єднання з 2003 по 2012 рр. брала участь в його поліцейській місії у Боснії і Герцеговині.

Подальші трансформації політики Великої Британії щодо України підтвердили її тісний зв’язок з динамікою відносин ЄС – Україна. Погіршення іміджу керівництва України на міжнародній арені внаслідок скандалів навколо «справи Гонгадзе», продажу зброї до Іраку, утисків політичної опозиції на фоні традиційних внутрішніх проблем розвитку держави визначили контекст відносин нашої

¹⁷⁸ З щоденника О.В. Шамшура. Запис бесіди з першим секретарем делегації Великої Британії на Конференції з роззброєння Майклом Андерсоном. 17.03.1994 р. *Відділ державного архіву МЗС України*. Ф. Основний. Спр. №030. Арк. 1-2.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

держави з ЄС і Великою Британією у 2001 – 2004 рр. Одним з наслідків напруги у відносинах України із Заходом стала зміна політики об'єднання, яка відбулася за безпосередньої участі Великої Британії. Британсько-шведська ініціатива щодо політики сусідства у 2002 р., яка не передбачала перспективи членства України в ЄС і навіть асоціації, засвідчила констатацію кризового стану її відносин з об'єднанням. Відтермінування на невизначений період зазнали не лише перспективи вступу України до ЄС, але й надання їй статусу країни з ринковою економікою і вступу до СОТ. Певну зміну позиції керівництва Великої Британії щодо євроінтеграції України можна водночас розглядати як зацікавлення у подальшому розвитку її відносин з ЄС у спеціальному статусі сусіда і частину політичної гри британського керівництва, спрямованої на збереження впливу на розвиток ЄС і внутрішньополітичні процеси у самій Великій Британії. Також варто врахувати фактор британсько-російських відносин, які на початку 2000-х рр. перебували на підйомі. Лондон частково пожертвував своїми інтересами у Східній Європі на угоду інтересам Москви, пішов на компроміс з партнерами по ЄС (насамперед Парижем і Берліном), які в умовах найбільшої в історії об'єднання «хвилі» розширення не бажали обтяжувати себе зобов'язаннями щодо пострадянських держав.

Незважаючи на період напруги у відносинах Україна – ЄС, усім сторонам була очевидна необхідність продовження співпраці. Загалом британське керівництво зуміло розмежувати критичне ставлення до керівництва України та інтереси міждержавної співпраці. Уряд країни продовжив підтримувати європейську та євроатлантичну інтеграцію України. Не останню роль у цьому відіграло погіршення відносин між Великою Британією і Росією. Свідченням зацікавлення британської сторони до поглиблення відносин між ЄС та Україною стала співпраця у форматі Велика Британія – Польща – Україна.

На практиці Європейська політика сусідства, особливо в її східному вимірі, виявилася недостатньо ефективним зовнішньополітичним механізмом. У сфері безпеки ЄС, обмежений у військовому плані, так і не зміг істотно вплинути на вирішення

жодного з тривалих конфліктів на своїй периферії, наприклад, у Придністров'ї. Проявилася обмеженість виділеної допомоги для численних країн-сусідів. Основний акцент було зроблено на розвиток програм транскордонного співробітництва і облаштування безпеки східних кордонів. Британська ініціатива 2003 р. щодо створення зони тимчасового утримання нелегальних мігрантів на території України як механізму стримування міграційного потоку до Європи засвідчила виключно прагматичне завдання підтримки європейських устремлінь України Великою Британією.

Перспективи розвитку відносин України з країнами Заходу було фактично поставлено у залежність від рівня проведення і результатів президентських виборів 2004 року. Політична ситуація в Україні сприймалася на Заході одночасно як тест на спроможність передачі влади на основі демократичних принципів незалежно від Росії та як важливий крок для гарантування безпеки і стабільності в регіоні. Під впливом подій кінця 2004 р. в Україні спостерігалися значні зміни у її сприйнятті британською громадськістю. Як засвідчили соціологічні дослідження Єврокомісії, у 2005 р. 45% британців підтримували вступ України до ЄС (35% – проти), що стало одним з найвищих показників в Західній Європі і співпало із середнім показником по ЄС. За цими даними Велика Британія випередила Німеччину, Італію, Францію, Нідерланди і ряд інших країн Західної Європи. Значна увага британської громадськості, позиція політичних кіл засвідчили, що події Помаранчевої революції 2004 р. підтвердили важливість геополітичної ролі України в Європі та її відмінність від Росії.

Іншим позитивним фактором для України став консенсус британських політичних еліт щодо перспектив її євроатлантичної інтеграції. Це засвідчили заяви лідерів провідних політичних партій. Зокрема, у березні 2008 р. оприлюднено заяву Британського парламенту, в якій представники трьох провідних політичних партій (лейбористи, консерватори і ліберальні демократи) підтримали прагнення України до набуття членства в ЄС, закликавши до швидкого проведення переговорів щодо посиленої угоди. 1 грудня 2005 р. (уперше з 1996 р.) в рамках ІХ саміту Україна – ЄС у Києві

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

побував прем'єр-міністр Великої Британії, яка головувала в Раді ЄС. Упродовж цього періоду Україна отримала статус країни з ринковою економікою. Україні було надано можливість приєднуватися до позиції ЄС з міжнародних питань. Реальним результатом залучення української сторони до Спільної зовнішньої і оборонної політики стала активізація міжнародних переговорів щодо врегулювання придністровського конфлікту, відкриття у листопаді 2005 р. прикордонної місії ЄС на українсько-молдовському кордоні. Проблеми розвитку України та українсько-британських відносин стали частими темами для дискусій, заяв політиків, аналітичних заміток та оглядів британської преси, переважна більшість яких були позитивними.

Привертає увагу критичне ставлення британського політикуму до стану реалізації Європейської політики сусідства. На думку британських парламентарів, ЄС проводив недостатньо активну і нерішучу політику щодо України. Під час парламентських дебатів у квітні 2008 р., присвячених Україні, Міністр у справах Європи Джон Мерфі заявив, що в інших європейських столицях відчувається певна втома від розширення ЄС, але не в Лондоні¹⁷⁹. Водночас, незважаючи на позитивну налаштованість британських політичних кіл до перспектив інтеграції України в ЄС, офіційна позиція королівства на етапі прийняття «Східного партнерства» передбачала підтримку поглиблення цих відносин без визначення перспектив членства. Керівництво Великої Британії вчергове прийняло рішення на угоду компромісу з партнерами по ЄС (насамперед Францією і Німеччиною), які не розглядали практичну можливість членства України в об'єднанні.

Загострення відносин західних країн (насамперед США і Великої Британії) з Росією у 2007 – 2008 рр. вчергове привернуло більшу увагу останніх до стратегічного значення України в регіоні Центрально-Східної Європи як фактора стримування російських

¹⁷⁹ Ukraine. 30 Apr 2008: Column 122WH–continued. UK Parliament Website. Publications and records. URL: <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm080430/halltext/80430h0009.htm> (дата звернення: 18.08.2020).

амбіцій. Виникли нові можливості для поглиблення інтеграції України в НАТО, а саме – приєднання до Плану дій щодо членства. Однак, як у випадку з ЄС, серед західноєвропейських членів НАТО була відсутня єдина позиція. За результатами Бухарестського саміту Альянсу 2–4 квітня 2008 р. через позицію Німеччини і Франції було відкладене питання про надання такого плану для України. Велика Британія і США вчергове пішли на компроміс з партнерами по НАТО, які уникали вирішення гострих політичних питань, враховуючи інтереси Росії.

Додатковим аргументом на користь підтримки Великою Британією євроатлантичної інтеграції України став російсько-грузинський збройний конфлікт у серпні 2008 р., який привернув увагу й до України. Від початку конфлікту представники Великої Британії брали участь у міжнародних переговорах на рівні ООН, ЄС, НАТО, Великої сімки та ОБСЄ. Здійснено ряд заяв британського керівництва, в яких дії Росії було засуджено і підтримано державно-територіальну цілісність Грузії. Усю відповідальність за військові дії в Лондоні поклали на Москву. Вже тоді західні аналітики попереджали про те, що наступним об'єктом російської загарбницької політики може стати проросійський Крим, тобто Україна. Як зазначав аналітик “Financial Times” Т. Барбер, для запобігання кризи в Україні ЄС гостро потребує розробки переконливої стратегії для виведення країни з геополітичного статусу «нічийної землі», у якому вона опинилася після розпаду СРСР¹⁸⁰. Не випадково 27 серпня 2008 р. після візиту до Тбілісі глава Форін офісу Д. Мілібенд здійснив офіційний візит до Києва, де виголосив радикальну стратегію міжнародної політики Великої Британії. В її основі лежала концепція «непохитної дії», яка включала підтримку союзників, зокрема України, яка має стати повноправним членом ЄС і НАТО.

ЄС так і не надав Україні реальну стратегію поглибленого співробітництва. При цьому в самому об'єднанні виник розкол щодо головного питання – права України на членство. Незважаючи на міжнародну кон'юнктуру, однією з підстав сумніватися у

¹⁸⁰ Barber T. Ukraine strategy. *The Financial Times*. 2008. August 27.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

спроможності України стати повноправним членом ЄС і НАТО була внутрішньополітична криза у 2005–2008 рр. Політична нестабільність стала зручним приводом для рішення ЄС відкласти укладення угоди про асоціацію. З огляду на несприятливу політичну кон'юнктуру в ЄС, який переживав складний процес реформування, послаблення впливу Великої Британії в об'єднанні і переосмислення відносин з новою адміністрацією США, неготовність самої України поглиблювати відносини з ЄС, Лондон не зміг реалізувати мету зовнішньої політики Києва щодо зближення з Брюсселем. Не виключаємо також значну частку декларативності у заявах британських посадовців про підтримку членства України в ЄС і НАТО, які були зроблені на фоні боротьби за сфери впливу в обох організаціях. Відзначаємо загальну недооцінку значення регіону Східної Європи у Великій Британії, яка у другій половині 2000-х рр. втрачала вплив на східноєвропейську політику ЄС.

Коаліція консерваторів і ліберальних демократів, яка сформувала наступний уряд Великої Британії у травні 2010 р., продовжила загальну політичну лінію лейбористів щодо України. Новий Міністр питань Європи Д. Лідінгтон під час візиту в Україну 13 жовтня 2010 р. заявив про принципову готовність уряду підтримати укладення угод про вільну торгівлю та асоціацію між Україною і ЄС. Однак антидемократичні тенденції у внутрішній політиці адміністрації президента України В. Януковича 2010–2014 рр. мали негативний вплив на її сприйняття у Великій Британії. Водночас критика внутрішньої політики керівництва України не виключала продовження підтримки британською стороною процесу поглиблення відносин України та ЄС у процесі підготовки Угоди про асоціацію.

В умовах ескалації перманентного дипломатичного, культурно-ідеологічного, економічного та військово-політичного протистояння в Європі, що безпосередньо пов'язане з розгортанням російської агресії проти України, європейська система безпеки як і система міжнародних відносин загалом, увійшла в період різкого загострення латентної кризи. Протистояння потужних геополітичних гравців – ключових суб'єктів системи європейської безпеки (з одного боку

США, НАТО, ЄС, з іншого – Росії) вже не вперше за період постбіполярного світоустрою виявило невирішені і часто замовчувані проблеми та прорахунки у політиці Заходу. Слабкість Заходу (насамперед держав-членів ЄС) у відносинах з Росією наочно проявилася під час подій її військової агресії на території України. Анексія Криму у березні 2014 р. була сприйнята з осудом міжнародною спільнотою, але не вплинула на дії агресора. Європа і США виявили неготовність до розвитку конфлікту на Сході Європи. Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки Ф. Могеріні 1 вересня 2014 р. заявила про припинення партнерських відносин з Росією. Однак про можливість застосування військових чи поліцейських ресурсів ЄС не йшлося. Союз провалив політику «Східного партнерства» внаслідок її стратегічної обмеженості і відсутності оборонної компоненти. Об'єднання не могло нічого запропонувати Україні у сфері оборони, окрім традиційних методів «м'якої сили». ЄС підтвердив свою неготовність виступати в ролі повноцінного центру сили у світовій політиці.

Саме НАТО в сучасних умовах є єдиним можливим дієвим союзником України у справі оборони від агресії зі Сходу. Чітка позиція США, Великої Британії, Канади, країн Балтії, ряду інших держав з перших днів конфлікту, їх дипломатична, військово-технічна, розвідувальна і гуманітарна допомога стали вирішальним стимулом для поступового формування адекватної позиції і конкретних дій держав та інституцій Європи в умовах ескалації російської агресії. Водночас жоден з партнерів України не поспішав надавати наступальні озброєння в надії на деескалацію конфлікту. До повномасштабної війни в Європі ніхто не готовий.

Події в Україні фактично призвели до чергового розколу серед держав ЄС, на цей раз за рівнем лояльності до політики Росії. На рівні інституцій, зокрема, прийняття рішень Європейської Ради як вищого органу СЗБП, ЄС формально діяв одностайно. Наприклад, запроваджено санкції проти Росії. У червні 2015 р. Європейський парламент прийняв резолюцію, за якою Росія втратила статус стратегічного партнера ЄС. Однак де-факто основну роль відіграють

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

провідні держави-члени, насамперед Франція і Німеччина. Участь їх лідерів у «Нормадському форматі» переговорів щодо врегулювання конфлікту засвідчив фактичну передачу ЄС своїх зовнішньополітичних функцій на міждержавний рівень і чергове визнання франко-німецького тандему рушієм СЗБП. До антиросійської групи належали Велика Британія, Швеція, та насамперед держави Балтії і Польща, які є потенційною мішенню російської агресії. Водночас як в ЄС, так і в НАТО не припиняє працювати сильне проросійське лоббі. За знаття санкцій з Росії виступає впливова частина політичної еліти Австрії, Італії, Словаччини, Угорщини, тощо.

З перших днів агресії російських військ в Криму Велика Британія рішуче засудила такі дії і підтримала ініціативу про виключення Російської Федерації з Великої вісімки. Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС, одним з перших висловив готовність надати фінансову і військово-технічну допомогу Україні, однозначно підтримав Угоду про асоціацію з ЄС. Британський уряд відіграв важливу роль у переконуванні інших держав-членів ЄС, зокрема, Німеччини, щодо необхідності прийняття заходів економічного тиску на Росію. Однак ізоляціоністська політика уряду Д. Кемерона на європейському напрямі зовнішньої політики засвідчила втрату реальних можливостей Великої Британії очолити інтеграційний процес у сфері зовнішньої політики і безпеки в умовах загальної кризи ЄС. При цьому все більшого впливу в рамках Спільної оборонної політики набувала Німеччина. Свідченням цьому стала відсутність представника Великої Британії на переговорах «Нормандського формату» з урегулювання конфлікту в Україні. Офіційний Лондон розглядається в самій Росії як сателіт Вашингтона, що послаблює його потенціал як можливого учасника переговорів.

Серед практичних заходів британської допомоги Україні стало виділення близько 1 млн. ф. ст. для укомплектування нелетальних військових засобів (намети, обладнання для обігріву, комплекти зимового одягу) та броньованих машин. Надано сотню британських військових інструкторів для тренування українських підрозділів.

Британська сторона надала медичне устаткування, прибори нічного бачення, GPRS-навігатори і комп'ютерну техніку. Наприкінці 2015 р. уряд Великої Британії виділив 1,5 млн. ф. ст. на підтримку підприємництва вимушених переселенців з Донбасу і таку ж суму для Міжнародного комітету Червоного Хреста для надання гуманітарної допомоги жителям територій східних областей, непідконтрольних Україні. Загалом Велика Британія від початку 2014 р. до середини липня 2016 р. допомогла Україні на суму 5 млн. дол. (4-те місце з усіх країн-донорів після США, Канади і Польщі). Для порівняння, США від початку 2014 р. передали Україні майно на суму понад 117,5 млн. дол. (Porovuch D. & Kudryk, 2016). Можливість допомоги українській армії зброєю з боку Великої Британії буде напряму залежати від розвитку ситуації в Україні і позиції США.

Референдум 23 червня 2016 р. та офіційний початок процесу Brexit 29 березня 2017 р. означали початок нового періоду в історії Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС і його відносин з Великою Британією. Практика діяльності його вищих органів управління у 2016 – 2019 рр. засвідчила, що держави-члени набувають досвіду обговорення і прийняття рішень без участі Великої Британії, яка поступово скорочувала свою кадрову присутність в структурах об'єднання. Після тривалої політичної кризи 31 січня 2020 р. країна вийшла з ЄС. Головним завданням сторін є пошук формату взаємодії в нових умовах шляхом укладення угод про торговельно-економічну і безпекову співпрацю. Brexit в силу своєї незавершеності і недостатньої прогнозованості наслідків вніс додаткову невизначеність у подальше майбутнє Спільної зовнішньої та оборонної політики. Перспектива ЄС позбутися такого специфічного учасника інтеграції як Велика Британія наводить на неоднозначні міркування – її вихід з ЄС може як надати імпульс розвитку СЗПБ, так і загальмувати його без наявності британських ресурсів. Традиційно серед держав-членів ЄС відсутня єдність щодо необхідності поглиблення інтеграції зовнішньої і безпекової політики, в основі якої, серед іншого, – небажання нести додаткові витрати на оборону. Як зазначав С. Біскоп, «проблема європейської оборони в

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

тому, що вона не може функціонувати з Сполученим Королівством, але не може функціонувати і без нього»¹⁸¹. Це особливо турбує в умовах військової агресії Росії на Сході України і трансформацій НАТО.

Процес Brexit спричинив послаблення міжнародних позицій окремих держав Східної Європи (насамперед України), які поставили завдання поглиблювати відносини з об'єднанням аж до набуття членства. Серед негативних наслідків Brexit для України – насамперед посилення лояльних чи відверто проросійських настроїв в ряді держав-членів ЄС, що є одним з головних викликів його функціонуванню. Не стали винятком провідні держави ЄС Франція і Німеччина, які після виходу Великої Британії з ЄС стали домінувати у формуванні його зовнішньої та безпекової політики. Їх керівництво проявляє відверту лояльність до керівництва Росії. Така лояльність проявляється, зокрема, у підігруванні керівництву Росії у стратегічно важливому для нього питанні гальмування розширення ЄС, насамперед за рахунок інтересів держав пострадянського простору. 5 лютого 2020 р. Єврокомісія, скориставшись пропозиціями президента Франції Е. Макрона, який напередодні виступив проти вступу до ЄС нових держав, оприлюднила нові підходи до політики розширення об'єднання, за якими значно підвищено вимоги до країн-кандидатів на членство. Навіть країни найближчої черги з Балканського півострова не мають шансів у найближчій перспективі увійти до складу об'єднання. Зближення ЄС і Росії відтермінує поглиблення європейської інтеграції України та в умовах російської військової агресії несе загрози її державному суверенітету¹⁸². Тобто вихід з об'єднання Великої Британії, офіційна позиція якої щодо розширення ЄС традиційно ґрунтувалася на принципі «розширення замість поглиблення», можна розцінювати як втрату Україною важливого союзника у справі євроінтеграції, ускладнює її шанси на подальший розвиток відносин з ЄС, тим більше віддалену перспективу членства.

¹⁸¹ Biscop S. The UK and European defence: leading or leaving. *International Affairs*. 2012. No 88:6. p. 1297.

¹⁸² Грубінко А. Конфліктогенний потенціал Брекзиту: національний, регіональний і глобальний виміри. *Україна дипломатична*. 2020. № XXI. С. 803-821.

Після виходу з ЄС Велика Британія втрачає прямий вплив на формування та реалізацію СЗБП. Тому контекст британсько-українських відносин більше не буде ґрунтуватися на пріоритеті проблематики євроінтеграції, а формуватиметься на основі побудови стратегії розвитку міждержавних двосторонніх стосунків і співпраці на багатосторонньому рівні, насамперед у форматі відносин Україна – НАТО. Саме механізми НАТО (за погодження позиції і дій із США) залишилися найбільш дієвим каналом впливу Великої Британії на міжнародну безпеку в регіоні Централь-Східної Європи, зокрема, щодо України, в умовах російської загрози. Водночас за умови збереження певного рівня залучення Великої Британії до співпраці в рамках СЗБП вона зможе здійснювати вплив на східну політику ЄС насамперед як провідний європейський учасник НАТО, передова військово-технологічна держава в Європі, стимулювати формування сприятливої позиції європейської спільноти щодо України і допомоги їй у протистоянні російському агресору. Тим більше, що зусилля Франції і ФРН з врегулювання конфлікту на Донбасі не дають суттєвих результатів. Водночас варто врахувати традиційну значну залежність зовнішньої політики Великої Британії від міжнародної політики США, регіональної і світової кон'юнктури. Тому її політика щодо України буде залежати від багатьох факторів, насамперед відносин Вашингтона і Москви, Лондона і Брюсселя, тенденцій розвитку самої України.

Політика Великої Британії та ЄС щодо України наприкінці ХХ ст. формувалася під впливом кон'юнктури міжнародних відносин. Вона пройшла шлях від формалізації стосунків, упередженого ставлення до нової держави до налагодження конструктивної співпраці. Позиція Великої Британії щодо європейської інтеграції України зазнала еволюції. Від початку 1990-х рр. вона за інерцією відчувала вирішальний вплив російського чинника. Цей вплив відчутно послабшав лише у період Помаранчевої революції 2004 р. та внаслідок військової агресії Росії проти України у 2014 р. Уряди Великої Британії спершу переважно декларативно, а згодом і практично підтримували поглиблення відносин України з ЄС,

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

виступаючи за можливість надання їй членства у довгостроковій перспективі. Водночас Захід загалом не поспішав надавати нашій державі вагому допомогу та перспективи входження до європейських інтеграційних структур і НАТО, традиційно зважаючи на стосунки з Росією.

Оскільки головну увагу ЄС зосередив на питанні розширення за рахунок держав Центральної Європи, нові пострадянські держави опинилися на другому плані його східноєвропейської політики. Таку реальність засвідчила Європейська політика сусідства, запроваджена з ініціативи уряду Великої Британії у 2002 р. Загалом східна політика ЄС формувалася з огляду на стосунки його держав-членів з Росією і залишалася периферійною складовою Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС. Водночас з другої половини 2000-х рр. Велика Британія проводила більш віддалену політику від Росії, ніж ряд інших держав ЄС, що сприяло поступовому поглибленню інтересу до України як важливого партнера.

Уряди Великої Британії до подій 2014 р. не розглядали Україну як головну стратегічну державу для гарантування безпеки в регіоні Центрально-Східної Європи. Україна насамперед цікавила Велику Британію як елемент зони стабільності на східних рубежах ЄС. Офіційний Лондон завжди декларував підтримку європейського курсу Києва, але переважно діяв в контексті загальної поміркованої лінії об'єднання у цьому питанні. В умовах російської агресії британські уряди активно підтримали прийняття рішення ЄС про запровадження антиросійських санкцій і виділення допомоги для України, надавали політичну і матеріальну підтримку. Однак Brexit звів до мінімуму вплив Великої Британії на формування та реалізацію СЗОП ЄС. Вихід Великої Британії з ЄС послабив позиції України у процесі євроінтеграції, а її стратегічне значення як партнера нашої держави зменшиться.

7-8 жовтня 2020 року відбувся візит президента України В. Зеленського до Великої Британії. Була підписана угода про виділення Великою Британією для України 1,4 млрд. євро на розвиток військово-морського флоту в обмін на створення британської військово-

морської бази в Очакові. За результатами переговорів міністр закордонних справ Д. Кулеба запросив британського міністра закордонних справ Д. Рааба долучитися до «Кримської платформи». Відбулись переговори В. Зеленського з керівництвом британської розвідки «Мі-6». Україна і Велика Британія підписали Угоду про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство, який після Брексіту замінить для Британії угоду про асоціацію між Україною та ЄС.

Історичне пізнання вкорінене в колективній і культурній пам'яті. Через досвід особистий, колективний, інституційний минуле присутнє в сучасному. На початку ХХІ ст. стає зрозуміло, що природничі дисципліни суттєво випередили гуманітарні у формуванні наукової картини світу. Зокрема, це стосується й прикладної складової управління не лише матеріальним, а й соціальним світом. У науковій спільноті немає однозначного погляду на природу, форми, характер та спрямованість розвитку процесів глобалізації. Хоча чимало аспектів глобалізації досі малодосліджені, ніхто не має сумніву в її реальності та об'єктивності. Визначення понять глобалізація та європейська інтеграція варіюються в залежності від ідеологічної ангажованості та науково-дисциплінарної належності дослідника.

У науковій літературі склалася одна із традицій тлумачення процесу глобалізації як вестернізації, тобто вимушеного пристосування незахідної частини світу до домінуючої західної моделі суспільного розвитку. Глобалізація відбувається таким чином, що закріплює ієрархічну нерівність різних країн та націй. Вона до початку глобальної фінансової кризи восени 2008 р. давала відчутні економічні переваги, говорячи у термінології І.Валлерстайна, центру світової економічної системи за рахунок її периферії. У загальному сенсі можна визначити глобалізацію як складний історичний феномен, який має свої форми та якість у різні епохи. С точки зору, наприклад, філософії історії саме глобалізація забезпечує єдність всесвітньої історії.

Реальними є епістемологічні проблеми в процесі створення міждисциплінарних концепцій глобалізації та європейської інтеграції.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

Найчастіше глобалізація розуміється як «підсумкова» тенденція історичного розвитку. Вона стала можливою внаслідок формування технічної сфери, експансії капіталістичної форми економіки, інтенсифікації взаємодії різних світових культур, а також завдяки активній модернізації периферії. Якщо процес глобалізації інтерпретувати як загальну тенденцію до універсалізації цивілізації, то більшість трактувань цього процесу будуть компліментарними.

Дослідження закономірностей, протиріч та проміжних результатів процесу глобалізації повинно враховувати різні соціальні інтереси, потреби, мотиви діяльності (боротьба за контроль над ресурсами, захист своїх цінностей та накопичення соціального капіталу), світоглядні форми, які властиві суб'єктам історії. По-суті соціально-політична історія процесу глобалізації є історією перетворення локальних інтерпретацій минулого на загальну історію. Звичайно, привабливість минулого в тому, що воно, на відміну від майбутнього, суб'єктивно вже не може стати гірше за теперішнє. Однак історія є нелінійним процесом перманентної взаємодії та різноманітних взаємовпливів індивідів, суспільств, держав та цивілізацій.

Починаючи принаймні з доби великих географічних відкриттів, саме Захід ініціював ключові тенденції, які вплинули на процеси інтернаціоналізації та сучасної глобалізації. Мова йде про добу колоніалізму та імперіалізму, гостру конкуренцію за «теплі» місця у розподілі праці та у різних сегментах ринку.

Доба Просвітництва в Європі подарувала світу міфологему про можливість формування універсальної цивілізації. На кожному з етапів цього процесу історія передових країн є лише матрицею, яка фіксує майбутнє відсталих країн. У цю концепцію вписуються не лише традиційні «європейсько-центричні» уявлення про всесвітньо-історичний процес, а й світ-системний аналіз (І. Валлерстайн) у дихотомії «центр – периферія» і уявлення про одно-полярний світ.

Зазначимо, що всі названі концептуальні підходи мають епістемологічну основу у лінійному уявленні про історичний розвиток. Зокрема, зазначене уявлення взагалі властиве європейській християнській ментальності. Так само як і висновки про активну

цивілізаторську місію головним чином західно-європейців в процесі колонізації «відсталих» народів Сходу. Зазначена настанова стала одним із ключових елементів європейської ідентичності. В свою чергу колонії «імпортували» з метрополій переважно європейське уявлення про державну машину, але найчастіше без відповідного ідеального типу бюрократії за концепцією німецького соціолога М. Вебера.

Екстремальним проявом вестернізаторського стереотипу можна вважати європейський орієнталізм. Його наукова настанова апріорі визначає теза: нібито Захід мав і має справу не зі Сходом, а зі своїм явленням, тобто символічними артефактами про Схід. Звичайно, Схід у свою чергу також має справу з власними уявленнями про Захід, зокрема, й про його «євро центризм». Причому дедалі частіше імідж Заходу на Сході та уявлення про «центр» на «периферії» стають переважно негативними. Втім, з врахуванням цих уявлень формуються національні стратегії глобалізації. Звичайно, кожна зі світових цивілізацій має власну ідеальну концепцію глобалізації, біля витоків якої знаходяться уявлення не лише про «євро центризм» та «вестернізацію», а й про «азіацентризм», або «афроцентризм».

Проблемою всіх імперій, включно з «універсальною», є неможливість ефективного управління соціокультурно різними територіями з одного, або навіть декількох центрів. Можна регулярно перемагати у війнах, вибудовуючи такий «світовий уряд», але виграти мир, тобто задовольнити повсякденні потреби багатьох народів (з різними уявленнями про справедливість та кількісну й якісну наповнюваність споживацької корзини), неможливо. На цьому наголошував А. Тоффлер, коли казав про сільськогосподарську, індустріальну та постіндустріальну епохи, а Ф. Фукуяма слушно зазначає, що індустріальна доба з її заводами, залізницями та новою соціальною структурою зробила можливим виникнення та функціонування веберівської бюрократичної централізованої держави. Становлення науки як впливового соціального інституту за доби науково-технічної революції пов'язано зі зміною соціального статусу вченого. Французький соціолог П. Бурдьє розглядає

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У БУРХЛИВИХ 2020-Х РОКАХ

професійне або вчене звання як певне юридичне правило соціальної перцепції, буття яке сприймається як гарантоване право. Це інституціоналізований та законний символічний капітал, який є невіддільним від вченого звання.

Характерними рисами класичного європейського наукового знання є намагання досягти якомога більшої ефективності. Потяг до пізнання, будучи однією з визначальних рис людської природи, намагається сягнути думкою до найпотаємніших та найнебезпечніших глибин істини як то до таємниць ядерної будови та першопочатків людського геному.

Нове комунікативне середовище трансформує саму природу інформації та інформаційну мережу соціальності. Завдяки комунікаційній революції людство отримало можливість блискавично розповсюджувати свої знання. Високі технології та біотехнології змінюють навколишній світ людини. Клонування людини трансформує існуючі традиційні релігійні уявлення та цінності. Тотальна комп'ютеризація змінює уявлення про матеріальний та віртуальний світи, коли в першому з них перебуває фізичне тіло людини, а в другому його дух.

Під сумнів поставлено головні постулати ідеї прогресу. По-перше, сумнівним стало переконання в тому, що штучне, створене за рецептами передового наукового знання є кращим за природне або успадковане від предків. По-друге, заперечується переконання щодо безкінечності прогресу, нарешті, по-третє, відкидається ідея соціокультурної універсальності прогресу. Дійсно, в транзитивному стані суспільство «переживає» інституційні зміни, «розмиваються» соціальні структури, слабшають соціальні зв'язки, порушується ієрархія факторів, які складають механізми відтворення соціальних структур. У тому числі менш чіткими та верифікованими стають причинно-наслідкові зв'язки, що досі працювали як інструмент раціонального наукового дослідження.

У цих умовах соціальної трансформації і формується нова парадигма постнекласичної науки. Зокрема, причинні залежності об'єктивного світу визнаються багатомірними, необмежено

складними, нестаціонарними, тобто такими, що постійно змінюються. Закони Природи при цьому розглядаються не як певні метафізичні сутності, а як прояви певних структур буття, які перетворюються людською свідомістю. По-друге, будь-яке знання визнається соціокультурно обумовленим та історично обмеженим, а абсолютні «істини» поступаються місцем взаємопов'язаним моделям.

Внаслідок цього будь-яка тимчасова неможливість певних технічних рішень, як породження певної наукової моделі бачення світу, є такою само відносною, як і ця модель. Таким чином, технічні проблеми принципово неможливі для вирішення в одній моделі, вирішуються в іншій. Врешті ми не можемо сьогодні сказати, які саме історично обумовлені знання, встановлені вчора, завтра будуть дезавуйовані. Визнавши ймовірний характер знання, ми мусимо погодитись із тезою, що передбачення минулого таке ж складне, як і прогнозування майбутнього.

Наскрізною темою європейських досліджень залишається питання відносин між США та Європою. В 1967 р. у Франції публіцист Жан Жак Серван-Шребер видав футурологічну книгу «Американський виклик». Головне пророцтво полягало в ідеї досягнення США у наступні тридцять років тотальної переваги над Європою. Американці стануть нацією з монополією на політичний глобальний вплив.

ВИСНОВКИ

У другому півріччі 2020 року Німеччина відповідно до принципу ротації головувала у Раді Європейського Союзу. У цій хронологічній фазі зійшлися декілька кризових процесів як внутрішнього для Європейського Союзу характеру, так і у сфері міжнародних відносин. В іманентному порядку денному європейської інтеграції назріло питання прийняття бюджету Європейського Союзу на період 2021 – 2027 років. Пропозиції фінансування відновлення економіки 27 країн-членів ЄС за рахунок збільшення боргового навантаження європейськими скептиками розглядаються як спроба зробити крок у напрямку формування спільного бюджету країн-членів ЄС, а отже і до поетапної федералізації Євросоюзу. За цих обставин солідарність виявляється критично важливою для європейської економіки. Заради покриття видатків на порятунк європейської економіки за часів пандемії коронавірусу Європейська комісія пропонувала збільшити податки на цифрові компанії (проти цього виступає Ірландія, чия економіка зав'язана на інформаційні технології), а також на пластикові пакети та викиди вуглецю. Відкритим є питання, чи додаткові «екологічні податки» стимулюватимуть інновації, або ще одним тягарем стануть для бізнесу. Без погодження протиріч щодо субсидій неминучим буде поглиблення розколу. Розбіжності існують щодо змін клімату, формування єдиної соціально-орієнтованої Європи, спільної міграційної політики. Не менш складними є зовнішньополітичні проблеми, пов'язані із питаннями Спільної зовнішньої політики Євросоюзу, особливо щодо США, Китаю, Росії.

Ключовими завданнями головування Німеччини були внутрішні проблеми Євросоюзу. Насамперед треба було прийняти бюджетну стратегію до 2027 року, створити та поділити спільні бюджетні фонди ЄС, покликані стимулювати економічний розвиток за умов пандемії. Утім зосередитись головним чином на внутрішньополітичних питаннях не вдалося. Адже пандемія максимально загострила чимало міжнародним проблем. Зокрема, Туреччина спробувала силовими засобами домогтися визнання свого пріоритету у видобутку природного газу на шельфі турецької частини Північного Кіпру на

шельфі Середземного моря. У серпні 2020 р. загострилися грецько-турецькі суперечності щодо видобутку газу на шельфі Кіпру¹⁸³. Ситуація ускладнювалась тим фактом, що Туреччина за домовленістю з ЄС утримує на своїй території майже два мільйони сирійських біженців. Турецький президент Р. Ердоган шантажував ЄС можливістю «запуску» цих біженців «балканським транзитом» до Західної Європи. Зрештою, вдалося уникнути «гарячих» варіантів розвитку подій.

У середині серпня 2020 р. бундесканцлер А. Меркель провела у форті Брегансон консультації з президентом Франції Е. Макроном щодо координації німецько-французької позиції щодо європейських справ¹⁸⁴. У випадку виходу Британії з ЄС без угоди Франція погрожувала відмовитись від погодження квот на вилов риби. Розглядалась також «сенсаційна» пропозиція президента Туреччини Р. Ердогана замість Великої Британії прийняти до ЄС Туреччину¹⁸⁵. Але ця пропозиція більше нагадувала пропагандистський троллінг Євросоюзу, адже нормативно-правова база європейської інтеграції не передбачає такої ротації країн-членів. Адже без виконання так званих Копенгагенських критеріїв членство в ЄС неможливе. Приводом для часткових європейських санкцій став конфлікт Туреччини з Грецією і Кіпром з приводу видобутку газу на шельфі турецького Північного Кіпру. Але розбіжності між ЄС і Туреччиною зберігаються у сфері міграційної політики та у низці регіональних проблем на Близькому Сході та Північній Африці.

Під час головування Німеччини в ЄС відбувались напружені переговори щодо підготовки заключної угоди, яка мала регулювати вихід Британії з ЄС. Зокрема, 15 вересня 2020 р. Палата громад прийняла закон про британський контроль на митному кордоні між

¹⁸³ Merkel schaltet sich in Gassteit im Mittelmeer. URL: https://www.t-online.de/nachrichten/ausland/krisen/id_88389730/merkel-schaltet-sich-in-gas-streit-im-mittelmeer.html (дата звернення: 17.12.2020).

¹⁸⁴ Merkel besucht Macron in seinem Urlaub. Retrieved from: https://www.t-online.de/nachrichten/ausland/eu/id_88398814/angela-merkel-besucht-emmanuel-macron-in-seinem-urlaub.html (дата звернення: 6.12.2020).

¹⁸⁵ Türkei kritisiert EU-Sanktionen gegen. Retrieved from: <https://www.deutschlandfunk.de/erdgas-streit-tuerkei-kritisiert-sanktionen-gegen-sie.1939.html> (дата звернення: 3.12.2020).

Ольстером та Ірландською Республікою¹⁸⁶. Перемога Джо Байдена на виборах президента США стимулювала переговорний процес між ЄС і Британією. Адже можливим є повернення до ідеї створення «Трансатлантичної зони вільної торгівлі», тому Європа має залишатись британською долею.

16 вересня 2020 р. голова Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйєн представила Європейському парламенту доповідь «Про стан Євросоюзу» під промовистою назвою «Будуючи світ, в якому ми хочемо жити». Стратегічною метою було визначено створення життєздатного Європейського Союзу, адаптованому до крихкого світу¹⁸⁷. Визначивши стратегію, не менш важливо, було дотримуватись адекватної історичним обставинам тактики. Ці питання стосуються погодження різних національних інтересів країн-членів ЄС. Наростали протиріччя з країнами Вишеградського блоку щодо поєднання бюджетних питань ЄС із міграційними проблемами¹⁸⁸. 8 жовтня 2020 р. міністр закордонних справ ФРН Г. Маас у Братиславі провів переговори з колегами з Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини¹⁸⁹. Угорщина та Польща наполягали на збільшенні свого фінансування з фонду ЄС, розрахованого на стимулювання економіки за умов пандемії. Загальний обсяг бюджету Європейського Союзу на 2021-2027 року 1,82 трильйони євро (включно з 750 млрд. євро коронавірусного фонду)¹⁹⁰.

10 грудня 2020 р. на засіданні Європейської Ради А. Меркель закликала до знаходження компромісу щодо бюджету ЄС до 2027 року. Було досягнуто компромісу із Ірландією щодо митного кордону з Ольстером. Британія погодилась на п'ятирічний перехідний

¹⁸⁶ Britisches Unterhaus für Johnsons umstrittenes Brexit-Gesetz. Retrieved from:

<https://www.welt.de/politik/ausland/article215735396/brexit-mehrheit-im-britischen-unterhaus-fuer-johnsons-umstrittenes-gesetz.html> (дата звернення: 6.10.2020).

¹⁸⁷ Reden für Europa. Retrieved from: <https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/politik/europa/2075408-reden-wir-europa-nicht-schlecht.html> (дата звернення: 5.12.2020).

¹⁸⁸ Visegrad-Staaten stellen sich gegen EU-Migrationspakt. Retrieved from: <https://www.welt.de/politik/ausland/article216462804/visegrad-staaten-stellen-sich-gegen-eu-plaene-fuer-asylreform-unsinn.html> (дата звернення: 15.12.2020).

¹⁸⁹ Maas in Bratislava: Dialog mit Visegrad-Ländern, Griechenland und der Türkei. Retrieved from: <https://www.diplo.de/2403106> (дата звернення: 7.11.2020).

¹⁹⁰ Markus B. Polen und Ungarn provozieren die nächste EU-Krise. Retrieved from: <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/blokade-von-haushalt-und-corona-paket-ungarn-und-polen-bringen-bruessels-gegen-sich-auf-a> (дата звернення: 11.12.2020).

період. 24 грудня 2020 р. Європейський Союз і Велика Британія підписали Угоду про співробітництво після завершення процедури виходу Британії з ЄС¹⁹¹.

Британія приступила до вибудовування своєї зони впливу в Європі, уклавши угоду про стратегічне співробітництво з Україною¹⁹². За умов пандемії коронавірусу Німеччина задала тенденції розвитку відносин Євросоюзу з ключовими партнерами: США, Росією, Китаєм.

Особливість відносин ЄС і США на цьому етапі полягала у часових рамках президентської виборчої кампанії та запеклій боротьбі між кандидатом від Демократичної партії Дж. Байденом та кандидатом від Республіканської партії Д. Трампом. Наприкінці серпня 2020 р. німецький тижневик «Шпигель» описував передвиборчий з'їзд Республіканської партії як «шоу страху»¹⁹³. Німецькі еліти після виборів 3 листопада 2020 р. розкритикували Д. Трампа за небажання визнавати свою поразку на президентських виборах¹⁹⁴. Бундесканцлер А. Меркель однією з перших привітала з перемогою Д. Байдена. Дипломатична команда Байдена відразу після його обрання підтримала ініціативу Д. Трампа щодо запровадження санкцій проти фірм, які будують другу чергу газопроводу «Північний потік»¹⁹⁵. Це питання на час написання цієї статті залишалося предметом переговорів між Берліном і Вашингтоном. Тільки 24 листопада 2020 р. Д. Трамп дав наказ своїй команді співпрацювати з командою Дж. Байдена у питанні передачі влади¹⁹⁶.

¹⁹¹ EU-UK Trade and Cooperation Agreement. URL: https://www.ec.europa.eu/commission/press-corner/detail/en/p_20_2531 (дата звернення: 17.12.2020).

¹⁹² Parkes R. Europe after Brexit. One Continent, Two Systems. URL: <https://www.dgap.de/en/research/publications/europe-after-brexit-o> (дата звернення: 8.11.2020).

¹⁹³ Pitzke M. Wahlparteitag der US-Republikaner Trumps Horror Show. URL: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/donald-trumps-wahlparteitag-der-republikaner-trumps-duestere-horror-show-a> (дата звернення: 4.11.2020).

¹⁹⁴ Kritik an Trump aus Deutschland. URL: <https://www.deutschland.de/newsblog-zur-us-praesident-schaftswahl-kritik-an-trump-aus.2852.de.html> (дата звернення: 3.11.2020).

¹⁹⁵ Küper M. Auch Joe Biden will Nord Stream-2 stoppen. URL: <https://www.t-online.de/nachrichten/deutschland/id-88948930/bericht-joe-biden-auch-will-nord-stream-2-stoppen.html> (дата звернення: 17.12.2020).

¹⁹⁶ Neukirch R. Neuer US-Außenminister Antony Blinken Das Ende von America First. Retrieved from: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/antony-blinken-wird-us-aussenminister-das-ende-von-amerika-first-a> (дата звернення: 17.12.2020).

Специфіка відносин ЄС і Китаю під час головування Німеччини в Євросоюзі полягала у створенні політичних передумов для розвитку торговельно-економічних відносин, зважаючи на гостру торговельну війну Китаю і США. Обсяг торгівлі Китаю з самою лише ФРН 2019 р. склав 250 млрд. доларів¹⁹⁷. У середині листопада 2020 р. Китай домігся підписання угоди про створення Тихоокеанської зони вільної торгівлі¹⁹⁸. Це вимагало від ЄС адекватної реакції. Демократичні активісти Гонконгу вимагали від Німеччини ставитись до статусу Гонконгу як до статусу Східного Берліну за часів холодної війни¹⁹⁹. Однак на початку січня 2021 р. Європейський Союз і Китай підписали угоду про захист інвестицій, попри критику європейських та американських лібералів. У жовтні 2020 р. П'ятий Пленум ЦК КПК затвердив 14-й п'ятирічний план на 2021-2025 роки та стратегію до 2035 року на умовах опори на власні сили та зовнішньої відкритості. Китай не готовий витратити стільки ж, скільки Європейський Союз на екологічну модернізацію китайської економіки, адже великими залишаються витрати на підтримання соціально-політичної стабільності китайського суспільства.

Відносини Європейського Союзу і Росії під час головування ФРН в ЄС були пов'язані із наслідками виборів президента Білорусі та справою отруєння й подальшого арешту російського опозиційного діяча Олексія Навального. На фоні насилля в Білорусі після виборів 9 серпня 2020 р. міністр закордонних справ Німеччини Г. Маас відвідав Москву і Петербург²⁰⁰. Відзначали 50-річчя радянсько-німецького договору 12 серпня 1970 року. Сторони констатувати наявність серйозних розбіжностей у поглядах на багато актуальних проблем, зокрема, щодо іранської ядерної програми, залучення російських найманців у Лівії, активності російських спеціальних служб у

¹⁹⁷ Wergin C. Chinas Fehlkalkulation. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/plus216029622/aggressive-aussenpolitik-pekings-fehlkalkulations.html> (дата звернення: 17.12.2020).

¹⁹⁸ Asiatisches Freihandelsabkommen: Chinas Sieg, Europas Problem. URL: <https://www.t-online.de/nachrichten/ausland/internationale-politik/id-88953884/neues-freihandelsabkommen-in-asien-das-ist-europas-problemen.html> (дата звернення: 6.02.2021).

¹⁹⁹ Kuong G. Hongkong wie Ost-Berlin im Kalten Krieg. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland220780078/hongkong-chinas-aggressive-politik-im-schatten-von-corona.html> (дата звернення: 4.01.2021).

²⁰⁰ Maas reist nach Moskau und Petersburg. URL: <https://www.diplo.de/2374094> (дата звернення: 02.2.2021).

Німеччині. Експерт «Німецького фонду наука і політика» Сабіна Фішер наголошувала на несумісності ціннісних орієнтирів Москви і Берліна щодо насилля в Білорусі²⁰¹. Особисто А. Меркель не вдалося переконати О. Лукашенка у необхідності поступок опозиції.

21 серпня 2020 р. отруєний російський опозиціонер О. Навальний став «особистим гостем» бундесканцлера А. Меркель у берлінській клініці «Шаріте»²⁰². Німеччина, як головуюча країна в ЄС, ініціювала погодження санкцій щодо Білорусі. Росія розглядала події у Білорусі як спробу створити санітарний кордон із ризиком подальшої втрати Калінінградської області. За цих обставин експерт «Німецького Фонду зовнішньої політики» Стефан Майстер констатував кінець особливої східної політики ФРН щодо Росії, адже неможливо досягти з РФ спільного ціннісного базису, тому можливе тільки «вибіркове залучення Росії до вирішення спільних проблем»²⁰³. Був скасований запланований на 15 вересня 2020 р. візит міністра закордонних справ Росії С.Лаврова до Берліну. Після інавгурації О. Лукашенка 23 вересня 2020 р. Євросоюз заявив, що не визнає його легітимним президентом після 5 листопада 2020 року. Російська дипломатія звинувачувала німецькі еліти у небажанні визнавати посилення ролі на міжнародній арені Росії і Китаю. Європейський Союз демонстрував готовність долучитись до нових санкцій США. Адміністрація Дж. Байдена переглянула стратегію Д. Трампа щодо Китаю і Росії. Якщо для 45-го президента США ключовим суперником був Китай, то для 46-го президента таким суперником є Росія. Це залишає для Євросоюзу можливості для маневрування та вибіркової співпраці як із Росією, так і Китаєм.

Європейський Союз залишається світовим лідером у процесі глобальної боротьби зі змінами клімату. До 2050 р. поставлено мету стати «екологічно нейтральним», тобто не завдавати шкоди довкіллю.

²⁰¹ Fischer S. Unternachbarn: Der Russische Blick auf die Nachwahl Proteste in Belarus. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/unter-nachbarn-der-russische-blick-auf-die-nachwahl-proteste-in-belarus/> (дата звернення: 3.09.2020).

²⁰² Nawalny darfst nach Deutschland. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/article213916162/alexej-nawalny-deutsche-aerzte-halten-nawalny-fuer-transportfaehig.html> (дата звернення: 14.12.2020).

²⁰³ Meister S. Das Ende der Ostpolitik. URL: <https://www.dgap.org/de/forschung/publikationen/das-ende-der-ostpolitik> (дата звернення: 12.11.2020).

Створено систему екологічного моніторингу та обміну інформацією. Впродовж 1990-х років екологічна політика стала пріоритетним напрямком діяльності ЄС. Питання захисту довкілля включені у програми розвитку транспорту, енергетики і сільського господарства. У 1999 р. запроваджено для ЄС систему екологічної сертифікації. Ключовими завданнями екологічної політики ЄС визначено: боротьбу зі змінами клімату, забезпечення біологічної різноманітності, обмеження негативного впливу виробництва на здоров'я людей та якість життя, раціональне використання природних ресурсів, переробка відходів. Екологічна політика перебуває у сфері спільної компетенції держав-членів та органів ЄС.

Важливим напрямком діяльності ЄС є спільна енергетична політика. Європейська інтеграція розпочиналась з енергетичних галузей вугілля та атомної енергетики. Але це не привело до формування в рамках європейських співтовариств спільної енергетичної політики. Потрібно було пройти додаткові етапи розбудови спільного ринку, аби актуалізувалась така потреба. В 1988 р. було прийнято програму лібералізації внутрішнього енергетичного ринку країн Західної Європи. Метою було визначено формування спільного ринку енергетики і газу. Починаючи з 1998 р. цей процес перемістився у сферу реальної політики. У вересні 2009 р. було прийнято третій пакет реформування ринку енергетики. Стратегічними завданнями було визначено: спрощення виходу на ринок нових виробників енергії, руйнування монопольної структури ринку, надання споживачу права вільного обрання постачальника, надання третім фірмам доступу до транспортувальних та розподільчих мереж, поділ функцій видобувача, транспортувальника та постачальника енергетичних послуг.

Наразі лібералізації ринку далека від ідеалу. Замість єдиного енергетичного ринку ЄС створено окремі лібералізовані національні ринки. Не відбувся процес демонополізації, адже багато країн ЄС проводять протекціоністську політику у сфері енергетики, недостатнім є рівень конкуренції. У підсумку ціни на газ та електроенергію різняться суттєво по країнах-членах ЄС. На початку 2000-х рр. було прийнято пакет заходів по енергетиці і клімату.

Завданнями було визначено досягнення високої ефективності сектору за рахунок підвищення конкуренції, екологічна стабільність та ресурсна стабільність. В 2009 р. була прийнята директива ЄС щодо розвитку альтернативних джерел електроенергії. Ключовим завдання є диверсифікації джерел постачання газу і нафти до країн ЄС.

Країни-члени ЄС глибоко інтегровані у світовий розподіл праці. ЄС має диференційовану структуру зовнішньої торгівлі. До світової економічної кризи 2008 р. на країни ЄС приходилося до 36% світового експорту і 33% світового імпорту машин та обладнання²⁰⁴. Потужні позиції ЄС займає у експорті авіаційної техніки і транспортного машинобудування. ЄС провідний експортер хімічних товарів, включно з фармацевтичними. ЄС зберігає провідні позиції у експорті аграрної продукції та у світовій торгівлі послугами. Майже 70% торгівлі припадає на Спільний ринок. На США припадає 21% експорту і 13% імпорту ЄС. На Китай 16% імпорту і лише 6% експорту ЄС. Якщо у торгівлі зі США ЄС має позитивне сальдо, то у торгівлі з Китаєм негативне. В 2008 р. на Росію приходилося 11% імпорту ЄС і 8% експорту ЄС. Тоді як на «маленьку» Швейцарію 7% експорту ЄС і 5% імпорту. Частка Японія у товарообігу ЄС не перевищувала тоді 5%²⁰⁵.

Інструментами зовнішньої торгівлі ЄС залишаються єдині митні тарифи та єдина митна політика. Режим найбільшого сприяння стосується усіх країн-членів Світової організації торгівлі. Однак у торгівлі з країнами, які розвиваються ЄС використовує кількісні обмеження, спеціальні захисні заходи захисту власних виробників, антидемпінгові заходи, субсидювання експорту до інших країн, спеціальні стандарти і норми.

Загалом головування Німеччини в Європейському Союзі у другому півріччі 2020 р. можна вважати успішним. Передусім вдалося погодити бюджет Європейського Союзу на 2021 – 2027 роки. Цей документ передбачає субсидювання європейських виробників під час

²⁰⁴ Markus B. Polen und Ungarn provozieren die nächste EU-Krise. URL: <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/blokade-von-haushalt-und-corona-paket-ungarn-und-polen-bringen-bruessels-gegen-sich-auf-a> (дата звернення: 14.02.2021).

²⁰⁵ Welfens P. (2017). BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden. С.45.

пандемії коронавірусу, але й вирішує стратегічні завдання, пов'язані із розвитком екологічно чистої економіки. Успішна екологічна модернізація економіки країн-членів Євросоюзу залежить як від фінансового ресурсного забезпечення реалізації назрілих реформ, так і позиціонування Євросоюзу у світі. Вирішення цих стратегічних завдань фактично заморожує прийом до ЄС нових держав-членів, зокрема, із Західних Балкан. Прихід до влади у США адміністрації Дж. Байдена відкрив можливість для нового етапу трансатлантичного партнерства, попри вихід Британії з ЄС. Оновлення євроатлантичної співпраці виключає реалізацію російських прагнень щодо створення «великої Євразії» разом із ЄС, Росією та Китаєм всупереч інтересам США. Під час головування Німеччини Європейський Союз продемонстрував свою спроможність до суб'єктності як щодо стратегії розвитку європейської інтеграції, так і розвитку Спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу. Екологічна модернізація економіки країн-членів Євросоюзу пов'язана із ризиками кризи фазового переходу від одного економічного укладу до іншого. Цей перехід має свою соціально-політичну ціну та ускладнення. Ключовими критеріями успішності або невдачі цього проекту є реформування спільної аграрної політики Євросоюзу, досягнення високих екологічних стандартів енергетичного сектору, транспорту та промисловості. До кінця 2020 р. було досягнуто компромісу щодо перегляду сільськогосподарської політики Євросоюзу. Різними є стратегії країн ЄС щодо енергетичного сектору. Франція залишається прихильницею атомної енергетики. Німеччина закриває атомні станції, що обумовлює потребу збільшення виробництва енергії на теплових станціях та із альтернативних джерел електроенергії. Досягнення нових екологічних стандартів у промисловості ставить питання соціально-політичної стабільності, адже існує ризик скорочення кількості робочих місць у старих промислових секторах та повільне створення нових робочих місць. Такі диспропорції можуть негативно позначитись на політичній підтримці «зелених» екологічних політичних партій насамперед у країнах «старої» Європи. Політичні позиції «зелених» у країнах «нової» Європи є менш впливовими. Цей факт ускладнює

формування спільної екологічної групи впливу у ЄС з метою політичного тиску з метою реалізації екологічної модернізації економіки.

Відкритим є питання посилення або послаблення конкурентної спроможності економіки Європейського Союзу, якщо екологічну модернізацію проводитиме тільки Євросоюз, а не інші економічні центри, такі як Китай, США, Індія, Японія. Президент США Джозеф Байден повернув США до режиму Паризької кліматичної угоди 2015 р. Але відкритим є питання наявності загально американського політичного консенсусу щодо швидкої екологічної модернізації американської економіки. Адже досвід президентства Д. Трампа 2017 – 2020 рр. засвідчив факт стимулювання американської економіки за рахунок відмови від стандартів міжнародних екологічних угод. Тобто успішність екологічної модернізації економіки Євросоюзу системно залежить від внутрішньої спроможності еліт і європейських суспільств реалізувати цей курс та від сприятливої розстановки сил у глобалізованому світі. Євросоюз потерпає від дефіциту сильних ліберальних лідерів. Європейські інститути значно ослабли. Зміцнення авторитарних Росії і Китаю, радикалізація політичного ісламу кидають потужний виклик європейським ліберальним цінностям. Німецьке лідерство в ЄС тепер видається непевним і повсюдно піддається сумніву. Країни, розташовані на схід від умовної лінії Ельби і Дунаю, поволі дрейфують геть від лібералізму до націоналізму та автократизму та вимагають відновлення національного контролю за імміграцією. Вразливо крихкий Європейський Союз дедалі більше нагадуватиме мірах Священної Римської імперії, яка була не найгіршою з усіх, що існували і залишила нам не такий вже й поганий історичний приклад.

Перші два десятиліття XXI століття позначились складними та суперечливими тенденціями трансформації євроатлантичних відносин та радикальних змін розстановки сил у Європі. Символічний старт розвитку цих тенденцій дали теракти 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні. Відповіддю на це стали американські військові операції в Іраку та Афганістані. Європейська реакція на це була неоднозначною. Франція та Німеччина дистанціювались від війни у

Іраку, натомість Польща та інші новобранці НАТО рішуче підтримали США. Це дало підстави тодішньому міністру оборони США Д. Рамсфелду вести мову про «стару» Європу, яка дистанціюється від США, та «нову» Європу, яка є американським надійним союзником. Зазначені тенденції розвивались на фоні розширення Євросоюзу. У 2004 р. членами ЄС стали відразу десять нових держав: три балтійські Естонія, Латвія, Литва, чотири країни Вишеградської групи Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, балканська країна Словенія, а також середземноморські острівні держави Кіпр і Мальта. У 2007 р. членами ЄС стали ще дві балканські країни Болгарія і Румунія. Нарешті 2013 р. членом ЄС стала Хорватія. З геополітичної точки зору контроль над Рімлендом (прибережною зоною) Євразії є ключовим для морської потуги (США). Реперними точками у цій системі є Балтійське, Адріатичне і Чорне моря. Тож не випадково, що 2015 р. адміністрація президента США Барака Обама висунула ініціативу співпраці під американською егідою держав, які належать до акваторії цих трьох європейських морів. Після президентської виборчої кампанії 2016 р. ця ініціатива де-факто стала двопартійною. Президент США Д. Трамп тричі вітав саміти у цьому форматі. Натомість для зовнішньої політики України пріоритетним стала участь у проекті розбудови транзитних можливостей Балтійсько-Чорноморської вісі. Російська гібридна війна проти України актуалізувала задачі взаємодії між країнами учасницями проекту «Ініціатива трьох морів» і проекту «Міжмор'я».

Геополітичний простір між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями постійно перебуває у фокусі уваги багатьох дослідників. На початку 1990-х рр. «Українська республіканська партія» актуалізувала ідею розбудови співпраці між країнами Балтійського і Чорного морів²⁰⁶. Однак до 2014 р. цей проект залишався на маргінесі зовнішньої політики України, яка відмовлялась брати участь у проекті створення «буферної зони» між Європою та Росією. Тож балтійсько-чорноморський союз більшою мірою був ідеалізованим міфом, аніж

²⁰⁶ Збруч А. Ідея Балто-Чорноморського союзу (Міжмор'я): історія та перспективи. URL: <https://www.pravyusektor.info/prosvitnyctvo/orientyry/idea-balto-chornomorskogo-soyuzu-mizhmorya-istoriya-perspektvyu> (дата звернення: 6.12.2020).

зовнішньополітичною реальністю²⁰⁷. Вітчизняний дослідник І. Загребельний у праці «Міжмор'я: майже втрачений шанс» наголошує, що мотивом для розвитку цього проекту є криза європейської інтеграції і російська загроза. Метою має бути подолання буферного статусу регіону між Балтійським і Чорним морями з урахуванням українського інтересу²⁰⁸.

Американський зовнішньополітичний стратег Р.Хаас наголошує, що динаміка тенденцій розвитку ситуації на Близькому Сході та у Європі спонукали США до пошуку нових форматів взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО²⁰⁹. У свою чергу Й. Гальтунг, аналізуючи головні тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин наголошує на стрімкій зміні конфігурації регіональних структур, що доповнюється посиленням тенденції до регіоналізації як своєрідної форми глокалізації²¹⁰. Навіть після завершення основних хвиль розширення Євросоюзу країни, які належать до акваторій Балтійського, Адріатичного, Чорного морів є державами європейської периферії, а не центру²¹¹. В історіографії слушно наголошується, що скандинавські країни Північної Європи мають своєрідну власну модель розвитку, яка суттєво відрізняється від умовних адриатичної і чорноморської моделей європейської та євроатлантичної інтеграції. З цієї точки зору між країнами трьох морів спостерігаємо більше демографічних, соціокультурних, економічних і політичних відмінностей. Однак значення країн Адріатичного і Чорного морів для США обумовлюється їхньою близькістю до стратегічно важливого для США Близького Сходу. Цікаво, що після зміни президентської адміністрації після виборів 2016 р. проект трьох морів був успадкований адміністрацією Д. Трампа. Зрозуміло, що Євросоюз має власні уявлення про місце у об'єднаній Європі країн трьох морів. Позиціонування ЄС у цьому питанні обумовлено диспропорціями у

²⁰⁷ Волович О. Балто-Чорноморський союз: міф чи реальність? URL: <https://www.chornomorka.com/archive/21725/a-7635.html> (дата звернення: 8.01.2021).

²⁰⁸ Загребельний І. Міжмор'я: майже втрачений шанс. К., 2019. с.18.

²⁰⁹ Хаас Р. Новый Ближний Восток. https://www.globalaffairs.ru/number_7755 (дата звернення: 13.12.2020).

²¹⁰ Гальтунг Й. Десять тенденций, меняющих мир. URL: https://www.globalaffairse.ru/number_15276 (дата звернення: 19.12.2020).

²¹¹ Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. №2. с.58.

економічному розвитку між країнами європейської Півночі і країнами європейського Півдня. У свою чергу Росія намагається монополізувати контроль над азовсько-чорноморським регіоном та максимально послабити вплив у цьому регіоні США та країн НАТО. Також у історіографії наголошується на незавершеності формування кордонів «розширеного» Євросоюзу та перспектив продовження розширення ЄС на Схід. Потужним фактором, який впливає на політику США в регіоні «Трьох морів» є низка міждержавних конфліктів (Косово, Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах) щодо яких ЄС і США мають різні точки зору стосовно алгоритму їхнього врегулювання. За геополітичними межами «Трьох морів» залишається Каспійський регіон, де між стратегіями ЄС і США також можна спостерігати конкуренцію. Загалом побіжний огляд наукової літератури засвідчує складну геостратегічну структуру проектів «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я».

На заваді консолідації держав Балтійського, Адріатичного і Чорного морів залишаються різні фактори. До історичних чинників належить їхня тотожність різним імперським утворенням: Австро-Угорська імперія, Російська імперія, Османська імперія. У постімперську добу даються взнаки віртуальні імперські кордони. Відсутність спільного історичного досвіду заважає реалізації соціально-інженерного проекту створення нової регіональної або локальної наднаціональної ідентичності. На цей геополітичний простір «накладаються» різні міждержавні утворення, з різними ступенями внутрішньої інтегрованості та консолідованості: Європейський Союз, Центральноєвропейська ініціатива, Організація Чорноморського економічного співробітництва. Додається конкуренція «старої» Європи та «нової» умовно проамериканської Європи. На цих протиріччях грає Росія. Так само незрозуміло, чи не є обидва проекти кон'юнктурними для чинних правлячих політичних еліт у цих країнах, а також чи наявні політичні еліти, здатні реалізувати цей проект.

У 2015 р. адміністрація президента США Барака Обама висунула «Ініціативу трьох морів» Балтійського, Чорного, Адріатичного.

Австрія, Болгарія, Хорватія, Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Румунія. Фундамент цієї ініціативи для США становить системна військово-політична присутність у Польщі (військові бази системи протиракетної оборони), Косово (стратегічна військова база «Бондстіл»), Болгарія і Румунія (американські бази протиракетної оборони та військово-морські бази у Варні та Констанці). З цієї точки зору «Ініціативу трьох морів» можна розглядати як політичне підсилення євроатлантичної солідарності. Ключову інтегруючу роль у обох проектах «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я» відіграє Польща. Варшава за останні два десятиліття перетворилась на важливого партнера Вашингтону, а після виходу Великої Британії з ЄС Польща стане головним та найбільш послідовним партнером США серед країн ЄС. На нашу думку, важливий вплив на тенденції розвитку обох геостратегічних проектів має регіональна політика Євросоюзу.

Зокрема, ініціатива «Північного виміру» в політиці Євросоюзу була висунута у вересні 1997 р. на конференції у м. Рованіємі (Фінляндія), присвяченій проблемам розвитку регіону Баренцового моря. Вступ 1995 р. Швеції і Фінляндії до ЄС означав появу у ЄС північного виміру. У грудні 1998 р. на віденській зустрічі глав держав ЄС північний вимір був визнаний напрямком зовнішньої і прикордонної політики ЄС. У червні 1999 р. у Кельні було затверджено концепцію «Північного виміру». Партнерами були названі ЄС, Ісландії, Норвегія, РФ. Учасниками процесу є Рада держав Балтійського моря, Рада Баренцового – Євроарктичного регіону, Арктична рада. З 2007 р. фінансування проектів «Північного виміру» здійснюється за програмою фінансових інструментів європейської політики добросусідства. Пріоритетами названо: екологічну та ядерну безпеку, співробітництво в енергетичній сфері, розвиток прикордонної транспортної інфраструктури, охорона здоров'я, збереження традиційного укладу життя мало чисельних народів півночі, розвиток зв'язків між дослідницькими інститутами регіону. Також пріоритетною визнана взаємодія з Калінінградською областю. Більшість проектів були деклараціями про наміри зосередити діяльність «Північного виміру» на північно-західній

частини РФ. Після 2014 р. більшість ініціатив підпали під режим санкцій. Не випадково «Ініціатива трьох морів» з'явилась 2015 р. не в останню чергу як американська відповідь на початок російської гібридної війни проти України. Згадана ініціатива також має сприяти стабілізації становища на Балканах. Процес європеїзації балканського регіону відбувається дуже складно. Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму «Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation – CARDS», яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС. Фактично ЄС і США докладають спільні зусилля задля європеїзації та євроатлантизації балканських країн.

Геостратегічні проекти «Ініціативи трьох морів» і «Міжмор'я» відіграють помітну роль у процесі подальшого просування ЄС на Схід, що зустрічає опір Росії. У травні 2009 р. ЄС затвердив програму «Східне партнерство» як особливий вимір європейської політики сусідства. Його метою проголошувалась активізація руху східноєвропейських і кавказьких країн до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Перший саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі у складі 27 країн ЄС, Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, України. Росія вважає, що «Східне партнерство» перетворилось на «партнерство проти Росії». Також варто зауважити, що у чорноморському регіоні існує ще одна регіональна структура, діяльність якої де-факто була заморожена

російською агресією проти України. Нагадаємо, що у червні 1998 р. у Ялті було підписано статут Чорноморського економічного співробітництва, який набув чинності 1 травня 1999 року. Учасниками ОЧЕС стали Азербайджан, Албанія, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна. Двічі на рік збирається рада міністрів закордонних справ країн-членів ОЧЕС. Головними напрямками діяльності є сприяння регіональній торгівлі, підвищення ефективності роботи транспортних систем (створення Чорноморської кільцевої автостради), розвиток енергетики. Проект Чорноморської кільцевої автостради підтримується ЄС у рамках проекту транзиту Європа – Кавказ – Азія. У 2007 р. ЄС щодо ОЧЕС прийняв документ під назвою «Чорноморська синергія». Однак після 2014 р. ці проекти перебувають у замороженому стані. Розбудові Балтійсько-Чорноморської вісі також перешкоджає Білорусько-російська союзна держава. Зважаючи на ці тенденції, Євросоюз намагається максимально посилити свій східний кордон. Особливо це важливо, зважаючи на міграційну кризу. 15 лютого 2003 р. було затверджено Регламент ЄС, який замінив Дублінську конвенцію. Відповідальність за надання політичного притулку покладалась на країну, де легально проживав родич претендента на цей статус. Було створено дактилоскопічну базу даних відбитків пальців претендентів на притулок²¹². У жовтні 2008 р. було затверджено п'ять основних напрямів імміграційної політики ЄС: 1) на рівні ЄС створюється агентство охорони зовнішніх кордонів FRONTEX, 2) створення блакитної карти для запрошення в ЄС висококваліфікованої робочої сили, 3) скорочення притоку некваліфікованої іноземної робочої сили, запобігання торгівлі людьми, 4) введення з 2010 р. спільної системи надання притулку, 5) підтримка країн, які експортують емігрантів. Агенція FRONTEX запрацювала у Варшаві в 2005 р. В її задачі входить координація оперативних дій держав-членів з охорони зовнішніх кордонів, аналіз загроз і ризиків на зовнішніх кордонах, надання допомоги у навчанні персоналу національних прикордонних

²¹² Див.: Seas Initiative Summit. URL: <https://www.three.si> (дата звернення: 3.02.2021).

служб, депортація нелегалів²¹³. Адміністрація Д. Трампа посилалась на європейський досвід протидії нелегальній міграції, аргументуючи побудову прикордонного муру з Мексикою.

Водночас ключовим питанням для США щодо обох проектів «Ініціатив трьох морів» і «Міжмор'я» є геостратегія газопроводів і нафтопроводів. На Балтійському морі США протистоять російському проекту «Північний потік-2». На Чорному морі та Адріатичному морі США протидіють ще одному російському проекту «Південний потік». Натомість американською альтернативою вважається розбудова терміналів для прийому американського скрапленого газу. Не менш важливе стратегічне значення обох проектів для США має геостратегічна фрагментація Євразії, послаблення зв'язків Євросоюзу з Росією і Китаєм та надання нового імпульсу євроатлантичному співробітництву.

Адміністрація Д.Трампа дистанціювалась у 2017-2020 рр. від домінуючої ролі в НАТО, вимагаючи від європейських партнерів більших військових витрат. Однак пандемія коронавірусу внесла свої корективи. Перший удар пандемії по проекту європейської інтеграції було нанесено по чотирьом свободам: руху капіталу, товарів, робочої сили, послуг. Зупинення виробництва під впливом пандемії означатиме як недостатню пропозицію, так і надто низький попит. Карантинні заходи розкололи Спільний ринок на «національні контейнери». Монетарний союз переживає серйозну кризу і до пандемії. Наступний удар по європейській солідарності нанесла криза з нелегальними мігрантами. Гуманітарною кризою скористалися популісти. Привід лівого і правого популізму бродить Європою. Вихід Великої Британії з ЄС створив дефіцит бюджету Євросоюзу. Сучасний політичний дискурс пропонує європейський оптимістичний і європейський песимістичний сценарії розвитку подій. Європейська республіка децентралізована (європейські регіони), пост-національна, парламентсько-демократична і соціальна. Це стосується можливого повороту від проекту «Сполучених Штатів Європи» до «Європейської республіки». Нова Європа вимагає нового політичного мислення без

²¹³ Тимофеев П.П. Влияние миграционного кризиса в Европе на отношения ЕС и Турции. *Вестник МГИМО*. 2016. №2. с.18.

популізму і націоналізму. Ліберальний Євросоюз зіштовхнувся з національно-популістським викликом. Європейська республіка має опинитись у центрі трикутника: лібералізму (свобода), соціалізму (рівність) і націоналізму (братерство). У цьому сенсі «Ініціатива трьох морів» має для зовнішньої політики США щодо Євросоюзу й інструментальне значення як формат організації двостороннього і багатостороннього співробітництва як альтернативи зв'язкам із «конфедеративним ядром» ФРН і Франції в ЄС.

Актуалізація традиційних регіональних проектів на зразок «Балтійсько-Чорноморської вісі», а також поява відносно нових регіональних проектів на кшталт «Ініціативи трьох морів» є закономірним наслідком швидкої трансформації європейської системи міжнародних відносин. Внаслідок цього виникає нова архітектура європейського континенту, органічно доповнюються новими структурами вже існуючі європейські союзи та міждержавні організації. Ставлення суб'єктів європейської системи міжнародних відносин до зазначених регіональних проектів є різним. Європейський Союз умовно «не помічає» американського проекту «Ініціатива трьох морів» та ще більш прохолодно ставиться до проекту «Міжмор'я». Це не дивно, адже обидва проекти трансформують гомогенність європейського простору, контрольованого ЄС. Більше того, обидва проекти конкурують з існуючими регіональними ініціативами ЄС та ускладнюють трансатлантичний діалог ЄС і США. Наднаціональні еліти Євросоюзу тільки приступають до осмислення зазначених тенденцій. Натомість для національних еліт нових країн-членів ЄС, які географічно розташовані у регіоні від Балтійського до Адріатичного і Чорного морів, обидва проекти є додатковою гарантією американської присутності в Європі. Це тим більш важливо, що «Ініціатива трьох морів» де-факто стала двопартійним проектом американської політичної еліти. Росія реагує насамперед на ініціативу «Міжмор'я», яку вважає черговою спробою вибудувати «санітарний кордон» між Росією та Євросоюзом.

За відсутності швидкої превентивної дипломатії зберегти чинний порядок важко. Якщо одні країни нарощують м'язи і готові вдатися

до сили, а інші слабшають або меншою мірою готові вдатися до сили, тоді простір дипломатичного маневру скорочується. Економічна взаємозалежність не гарантує миру. Державу робить слабкою те, що вона не контролює ситуацію всередині країни. Неспроможна держава це крайній випадок слабкої держави, де уряд втратив фактичну владу, що призвело до хаосу і появи різних збройних загонів та ополчення, які перебрали реальну владу в частині країни. Дипломатичний процес віддзеркалює реальну ситуацію, а не міняє її. Метою дипломатії має бути збереження і навіть розширення зони співпраці посеред неминучих зон незгоди. Старі загрози нікуди не зникли, а нові регулярно виникають.

З початком пандемії коронавірусу світ занурився у гібридну глобальну війну. Визначальними тенденціями стали: падіння ціна на нафту і газ, початок циклічної економічної рецесії, погіршення військово-політичного становища в ключових регіонах, розпад системи контролю за озброєннями, загострення американсько-китайського протистояння. Початок глобальної системної кризи охопило епідеміологічні, економічні, політичні, військово-стратегічні, цивілізаційні виміри світової політики. Структурна криза світової економіки супроводжується соціально-політичною нестабільністю, посиленням політичного радикалізму і популізму, активізацією наступу авторитарних тенденцій, а також актуалізацією ризиків повернення гарячих фаз регіональних конфліктів. Дедалі більше політизуються економічні процеси в світі. Чим більшим є ризик глобального американсько-китайського збройного зіткнення, тим частішими стали процеси загострення локальних регіональних конфліктів. Україна як і у випадках Першої і Другої світових війн, опинилась на перехресті інтересів різних великих держав, що вимагає від українського суспільства та еліт більшої відповідальності за збереження суб'єктності та незалежності держави за умов «гібридного» миру.

Грубінко А.В., Мартинов А.Ю.

Європейський Союз після Brexit: продовження історії

Монографія

Підписано до друку 26.05.2021.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 70 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 12,15

Тираж 300 примірників. Замовлення № 05/21/13.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10

тел. (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.